

Львівський національний університет імені Івана Франка
Міністерство освіти і науки України

Національний університет «Львівська політехніка»
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЗАВАДА ЯРИНА ІГОРІВНА

УДК: 327.36/.37(55-2)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ІРАНСЬКА ЯДЕРНА ПРОГРАМА В КОНТЕКСТІ
СВІТОВОЇ ТА РЕГІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ**

052 – політологія

05 – соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Я. І. Завада

Науковий керівник: **Гудь Богдан Васильович**, доктор історичних наук,
професор

Львів – 2020

АНОТАЦІЯ

Завада Я. І. Іранська ядерна програма в контексті світової та регіональної безпеки. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 – «Політологія». – Львівський національний університет імені Івана Франка, Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2020.

Дисертаційна робота присвячена ґрунтовному дослідженню динаміки ядерної програми Ісламської Республіки Іран з урахуванням її регіонального й глобального безпекового виміру.

Сьогодні на питаннях розвитку ядерної програми ІРІ зосереджено значну увагу іноземних аналітиків, політиків та представників академічного середовища. Незважаючи на запевнення Тегерана про те, що ядерна програма країни має виключно мирну мету, провідні держави Заходу (США та їхні європейські союзники), а також окремі держави Близького Сходу, зокрема Ізраїль, виявляють занепокоєння через можливість розробки Іраном ядерної зброї. Ситуація навколо іранської ядерної програми кілька разів балансувала на межі війни, щоразу повертаючись у дипломатичне русло, до переговорів, які відбувалися на тлі реалізації жорстких санкцій щодо Ірану, запроваджених міжнародною спільнотою. Тому перспектива розвитку ядерної програми Ісламської Республіки Іран, як одного з прикладів реалізації режиму нерозповсюдження ядерної зброї, є важливим чинником, що визначає міжнародну безпеку не лише в регіоні Близького Сходу, а й у світі загалом.

Взаємозв'язок ядерної програми Ірану й динаміки міжнародної безпеки досі вивчено недостатньо, насамперед, у межах вітчизняного політологічного дискурсу. Брак ґрунтовних, цілісних досліджень безпекового виміру ядерної програми ІРІ дає змогу розглядати запропоноване дослідження як актуальне з погляду перспектив розвитку вітчизняної політичної теорії та практики.

У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, сформульовано наукову новизну, висвітлено методологічну основу роботи, охарактеризовано джерельну базу, наголошено на теоретичному і практичному значенні отриманих результатів, відображено попередню апробацію результатів дослідження та структуру роботи.

У першому розділі «Теоретико-методологічні засади вивчення ядерної програми Ірану крізь призму міжнародної безпеки» з'ясовано актуальний стан вивчення означеної проблеми, систематизовано здобуті знання й окреслено епістемологічні підходи щодо взаємозв'язку могутності міжнародних акторів та проблематики безпеки, зокрема з урахуванням ядерного чинника, визначено особливості трактування Близького Сходу в сучасних дослідженнях, а також акцентовано на понятійно-категоріальному апараті дослідження.

У другому розділі «Еволюція ядерної програми Ірану як результат перерозподілу могутності в міжнародній системі» розкрито історичний вимір динаміки ядерної програми Ірану з урахуванням можливостей та обмежень системного характеру, зокрема в площині застосування міжнародних норм й інституційних рамок для розвитку ядерних програм, а також внутрішнього законодавства зацікавлених державних акторів на прикладі Ірану.

У третьому розділі «Взаємозв'язок ядерної програми Ірану й питань регіональної безпеки» досліджено взаємини ІРІ з державами Близького Сходу, зокрема Перської затоки, в контексті розвитку іранської ядерної програми. З'ясовано причини дивергентного ставлення окремих груп держав регіону до перспективи створення Іраном ядерної зброї, а також розкрито їхні підходи щодо можливостей врегулювання проблемних аспектів іранської ядерної програми за допомогою колективних зусиль міжнародного співтовариства.

У четвертому розділі «Глобальний контекст ядерної програми Ірану: виклики для міжнародної безпеки» висвітлено позиції провідних міжнародних акторів (США, ЄС, РФ, Китай) щодо розвитку іранської ядерної програми, а також визначено особливості їхніх підходів щодо СВПД. Систематизовано сценарії вирішення безпекових проблем, пов'язаних з ядерною програмою

Ірану (силовий, підписання альтернативної ядерної угоди, компроміс), й обґрунтовано перспективність підписання оновленої ядерної угоди з огляду на актуальні міжнародно-політичні процеси (вихід США з СВПД з одного боку, й прагнення ЄС, КНР та РФ до продовження повної та ефективної реалізації ядерної угоди, – з другого).

У висновках узагальнено основні результати дослідження. Підходи держав Близького Сходу за критерієм їхньої налаштованості щодо проблеми розвитку Іраном власної ядерної програми, а також сценарії з урегулювання безпекових проблем, зумовлених розвитком ядерної програми Ірану, систематизовано у додатках А і Б відповідно.

Актуальність проблематики безпеки в сучасних умовах зумовлює постійний інтерес науковців до вивчення ядерного чинника в політиці держави, зокрема на прикладі Ірану. Дослідження впливу ядерної програми держави на регіональну та глобальну безпеку з урахуванням ендо- й екзогенних можливостей і обмежень дає змогу напрацювати низку ефективних підходів до реалізації українських національних інтересів у контексті посилення безпекової складової України.

Вперше на рівні дисертаційної роботи цілісно й ґрунтовно вивчено особливості реалізації Іраном власної ядерної програми, причому з'ясовано, що її динаміка істотно залежить від внутрішніх (особистісні риси керівників держави та її духовних лідерів, національні інтереси регіонального рівня) та зовнішніх (інституційні рамки міжнародного співтовариства, інтереси могутніх міжнародних акторів) чинників. Ключовим контекстом розгортання ядерних ініціатив Ірану визначено «дилему безпеки» регіонального рівня, яка зумовлює не лише актороцентричний, нонконформістський щодо зовнішніх системних обмежень (з боку МАГАТЕ, РБ ООН) підхід Ірану до реалізації власної ядерної програми, але й диференціює регіональних та глобальних державних акторів за їхнім ставленням до іранської політики в ядерній сфері.

Обґрунтовано, що відмінності в підходах держав Близького Сходу щодо політики Ірану в ядерній сфері дають змогу систематизувати їхні позиції за

критерієм сприйняття загроз для власної національної безпеки як послідовних опонентів (КСА, Ізраїль, ОАЕ, Бахрейн, Кувейт); adeptів (Сирія, Ірак, Ліван, Ємен) та поміркованих прихильників виключно мирної складової (Туреччина, Єгипет, Оман, Катар) іранської ядерної програми;

Сучасні концептуальні напрацювання щодо регіональних характеристик Близького Сходу дали можливість уточнити його істотні особливості й окреслити Бахрейн, Ємен, Йорданію, Ізраїль, Ірак, Іран, Катар, Кувейт, Ліван, ОАЕ, Оман, Саудівську Аравію, Сирію і Туреччину як релевантних державних акторів в межах Близькосхідного регіону.

Набуло розвитку розуміння особливостей диференціації в підходах щодо ядерної програми Ірану з боку ключових позарегіональних акторів, зокрема встановлено, що ситуативна збіжність інтересів держав-підписантів СВПД у площині невідкладного врегулювання «іранського питання» спричинила в підсумку загострення суперечностей між ними (вихід США з угоди, напруження по лінії США–ЄС тощо), а широкий комплекс відмінних міркувань політичного, безпекового та економічного характеру у відносинах між США, державами-членами ЄС, КНР та РФ ускладнює на сьогодні пошук належного компромісу, покликаного сприяти зміненню регіонального й глобального безпекового середовища в контексті динаміки ядерної програми Ірану.

Практичне значення одержаних результатів визначаємо науковою новизною та актуальністю; воно полягає в можливості застосування результатів дослідження з науково-дослідною, прикладною та навчальною метою.

Висновки дисертаційного дослідження може бути використано в роботі аналітичних центрів, недержавних інституцій та органів державної влади, зокрема Комітету Верховної Ради України в закордонних справах, МЗС України, Національного інституту стратегічних досліджень Офісу Президента України, діяльність яких пов'язана з формуванням і реалізацією зовнішньополітичного курсу України на Близькому Сході; з метою аналізу ядерної загрози та проблем безпеки в Близькосхідному регіоні та світі; як основи для поглибленого вивчення окремих аспектів ядерної програми

Ісламської Республіки Іран; у навчальному процесі – під час викладання профільних дисциплін, призначених для студентів спеціальностей «політологія» й «міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії»; у науково-методичних рекомендаціях, підручниках, навчальних посібниках, монографіях, наукових статтях.

Ключові слова: міжнародні відносини, міжнародна система, ядерна програма, мирний атом, ядерна зброя, санкції, політика безпеки, міжнародна безпека, Іран, Близький Схід, МАГАТЕ, РБ ООН, СВПД.

ABSTRACT

Zavada Ya. Iran's nuclear program in the context of global and regional security. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation thesis for a Doctor of Philosophy Degree in Specialty 052 – «Political Science». – Ivan Franko National University of Lviv, Lviv Polytechnic National University, Lviv, 2020.

The dissertation is devoted to a thorough study of the dynamics of the nuclear program of the Islamic Republic of Iran, taking into account its regional and global security dimension.

Today, the development of the IRI nuclear program has received a considerable attention from foreign analysts, politicians, and academics. Despite Tehran's assurances to the international community that the country's nuclear program has an exceptionally peaceful purpose, the leading Western powers (the US and their European allies), as well as certain Middle East states, including Israel, are concerned about Iran's ability to develop nuclear weapons. The situation around the Iranian nuclear program has been on the brink of war several times, each time going back to the diplomatic way, the negotiations taking place while the realization of tough sanctions on Iran by the international community. Therefore, the prospect of developing the Islamic Republic of Iran's nuclear program as an example of the nuclear non-proliferation regime is an important factor determining international security not only in the Middle East region but in the world as a whole.

The relationship between Iran's nuclear program and the dynamics of international security has not been sufficiently studied yet, especially, within the framework of domestic political discourse. The lack of thorough, comprehensive research into the safe dimension of the IRI nuclear program makes it possible to consider the suggested research as relevant in the view of the prospective development of domestic political theory and practice.

The introduction substantiates the relevance of the topic, defines the purpose, objectives, object and subject of the research, formulates the scientific novelty, outlines the methodological basis of the work, describes the source base, emphasizes the theoretical and practical significance of the obtained results, reflects the preliminary approbation of the research results and structure.

The first section of "Theoretical and methodological principles of studying Iran's nuclear program through the prism of international security" clarifies the current state of the title problem studying, systematizes the knowledge gained and outlines epistemological approaches to the interrelation of the international actors power and security issues, taking into account the nuclear factor, in particular, identifies features of interpretation in a modern research, and focuses on conceptual-categorical apparatus of research.

The second section, "The evolution of Iran's nuclear program as a result of the redistribution of power in the international system" describes the historical dimension of Iran's nuclear program dynamics, taking into account the possibilities and limitations of the systemic nature, in the scope of international standard and institutional frameworks for the development of nuclear programs, in particular, as well as the domestic legislation of interested state actors, such as Iran.

The third section, "Relationship between Iran's nuclear program and regional security issues" examines IRI's relations with the Middle East, including the Persian Gulf, in the context of Iran's nuclear program development. The reasons for the divergent attitude of certain countries in the region to the prospect of nuclear weapons being developed by Iran, as well as their approaches to solving the

problematic aspects of the Iranian nuclear program through the collective efforts of the international community, have been identified.

The fourth section of the *Global Context of Iran's Nuclear Program: Challenges for International Security* highlights the position of leading international actors (US, EU, Russian Federation, China) on the development of Iran's nuclear program, and identifies the specifics of their approaches to CFSP. The scenario of resolving security issues related to Iran's nuclear program (power scenario, signing up an alternative nuclear agreement, compromise) have been systematized, and the prospect of signing an updated nuclear agreement up in a view of current international political processes (US withdrawal from the JPA and the DDP, on the one hand, and the EU, the PRC, and the Russian Federation striving to continue full and effective implementation of the nuclear agreement, on the other) has been substantiated.

The conclusion summarizes the main findings of the study. The approaches of the Middle East countries based on their readiness to develop their own nuclear program in Iran, as well as scenarios of security problems settlement, caused by Iran's nuclear program development by the relevance criterion, are systematized in A and B Annexes.

The security problem relevance as for now predetermines the constant interest of scientists in the study of nuclear factors in state policy of Iran, in particular. The research into the impact of the country's nuclear program on regional and global security, taking into account endo- and exogenous capabilities and constraints, allows us to develop a number of effective approaches to the realization of Ukrainian national interests in the context of strengthening the security component of Ukraine.

For the first time, at the dissertation level, the peculiarities of Iran's implementation of its own nuclear program were thoroughly studied, and its dynamics were found to depend substantially on internal (personal traits of the heads of the state and its spiritual leaders, national interests at the regional level) and external (institutional frameworks of international institutions, powerful international actors interests) factors. At the same time, the key context for the deployment of Iran's nuclear initiatives is to identify the "security dilemma" at the regional level,

which determines not only the actor-centric, non-conformist, external systemic constraints (by the IAEA, the UN Security Council) of Iran's approach to implementing its own nuclear program, but also by variety of actors in their attitude to Iran's nuclear policy.

It is substantiated that the difference in the Middle East's approaches to Iran's nuclear policy makes it possible to systematize some positions on the criterion of perceiving threats to their national security as consistent opponents (KSA, Israel, UAE, Bahrain, Kuwait); adherents (Syria, Iraq, Lebanon, Yemen) and moderate supporters of an exclusively peaceful component (Turkey, Egypt, Oman, Qatar) of the Iranian nuclear program;

Approaches to the contemporary political discourse on the Middle East conceptualization have been clarified, based on which Bahrain, Yemen, Jordan, Israel, Iraq, Iran, Qatar, Kuwait, Lebanon, UAE, Oman, Saudi Arabia, Syria, and Turkey were included into the region;

It has developed an understanding of different approaches to Iran's nuclear program by key non-regional actors, it has also been established that the situation convergence of interests of the Signatory States in the area of urgent settlement of the "Iranian issue" has resulted an aggravation between the countries (the US exit, US-EU tensions, etc.), and a wide range of different political, security, and economic considerations in relations between the US, EU Member States, the PRC and Russia makes it difficult to find suitable compromise, designed to promote modifying regional and global security environment in the context of the dynamics of Iran's nuclear program.

The practical significance of the obtained results is determined by the scientific novelty, relevance and the possibility of the application for research, applied and educational purposes.

The findings of the dissertation research can be used in the work of think tanks, non-governmental institutions and public authorities, in particular, the Committee on Foreign Affairs of the Verkhovna Rada of Ukraine, the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, the National Institute for Strategic Studies of the Presidential Administration

of Ukraine, whose activities are related to the formation and implementation of The Middle East foreign policy; analyzing the nuclear and security challenges in the Middle East and the world; as a basis for deepening the study of particular aspects of the Islamic Republic of Iran's nuclear program; in the educational process - during the teaching of specialized disciplines, intended for students of specialties: "political science" and "international relations, public communications, and regional studies"; in scientific-methodical recommendations, textbooks, manuals, monographs, scientific articles.

Keywords: international relations, international system, nuclear program, peaceful atom, nuclear weapons, sanctions, security policy, international security, Iran, Middle East, IAEA, UN Security Council, JCPOA.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Завада Я. І. Ядерна програма Ірану в контексті ірано-ізраїльських відносин // Гілея: наук. вісник: зб. наук. пр. 2017. Вип. 126 (11). С. 487–491.
2. Завада Я. І. Формування ядерної програми з 1950-х років до президенства М. Ахмадінежада // Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії. 2018. № 17. С. 155–161.
3. Zavada Y. Place and role of the Islamic Republic of Iran in the region of the Middle // Гуманітарні візії. 2018. Vol. 4. № 1. С. 1–6.
4. Завада Я. І. Взаємовідносини Ірану та Саудівської Аравії в контексті регіональної безпеки // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. пр. 2018. № 4 (40). С. 37– 42.
5. Завада Я. И., Рослонь Д. Т. «Катаро-иранские отношения в контексте ядерной программы ИРИ» // Журнал социально-политических и экономических исследований. The Caucasus & globalization. Тібілісі, 2018. № 27. С. 4– 6.

6. Zavada Y. Iran's nuclear program in the context of neorealism theory // Гуманітарні візії. 2019. Vol. 5. № 1. С. 25–29.
7. Zavada Y. The role of the Sultanate of Oman in resolving iran's nuclear problem // Colloquium-journal. Ukraine, 2019. № 24 (48). P. 28–30.
8. Zavada Y. Turkey's position to iran's nuclear program // Evropský politický a právní diskurz. Czech Republic, 2019. Vol. 6. № 6. S. 17–21.
9. Zavada Y. Features of the formation of Iran's nuclear program from 1950s to 2000s // International Relations Review. Olsztyn, Poland, 2020. Vol. 3. № 1. P. 20–37.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

10. Завада Я. Ізраїльський фактор у взаємовідносинах Ірану та міжнародної спільноти // Сучасні тенденції міжнародних відносин: політика, економіка, право: матеріали VII щорічної Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 7 берез., 2017 р.). Львів, 2017. С. 38–42.
11. Завада Я. Угода «P5+1» та її вплив на безпеку в Перській затоці // Безпекові виклики у геополітиці XXI століття: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 24 листоп., 2017 р.). Львів, 2017. С. 29–33.
12. Завада Я. Релігійний фактор у зовнішній політиці Ісламської Республіки Іран // Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19–20 січ., 2018 р.). Одеса, 2018. С. 82–87.
13. Завада Я. Чинники, які впливають на зовнішню політику Ісламської Республіки Іран на Близькому Сході // Актуальні проблеми міжнародних відносин та зовнішня політика: матеріали V Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 29 берез., 2018 р.). Львів, 2018. С. 84–87.
14. Zavada Y. Iran's regional security policy // Транскордонне співробітництво та спільний європейський простір: теорія, практика і нові можливості: матеріали IV Укр.-пол. наук. форуму (м. Львів, 7–8 черв., 2018 р.). Львів, 2018. С. 253–258.

15. Завада Я. Позиція Арабської Республіки Єгипет щодо розвитку ядерної програми Ісламської Республіки Іран // Актуальні проблеми міжнародних відносин та зовнішня політика: VI Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 28 берез., 2019 р.). Львів, 2019. С. 102–105.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	15
ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ЯДЕРНОЇ ПРОГРАМИ ІРАНУ КРІЗЬ ПРИЗМУ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ	24
1.1. Стан опрацювання іранської ядерної програми політичною наукою й джерельна база роботи	24
1.2. Науково-методологічний потенціал неореалізму в сучасних безпекових студіях	36
1.3. Концептуалізація Близькосхідного регіону й понятійно-категоріальний апарат дослідження	51
Висновки до розділу 1	58
РОЗДІЛ 2. ЕВОЛЮЦІЯ ЯДЕРНОЇ ПРОГРАМИ ІРАНУ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ПЕРЕРОЗПОДІЛУ МОГУТНОСТІ В МІЖНАРОДНІЙ СИСТЕМІ	61
2.1. Динаміка ядерної програми Ірану в другій половині ХХ ст.	61
2.2. Суперечливий характер реалізації іранської ядерної програми на початку ХХІ ст.	73
2.3. Системні можливості та обмеження для ядерної програми Ірану: інституційний вимір	89
Висновки до розділу 2	102
РОЗДІЛ 3. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЯДЕРНОЇ ПРОГРАМИ ІРАНУ Й ПИТАНЬ РЕГІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ	105

3.1. Іранська ядерна програма як чинник міжнародно-політичних розбіжностей на регіональному рівні	105
3.2. Амбівалентне ставлення низки регіональних акторів до військової складової ядерної програми Ірану	126
3.3. Взаємодія Ірану з прихильниками мирної спрямованості його ядерної програми у Близькосхідному регіоні	139
Висновки до розділу 3	155
РОЗДІЛ 4. ГЛОБАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ ЯДЕРНОЇ ПРОГРАМИ ІРАНУ: ВИКЛИКИ ДЛЯ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ	158
4.1. Дивергентні підходи ключових позарегіональних акторів щодо перспектив втілення ядерної програми Ірану	158
4.2. Міжнародно-політичні сценарії врегулювання кризових явищ глобальної безпеки, спричинених ядерною програмою Ірану	176
Висновки до розділу 4	188
ВИСНОВКИ	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	203
ДОДАТКИ	241

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АВАКС	–	Система дальнього радіолокаційного виявлення і управління
АЕС	–	Атомна електростанція
ВЗУ	–	Високозбагачений уран
ДНЯЗ	–	Договір про нерозповсюдження ядерної зброї
ДКР	–	Дослідно-конструкторські роботи
ЗМЗ	–	Зброя масового знищення
ЯЗ	–	Ядерна зброя
ІКР	–	Ісламська консультативна рада Ірану
ІРІ	–	Ісламська Республіка Іран
ІЯП	–	Іранська ядерна програма
КВІР	–	Корпус вартових Ісламської революції
НДР	–	Науково-дослідні роботи
МАГАТЕ	–	Міжнародне агентство з атомної енергії
НЗУ	–	Низькозбагачений уран
ОПЕК	–	Організація країн-експортерів нафти
РВК	–	Рада вартових Конституції Ірану
РСАДПЗ	–	Рада співробітництва арабських держав Перської затоки
САВАК	–	Організація з національної безпеки та інформації Ірану
СВПД	–	Спільний всеосяжний план дій (JCOPA)
ЯП	–	Ядерна програма

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми. Однією з ключових проблем міжнародної політики перших двох десятиліть ХХІ ст. є ядерна програма Ісламської Республіки Іран. Незважаючи на запевнення Тегерана про те, що ядерна програма країни має виключно мирну мету, провідні держави Заходу (США та їхні європейські союзники), а також окремі держави Близького Сходу, зокрема Ізраїль, висловлюють занепокоєння через можливість розробки Іраном ядерної зброї. Ситуація навколо іранської ядерної програми кілька разів балансувала на межі війни, щоразу повертаючись у дипломатичне русло, до переговорів, які відбувалися на тлі реалізації жорстких санкцій щодо Ірану, запроваджених міжнародною спільнотою. Тому перспектива розвитку ядерної програми Ісламської Республіки Іран, як одного з прикладів реалізації режиму нерозповсюдження ядерної зброї, є важливим чинником, що визначає міжнародну безпеку не лише в регіоні Близького Сходу, а й у світі загалом.

Упродовж останніх років Іран і шістька міжнародних посередників (США, Росія, Велика Британія, Франція, КНР і ФРН) намагалися подолати розбіжності щодо іранської ядерної програми, узгодивши Спільний всеосяжний план дій (СВПД). Утім, через збереження суперечностей між ними та зміну політичного курсу США щодо Ірану, американці ухвалили рішення вийти з СВПД. Такі дії з боку США не підтримала решта держав-підписанток СВПД, однак позитивно їх розцінили провідні регіональні актори на Близькому Сході, зокрема Ізраїль та Саудівська Аравія. Чергове загострення міжнародної кризи навколо Ірану актуалізувало пошук шляхів її вирішення і в теоретичній, і в практичній площинах.

Сьогодні на питаннях розвитку ядерної програми ІРІ зосереджено значну увагу іноземних аналітиків, політиків та представників академічного середовища. Їхній посилений інтерес до цієї проблематики пояснюється різними аспектами, зокрема такими: для США та інших держав Заходу – важливістю контролю над ядерним потенціалом ІРІ, для РФ та КНР –

можливостями вигідної співпраці в атомній енергетиці; для держав Близького Сходу (Ізраїлю, Саудівської Аравії) – загрозами, які генерує Іран для їхньої безпеки та регіонального лідерства в політичній, військовій та інших сферах. Тим не менше, взаємозв'язок ядерної програми Ірану й динаміки міжнародної безпеки досі вивчено недостатньо. Брак ґрунтовних, цілісних досліджень безпекового виміру ядерної програми ІРІ дає змогу розглядати запропоноване дослідження як актуальне з погляду перспектив розвитку політичної теорії і практики. Поглиблене розуміння ядерного чинника в політиці безпеки держави на прикладі Ірану, а також його регіонального та глобального безпекового виміру з урахуванням ендо- й екзогенних можливостей та обмежень дає змогу напрацювати низку ефективних підходів до реалізації українських національних інтересів у контексті посилення безпекової складової України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано в рамках комплексної наукової теми, яку розробляє кафедра міжнародних відносин і дипломатичної служби факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка – *«Трансатлантичний регіон у міжнародних відносинах»* (номер державної реєстрації 0113U004176). Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Львівського національного університету імені Івана Франка 26 жовтня 2016 р. (протокол № 27/10).

Мета дослідження полягає у всебічному вивченні динаміки ядерної програми Ісламської Республіки Іран з урахуванням регіональних та глобальних безпекових трендів.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

- з'ясувати стан вивчення ядерної програми Ірану в політичній науці й визначити перспективні напрями її дослідження крізь призму актуальних викликів для міжнародної безпеки;
- розглянути підходи щодо розуміння Близького Сходу в політичному дискурсі й розкрити понятійно-категоріальний апарат дослідження;

- вивчити особливості реалізації Іраном власної ядерної програми з огляду на основні внутрішньо- й зовнішньополітичні можливості та обмеження для її втілення;
- систематизувати позиції держав близькосхідного регіону щодо іранської ядерної програми;
- дослідити політику ключових позарегіональних міжнародних акторів щодо ядерної програми Ірану;
- проаналізувати перспективні міжнародно-політичні сценарії подолання безпекових викликів, спричинених ядерною програмою Ірану.

Об'єктом дослідження є іранська ядерна програма.

Предметом дослідження є особливості та перспективи реалізації ядерної програми Ірану в контексті міжнародної безпеки.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з кінця 1950-х рр. до початку 2020 р. Нижню часову межу роботи визначено інфраструктурними перетвореннями в Ірані, пов'язаними із забезпеченням ядерного паливного циклу та підписанням договору про мирне використання ядерної енергії між Тегераном і Вашингтоном (1957 р.), а верхня – зумовлена іранським обстрілом американських військових баз в Іраку (2020 р.).

Територіальні рамки дослідження охоплюють, насамперед, Іран та регіон Близького Сходу, до якого зараховуємо Бахрейн, Ємен, Йорданію, Ізраїль, Ірак, Іран, Катар, Кувейт, Ліван, ОАЕ, Оман, Саудівську Аравію, Сирію, Туреччину. Ширші територіальні рамки дослідження, з огляду на глобальний безпековий контекст порушених проблем (ЯП ІРІ), простягаються понад регіональний вимір й охоплюють світ у цілому.

Методологічна основа дослідження. Комплексний характер досліджуваної проблеми зумовив обрання низки загальних підходів та методів дослідження. Їхній вибір пов'язаний з метою, завданнями, об'єктом та предметом дисертаційної роботи. Відповідно, методологічну основу дисертаційного дослідження формує поєднання низки підходів (системний та структурно-функціональний), принципів (історизму, об'єктивності,

ідеологічної неупередженості) й методів (аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, моделювання, контент- та івентаналіз, порівняння), а теоретичну – концепції неореалізму. Отож під час розгляду міжнародної системи головну увагу зосереджено на державних акторах, як її структурних елементах, а також на військовій могутності, як головному владному ресурсі та інструменті забезпечення національних інтересів у міждержавних взаєминах.

Центральним у межах дослідження є уявлення визначного теоретика неореалізму К. Уолтца щодо ядерної зброї як найефективнішої гарантії безпеки, специфічної «зброї миру» (*weapons of peace*). Держави, діючи як раціональні актори, прагнуть володіти ядерною зброєю. Остання, хоч і не забезпечує їм виняткового статусу (з огляду на наявність інших державних акторів, які володіють ядерною зброєю), однак зменшує тиск зовнішнього середовища та нівелює ймовірність війни, слугуючи, радше, засобом залякування, а не нападу.

Емпірична база дослідження охоплює офіційні документи, у тому числі Резолюції РБ ООН щодо Ірану, документи МАГАТЕ, повідомлення інформаційних агентств й офіційні виступи лідерів зацікавлених держав, статті в періодичних (друкованих та електронних) ЗМІ, які становлять фактологічну основу роботи, а також тематичні аналітичні статті, збірники наукових праць, монографії¹.

Наукова новизна отриманих результатів. Дисертаційна робота є першим у вітчизняній політичній науці ґрунтовним та всебічним дослідженням ядерної програми Ірану крізь призму динаміки регіональної та глобальної безпеки.

Найвагоміші результати наукового дослідження полягають у тому, що:

Вперше:

– на рівні дисертаційної роботи цілісно й ґрунтовно вивчено особливості реалізації Іраном власної ядерної програми, причому з'ясовано, що її динаміка істотно залежить від внутрішніх (особистісні риси керівників держави та її духовних лідерів, національні інтереси регіонального рівня) та зовнішніх (інституційні рамки міжнародного співтовариства, інтереси могутніх

¹ Примітка. Детальний розгляд джерельної бази та теоретико-методологічних засад дослідження ядерної програми ІРІ подано в підрозділах 1.1. та 1.2. відповідно.

міжнародних акторів) чинників. Водночас, ключовим контекстом розгортання ядерних ініціатив Ірану є «дилема безпеки» регіонального рівня, яка визначає не лише актороцентричний, нонконформістський щодо зовнішніх системних обмежень (з боку МАГАТЕ, РБ ООН) підхід Ірану до реалізації власної ядерної програми, але й диференціює регіональних та глобальних державних акторів за їхнім ставленням до іранської політики в ядерній сфері.

– визначено, що відмінності в підходах держав Близького Сходу щодо політики Ірану в ядерній сфері дають змогу систематизувати їхні позиції за критерієм сприйняття загроз для власної національної безпеки як послідовних опонентів (КСА, Ізраїль, ОАЕ, Бахрейн, Кувейт); адептів (Сирія, Ірак, Ліван, Ємен) та поміркованих прихильників виключно мирної складової (Туреччина, Єгипет, Оман, Катар) іранської ядерної програми;

Уточнено:

– підходи сучасного політичного дискурсу щодо концептуалізації Близького Сходу, на основі чого до Близькосхідного регіону зараховано Бахрейн, Ємен, Йорданію, Ізраїль, Ірак, Іран, Катар, Кувейт, Ліван, ОАЕ, Оман, Саудівську Аравію, Сирію і Туреччину, причому обґрунтовано поступове зростання міжнародно-політичного значення Ірану в регіональному розвитку з огляду на його тісну залученість до внутрішніх справ низки сусідніх держав та потенційне зростання взаємозалежних вимірів могутності (політичної, військової, економічної, технологічної, культурної тощо), спричинене реалізацією власної ядерної програми;

– низку потенційних міжнародно-політичних сценаріїв з подолання безпекових викликів, спричинених ядерною програмою Ірану (компроміс, силовий сценарій, підписання альтернативної ядерної угоди); аргументовано перспективу укладення оновленої ядерної угоди з огляду на актуальні міжнародно-політичні тренди (вихід США з СВПД з одного боку, й прагнення ЄС, КНР та РФ до збереження ядерної угоди, – з другого).

Набуло подальшого розвитку:

– дослідження ядерного чинника в динаміці могутності міжнародних акторів на прикладі Ірану, реалізоване крізь призму поєднання актороцентричного та системного підходів до вивчення міжнародної реальності. У цьому контексті обґрунтовано перспективність інструменталізації сучасних теорій міжнародних відносин субсистемного та системного рівнів як взаємозалежних експланативних програм з вивчення актуальних безпекових викликів;

– розуміння особливостей диференціації в підходах щодо ядерної програми Ірану з боку ключових позарегіональних акторів, зокрема встановлено, що ситуативна збіжність інтересів держав-підписантів СВПД у площині невідкладного врегулювання «іранського питання» врешті-решт спричинила загострення суперечностей між ними (вихід США з угоди, напруження по лінії США–ЄС тощо), а широкий комплекс відмінних міркувань політичного, безпекового та економічного характеру у відносинах між США, державами-членами ЄС, КНР та РФ ускладнює на сьогодні пошук належного компромісу, покликаного сприяти зміненню регіонального й глобального безпекового середовища в контексті динаміки ядерної програми Ірану.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів дослідження полягає в можливості їхнього використання в роботі аналітичних центрів, недержавних інституцій та органів державної влади, зокрема Комітету Верховної Ради України в закордонних справах, МЗС України, Національного інституту стратегічних досліджень Офісу Президента України, діяльність яких пов'язана з формуванням і реалізацією зовнішньополітичного курсу України на Близькому Сході, з метою аналізу ядерної загрози та проблем безпеки у Близькосхідному регіоні та світі; як основи поглибленого вивчення окремих аспектів ядерної програми Ісламської Республіки Іран; у навчальному процесі – під час викладання профільних дисциплін, призначених для студентів спеціальностей «політологія» й «міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії»; у науково-методичних рекомендаціях, підручниках, навчальних посібниках, монографіях, наукових статтях.

Особистий внесок здобувача. Основні наукові положення та висновки дисертаційного дослідження, зокрема ті, що характеризують наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, автор отримав самостійно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати дисертаційної роботи представлено на таких наукових заходах: на VII щорічній міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції міжнародних відносин: політика, економіка, право» (7 березня 2017 р., м. Львів), на міжнародно науково-практичній конференції «Безпекові виклики у геополітиці XXI століття» (24 листопада 2017 р., м. Львів), на міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку» (19–20 січня 2018 р., м. Одеса); на V всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми міжнародних відносин та зовнішня політика» (29 березня 2018 р., м. Львів), на IV Українсько-польському науковому форумі «Транскордонне співробітництво та спільний європейський простір: теорія, практика і нові можливості» (7–8 червня 2018 р., м. Львів), на VI Всеукраїнській науково–практичній конференції «Актуальні проблеми міжнародних відносин та зовнішня політика» (28 березня 2019 р., м. Львів).

Окрім того, результати дослідження апробовано на засіданнях кафедри міжнародних відносин і дипломатичної служби та щорічних звітних конференціях факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка.

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 14 наукових праць, з яких 7 – наукові праці у фахових виданнях, затверджених ДАК України, 1 з них в електронному виданні, 1 у співавторстві та 2 – в іноземних наукових виданнях, а також у 6 тезах доповідей на всеукраїнських і міжнародних наукових конференціях.

Структура дисертації. Робота складається з переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, одинадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел (375 найменування українською, російською, англійською й арабською мовами) та додатків. Загальний обсяг дисертації

становить 248 сторінок, з яких 188 сторінок – основна частина роботи, та 37 сторінок – список використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ

ЯДЕРНОЇ ПРОГРАМИ ІРАНУ

КРИЗЬ ПРИЗМУ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

1.1. Стан опрацювання іранської ядерної програми політичною наукою й джерельна база роботи

Динаміка могутності міжнародних акторів, пов'язана зі зміною їхнього ядерного статусу, традиційно перебуває в центрі посиленої уваги політиків, науковців та журналістів-міжнародників. Особливо ретельно провідні держави-члени ядерного клубу зосереджуються на ймовірності та наслідках проліферації технологій, пов'язаних з розробкою засобів масового знищення, зокрема ядерної зброї. Адже збільшення кількості акторів, які володіють ядерним потенціалом, неминуче спричинює перерозподіл у співвідношенні сил на регіональному й глобальному рівнях міжнародних взаємодій, а також генерує нові виклики для міжнародної безпеки, подолати які стає все важче. Саме тому ґрунтовні наукові розробки питань ядерної програми Ірану знаходимо в американській та російській політичній науці. Окремі аспекти іранської ядерної програми розглянуто й у політичному дискурсі низки європейських держав. Ця проблематика не є новою також для вчених і публіцистів із самого Ірану та суміжних з ним держав через їхню безпосередню залученість. Упродовж останніх років констатуємо зростання інтересу до цієї теми й серед українських науковців, політиків та журналістів, що спричинено посиленням кризових явищ у міжнародній безпеці. Однак у рамках української політичної науки, зокрема науки про міжнародні відносини, вивчення проблеми ядерної програми ІРІ в контексті забезпечення міжнародної та регіональної безпеки досі є несистемним та фрагментарним.

Відомі роботи зарубіжних учених присвячено насамперед впливу ядерної програми ІРІ на міжнародну та регіональну безпеку, а також характеристиці окремих аспектів ядерної програми ІРІ. Зокрема, Д. Аллен та С. Саймона у

праці «Шоста криза: Іран, Ізраїль, Америка та чутки про війну» відзначають те, що п'ять найбільших міжнародних криз за участю США після Другої світової війни відбувалися саме на Близькому Сході. Втім, адміністрації президента Б. Обама довелося мати справу з шостою кризою у цьому регіоні. Прогрес Ірану в спробах створити ядерну зброю і спричинена цим погроза з боку Ізраїлю завдати повітряних ударів по ІРІ з метою зупинити ядерну програму останньої – це, як констатовано в роботі, елементи можливого конфлікту, який зруйнує будь-які надії на мир в регіоні Близького Сходу [179].

Коллективна антологія «Великий Близький Схід у глобальній політиці» Мехді Парвіза Амінех, С. Бромлі, Р. Катлер та інших об'єднує концептуальні, емпіричні та історико-порівняльні дослідження ролі Великого Близького Сходу у світовій політиці. У ній розглянуто суспільства Близького Сходу, у тому числі іранське, та їхню політику, подано антологію складних зовнішніх та внутрішніх взаємодій через поширення на регіон впливу європейських індустріальних держав, трансформацію ісламських імперій в національні держави і їхні зусилля з індустріалізації та модернізації [183].

У колективній праці «Безпека та двосторонні питання між Іраном та його арабськими сусідами» професора національної безпеки Центру стратегічних досліджень Близького Сходу, керівника програми Близького Сходу та Північної Африки (MENA) в Chatham House, доктора Н. Кілліама та професора Школи урядових та міжнародних відносин Даремського університету А. Ехтешамі детально проаналізовано неоднозначні взаємини між Іраном і його арабськими сусідами, сприйняття останніми Тегерану, зокрема курсу його регіональної політики та роль в арабському регіоні. Ця робота акцентує увагу на стратегічному значенні цього субрегіону та на важливості довірливих взаємин між державами для міжнародної безпеки, причинах змін у цих стосунках, зокрема відзначено вплив ядерної програми ІРІ на регіональну безпеку [187].

К. Кемпбелл, Р. Ейнхорн та М. Райсс у праці «Ядерний пункт» порушують питання щодо причин перегляду державами свого без'ядерного статусу у XXI ст. Порівняння мотивів дотримання ДНЯЗ на прикладах Єгипту,

ФРН, Японії, Саудівської Аравії, Південної Кореї, Сирії, Тайваню і Туреччини [203] дає змогу краще зрозуміти мотивації ІРІ до розвитку власної ядерної програми.

Американський спеціаліст з проблем Близького Сходу К. Кацман, який формує оцінки Конгресу США в зазначеній сфері, присвятив низку досліджень розвиткові ядерної програми ІРІ в контексті її впливу на регіональну безпеку. Зокрема, автор спробував відповісти на питання, як ядерна програма впливає на реалізацію курсу зовнішньої політики Кувейту [263], Бахреїну [259], Катару [264], ОАЕ [265], ірано-іракські стосунки [262]. Питання регіональної безпеки Близькосхідних країн також висвітлено на фоні реалізації курсу американської політики в регіоні.

Д. Джойнер, професор права в університеті штату Алабама, у роботі «Ядерна програма Ірану і міжнародне право: від конфронтації до згоди» проаналізував з погляду міжнародного права найважливіші проблеми, породжені виконанням ІЯП, починаючи з 2002 р. Автор запропонував своє бачення належного застосування джерела міжнародного права (зокрема, ДНЯЗ та договірне право МАГАТЕ), у контексті ядерної програми Ірану. Він також порушив питання щодо дипломатичної домовленості між Іраном та західними державами в липні 2015 р. (СВПД) [256].

М. Фітцпатрік у праці «Ядерні програми на Близькому Сході: в тіні Ірану» описує ситуацію на Близькому Сході середини 2000-х років. Тоді близько тринадцяти держав регіону ініціювали нові або відроджені старі плани з дослідження і використання мирного атома. Цей сплеск уваги близькосхідних еліт відповідає світовій тенденції «ядерного ренесансу». Проте автор зосередив увагу саме на політичних чинниках відновлення інтересу до ядерної енергії на Близькому Сході через конкуренцію арабських держав з Іраном та їхнє занепокоєння рішучістю ІРІ отримати й освоїти технології, які дадуть останньому змогу створити ядерний заряд. Фактично крізь призму цього близькосхідні держави, включно з Ізраїлем та Туреччиною, оцінюють і дії Ірану, і те, як кожна держава регіону може реагувати на появу в Ірані ядерної

зброї. М. Фітцпатрік проаналізував ризики, спричинені розповсюдженням ядерного паливного циклу, а також оцінив варіанти реалізації різних курсів політики, спрямовані на впровадження регіональних заходів контролю над озброєннями, які допоможуть використовувати атомну енергію на Близькому Сході в мирних цілях, не створюючи «каскаду розповсюдження» [219] ядерної зброї.

Проблеми впливу курсу енергетичної (нафтової) політики ІРІ на реалізацію ядерної програми цієї держави в контексті світової та регіональної безпеки досліджував Д. Амманн у праці «Нафтовий король: Таємне життя Марка Річа» [236].

Ш. Хантер усебічно дослідив курс зовнішньої політики післяреволюційного Ірану, проаналізував його взаємини з іншими ключовими державами в регіоні, вплив ситуації в післяреволюційному Ірані, його зовнішню політику в контексті глобального політичного розвитку. Автор ілюструє свою працю документами міжнародних організацій, іншими джерелами, включно з іранськими, та пропонує чітку хронологію розвитку взаємин інших столиць з Тегераном, описує еволюцію курсу зовнішньої політики Ірану щодо кожної держави та регіону [232].

Серед американських дослідників ядерної програми ІРІ в контексті світової та регіональної безпеки варто виокремити представника теорії неореалізму професора політичної науки Каліфорнійського університету Берклі і Колумбійського університету К. Уолтца, який спробував дати теоретичне обґрунтування шляхів розв'язання комплексу проблем, пов'язаних з розповсюдженням ядерної зброї. Нижче детальніше розглянемо дослідницьку методологію К. Уолтца, яку в нашій праці використано для аналізу ситуації навколо ІЯП.

Окрім цього, для вивчення історії ядерної програми ІРІ важливими є дослідження таких зарубіжних західних фахівців як Д. Амманн, Р. Баруд, Е. Баух, Р. Вайц, Н. Касра, Й. Мелман, М. Іманіпур та інші.

Актуальну російську традицію з вивчення іранської ядерної програми можна простежити з часів СРСР, коли це питання порушували насамперед крізь призму забезпечення належного рівня безпеки Радянського Союзу, а наукові оцінки містили ідеологічну складову.

Зокрема, С. Агаєв у праці «Іран у минулому й сьогодні. Шляхи і форми революційного прогресу» відзначав, що «Справді народна антимоноархічна і антиімперіалістична революція в Ірані, під час якої практично беззбройне населення успішно протистояло озброєній сучасній армії, а потім скинуло один із найпотужніших неокolonіальних військово-бюрократичних режимів на Сході, прикувала до себе увагу друзів і недругів у всьому світі» [2, с. 3]. Цей же автор в іншій праці – «Іран: народження республіки» – безпосередньо підкреслював класовий підхід щодо оцінки ситуації в Ірані: «Ставлення марксистів-ленінців до політичних рухів під гаслами ісламу, як і до інших суспільних явищ, ґрунтується на принциповому класовому підході» [3, с. 3]. З цього ж погляду С. Агаєв рішуче критикував ядерну «антинародну» політику шаха Р. Пехлеві: «Розтринькуючи головне багатство народу – нафту, яку слід було б зберегти для майбутніх поколінь, шах надумав спорудити більше двох десятків ядерних електростанцій, на що витратив мільйони» [3, с. 31].

З 1991 року проблему розвитку ІЯП в контексті міжнародної та регіональної безпеки, а також питання співпраці РФ з ІРІ російські науковці досліджували, насамперед, з використанням принципу історизму та крізь призму інтересів Росії в угодах з Іраном. Зокрема, особливості динаміки ядерних програм ІРІ й перспективи співпраці РФ з Іраном у цій сфері розглядали А. Баклицький, Ю. Бондар, І. Денільханов, Н. Джаббарі, О. Івін, Н. Мамедова, І. Панкратенко, В. Сажин, А. Хлопков, В. Юрченко.

Історичний контекст розвитку ядерної програми ІРІ та участь РФ у цьому процесі досліджувала М. Арунова, яка вказує, що огляд порядку денного регулярних російсько-іранських контактів свідчить про тотожність або близькість підходів обох держав до способів вирішення основних міжнародних і регіональних проблем. Це, а також послідовний розвиток економічної

співпраці в різних сферах є запорукою того, що взаємини між РФ і ІРІ розвиваються на міцних основах [13, с. 82].

А. Арабаджян відзначає, що і РФ, і ІРІ потребують миролюбного політичного курсу з огляду на потребу забезпечити високий рівень розвитку своєї економіки, однак такий курс покищо є недосяжним і для Російської Федерації, і для Ісламської Республіки Іран [12, с. 166].

І. Денільханов у праці «Іран в світовій політиці на зламі ХХ–ХХІ століть» вказує, що ІРІ посідає одне з перших місць у світі за видобутком нафти і газу. З цього погляду Іран є одним з основних гравців на ринку енергоресурсів. Оскільки сьогодні обсяг енергетичних ресурсів держави безпосередньо корелюють з її політичним впливом, автор вважає, що ІРІ є одним із центрів багатопольярного світу [40]. Утім, вплив ІРІ на сучасні світові політичні процеси занижено на догоду західним країнам. Прагнення ІРІ отримати власне ядерне паливо мотивує численні держави до прийняття рішень, які стосуються різних галузей їхніх власних економік. Тим більше, що внаслідок щорічного зростання глобальної потреби в енергоресурсах рівень значущості країни-імпортера енергоресурсів збільшується.

Вагомим здобутком в дослідженні сучасної еліти Ірану та Ісламської революції, на думку сучасних іранських політиків, сьогодні є праці російського дипломата Д. Жукова. Це, зокрема, його біографічні та історичні роботи «Небо над Іраном світле: Нарис політичної біографії імама Хомейні» [49], «Іран від Хомейні до Хаменеї» [48] та інші. Також Є. Калінін подає історичний нарис Ісламської революції 1979 року [76], як очевидець цих подій.

Формування та здійснення курсу енергетичної політики ІРІ, у тому числі реалізацію її ядерної програми, аналізує О. Івін [63]. У працях В. Сажина подано докладний аналіз військового потенціалу ІРІ, включно з можливостями розробки ядерних зарядів та їхніх компонентів [126–132]. Порівняння підходів іранського та російського керівництва до вирішення проблеми майбутнього ядерної програми ІРІ запропонував С. Саруханян [135].

Різні аспекти впливу ядерної програми ІРІ на глобальну та регіональну безпеку досліджувала Н. Мамедова (та колектив науковців), зокрема було проаналізовано вплив іранської ядерної програми на взаємини Тегерана й Москви [99], співвідношення державних завдань та ідеологічних пріоритетів Ірану [94], основні напрями реалізації курсів соціальної та економічної політики уряду Махмуда Ахмадінежада [95], проблеми взаємин Ірану із західними державами [96], вплив Ірану на економічний розвиток мусульманських країн [97] тощо.

На переконання російського дослідника С. Дружиловського, політичний курс Тегерана на центральноазійському напрямі свідчить про реалістичний та конструктивний підхід його керівництва, розуміння того, що такий курс буде позитивно сприйнято політичними режимами, які здійснюють владу в центральноазійських республіках і в Афганістані. У той же час чинна політика Тегерана в регіоні дасть змогу йому знаходити більше точок взаємодії з РФ [44].

Книга Р. Утургаурі «Покер з аятолою: Записки консула в Ірані» (2010 р.) є важливим історичним джерелом від свідка багатьох подій в Ірані. У цій праці описано настрої вищого іранського керівництва, його ставлення до розбудови ядерної держави [152].

Численні дослідження присвячено ірано-ізраїльському протистоянню на Близькому Сході та його ядерному аспекту. Це, зокрема, праці таких авторів як Е. Баух [17], І. Звягельська та В. Морозов [60], Т. Карасова [78], В. Месамед [102], М. Піляєва [113–114] та інші.

Турецькі, єгипетські дослідники та вчені з інших країн регіону також активно аналізують види, форми та специфіку взаємин між ІРІ і третіми державами, зокрема співробітництво в реалізації ядерної програми, а також розглядають ІЯП як нову загрозу для миру в Близькосхідному регіоні. Зокрема, Ф. Ларрабі та А. Надер характеризують турецько-іранські взаємини в умовах змін на Близькому Сході. Вони відзначають, що Туреччина та Іран більше схильні до конкуренції, а не до партнерства, навіть зважаючи на їхні спільні

(економічні та безпекові) регіональні інтереси. Наприклад, сунітська Туреччина прихильно ставиться до опозиції в Сирії, а шиїтський Іран підтримує режим Б. Асада. У цьому контексті Туреччина занепокоєна можливістю нарощення ядерних озброєнь на Близькому Сході. З іншого боку, дослідники погоджуються, що тісний взаємозв'язок і спільність інтересів США і Туреччини не означатиме, що остання беззастережно дотримуватиметься політики США щодо Ірану з огляду на власні інтереси в регіоні [276].

Експерт з історії Султанату Оман М. Аль-Халілі проаналізував підходи держав регіону до ядерної програми ІРІ в контексті міжнародних відносин на Близькому Сході, зокрема курсу зовнішньої політики Оману. Це перша книга, яка систематизує засади та практики зовнішньої політики Султанату, її вплив на видобуток нафти в регіоні та її постачання [178].

Очевидним з огляду на предмет дослідження є тематичний розгляд напрацювань іранських науковців. Зауважимо, що більшість з них підкреслює важливість і необхідність розвитку мирних атомних технологій в ІРІ, а також, на противагу до прихильників ослаблення Тегерану, наголошує на його істотній ролі в боротьбі з міжнародним тероризмом. Таких підходів дотримується також Е. Абрамян, экс-заступник голови «Комітету захисту творчої та інтелектуальної свободи в Ірані» (CAIFI), який сьогодні викладає у Принстонському, Нью-Йоркському та Оксфордському університетах і досліджує сучасну історію Ірану [172–173].

Колишній очільник Комітету із зовнішніх зв'язків Ради національної безпеки Ірану і представник ядерної переговорної групи Тегерану С. Х. Мусавян опублікував детальний звіт про дипломатичну боротьбу між Іраном та міжнародною спільнотою «Іранська ядерна криза», поданий з позицій Ірану. С. Х. Мусавян подає зміст приватних обговорень ядерної програми у Тегерані, починаючи з 2002 р., коли з'явилися перші новини про нелегальне збагачення Іраном збройного урану і плутонію. Він описує взаємодію й протистояння Ірану з МАГАТЕ та глобальними ядерними державами, а також подає оцінки можливих наслідків застосування різних засобів для вирішення

ІЯП: військових ударів по території Ірану, санкцій та дипломатичних зусиль [291].

Професор Тегеранського університету М. А. Азаршаб впевнений у тому, що екстремізм і тероризм, які проявляються в різних регіонах ісламського світу, – це результат впливу іноземних спецслужб, наслідок невігластва і неписьменності або реакція на образу мусульман. На його переконання, якщо ісламський світ зможе нейтралізувати підривну діяльність чужинців, підвищити інтелектуальний та науково-технічний рівень мусульман і зберегти їхню честь та гідність, це захистить їх і від тероризму, і від екстремізму [4, с. 8]. Дж. Н. Хасан, розвиваючи ці погляди, підкреслює важливість географічного розташування Ірану для боротьби з міжнародними терористичними угрупованнями в регіоні [42].

В українському академічному середовищі дослідження, пов'язані з тематикою нашої роботи, активізувалися через динаміку кризи міжнародної безпекової ситуації, а також з огляду на вербалізацію окремими політиками ідеї щодо відновлення ядерного статусу України. Серед українських дослідників, які вивчали цю проблематику, варто виокремити праці таких фахівців як Т. Алієв, О. Андрєєва, В. Вишньов, К. Волинець, С. Галака, П. Ігнат'єв, М. Капируля, О. Коппель, Ю. Магеррамова, Р. Петюр, В. Пилипенко, Ю. Седляр, К. Сербіна, П. Сіновець, О. Чебан, В. Юрчак, Н. Юсеф.

Головні аспекти ядерної програми ІРІ в контексті регіональної безпеки на Близькому Сході досліджено, зокрема, у працях С. Андрущенко, П. Бовсунівського, О. Лукоянова, М. Каменєва, М. А. Піляєва, Л. Хлебнікова, В. Юртаєва.

Втім, у вітчизняній літературі особливості розвитку ядерної програми Ірану вивчено недостатньо та фрагментарно. Тому заявлена проблематика є певною мірою новою для вітчизняної політичної науки, а низка питань, породжених нею, досі потребують ґрунтовних наукових досліджень.

Серед дисертаційних робіт українських учених, які безпосередньо чи опосередковано порушують проблему ядерної програми ІРІ в контексті світової

та регіональної безпеки, варто виокремити роботи К. Кулешова, Р. Петюр, В. Пилипенко та інших. Так, К. Кулешова, аналізуючи «Турецьку модель» розвитку, як інструмент реалізації курсу зовнішньої політики США на Великому Близькому Сході [90], показує причини зацікавленості США в цій соціальній моделі. Серед них – страх перед радикальним ісламом, зокрема в його іранському варіанті, його географічна, культурна та історична близькість для інших суспільств регіону та навіть побоювання того, що нові незалежні республіки можуть потрапити до сфери впливу Ірану.

Р. Петюр розглядає процес формування та реалізації політики України щодо регіону Близького та Середнього Сходу, в тому числі й ІРІ, конкретизує основні цілі та засоби політики України щодо регіону та їхню еволюцію. Особливу увагу звернено на безпековий аспект зовнішньої політики України на Близькому Сході [111].

В. Пилипенко аналізує курс політики СРСР щодо Ірану у 1972–1989 рр. Дослідниця відзначає, що саме комплексний аналіз усіх аспектів радянської діяльності в Ірані дав змогу встановити, що найбільш результативним було економічне співробітництво в нафтовій сфері та важкій промисловості. Однак зближення позиції Москви й Тегерану в зазначених галузях економіки не забезпечило ані їхнього політичного союзу, ані перетворення Ірану на провідника радянських інтересів на Близькому та Середньому Сході. Навпаки, відсутність офіційної військової співпраці, заборона Іраном діяльності прорадянських політичних партій свідчать про роль Радянського Союзу як альтернативного ринку для збуту енергоресурсів та як засобу реалізації іранських інтересів на міжнародній арені на противагу до США [112, с. 204].

Т. Алієв, аналізуючи формування і реалізацію курсу зовнішньої політики ІРІ, відзначає, що, незважаючи на заяви її найвищого керівництва про єдність усіх (шиїтських та сунітських) мусульманських народів, Іран керується власними конфесійними та національними інтересами. Проте дослідник відзначив, що доктрина зовнішньої політики ІРІ трансформується й переходить

від прямої критики Заходу до зваженої співпраці з ним на засадах рівності [8, с. 184].

О. Андрєєва та К. Мусієнко аналізують деструктивний вплив кіберзброї на прикладі впливу комп'ютерного вірусу stuxnet на ІЯП. Автори відзначають, що в кібератаках на ядерну програму ІРІ з'являються «нові гравці». Окрім отримання грошового прибутку, метою створення шкідливих програм і проведення атак стає крадіжка і подальше використання будь-якої важливої інформації [10, с. 33].

Кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин та зовнішньої політики Київського національного університету імені Тараса Шевченка С. Андрущенко аналізує вплив іранського й афганського питань на геополітику Близького й Середнього Сходу. Вчений вважає, що іранська проблематика сьогодні визначає лінії напруженості в регіоні Близького та Середнього Сходу (Ізраїль–Сирія–Ліван) і спричинює регіональні перегони щодо озброєнь. Також дослідник наголошує на відсутності єдиного підходу з боку США, РФ, КНР та членів ЄС щодо вирішення ядерної проблеми Ірану. Водночас С. Андрущенко вважає малоімовірною масштабну військову операцію США та їхніх союзників з метою припинення ІЯП. При цьому запровадження суворого санкційного режиму проти Тегерану не підтримає КНР, РФ поставиться до цього питання з обережністю, а кола політиків та бізнесу в столицях ЄС сперечатимуться щодо ступеня обмеження економічного, в тому числі фінансового і торговельного потенціалу Ірану [11, с. 26].

Праці доктора політичних наук, професора кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка С. Галаки послідовно аналізують проблеми нерозповсюдження ядерної зброї та позицію ІРІ щодо неї [28; 30].

Доцент кафедри політології Українсько-арабського інституту міжнародних відносин та лінгвістики ім. Аверроеса при Міжрегіональній

академії управління персоналом Н. Юсеф у своїх статтях розглядає економічні інтереси країн на Близькому Сході [170], політичні пріоритети розвитку держав Близького Сходу в контексті глобальних процесів [168], зокрема, перспективи розвитку економіки Ірану. Автор переконаний, що Іран є державою з неповторною культурою, релігією, політичним ладом, яка має право на повагу та визнання своїх прагнень з боку міжнародного співтовариства. Розвиток економіки Ірану потребує інвестицій та передових технологій, мирного міжнародного оточення. Освоюючи мирний атом, Іран намагається зберегти мирні взаємини з державами Заходу. Він дотримується зовнішньополітичного курсу, що ґрунтується на прагненні відігравати активну роль на міжнародній арені і розширювати багатосторонні контакти з іншими державами [169, с. 23].

З метою ґрунтовного вивчення ядерної програми Ірану та її взаємозв'язку з проблематикою міжнародної безпеки на регіональному та глобальному рівні у дисертації використано також дані політичних, соціологічних та інших експертних центрів, зокрема, американського Фонду Карнегі і його філій. Фахівці Московського Центру Карнегі досліджують проблему ядерної програми ІРІ в контексті ядерного стримування та підтримання стратегічної стабільності на Близькому Сході, впливу кібервоєн на перебіг і перспективи протистояння ключових міжнародних акторів. На переконання науковців центру, у площині регіональної безпеки Іран реалізує послідовний політичний курс лише щодо тих держав Близького Сходу, з якими у нього склалися стабільні контакти [124]. Окрім того, впродовж останнього часу науковці центру активно зосереджуються на вивченні ситуації, спричиненої виходом США з СВПД [15].

Стокгольмський інститут дослідження проблем миру (Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI)) також аналізує ядерну програму ІРІ. Інститут обчислює ядерні потенціали країн, інтенсивність їхнього оперативного розгортання, ризику, породжені ядерною загрозою тощо. Україномовну версію роботи інституту – «Щорічник СІПРІ: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека» – розповсюджує Центр імені О. Разумкова.

Розгляд міжнародних правових документів та окремих нормативних актів ІРІ дав змогу здійснити аналіз правових основ розвитку ядерної програми Ірану. Окрім того, з метою забезпечити чіткість змісту та обсягів застосування окремих понять і термінів, визначити особливості географічного та геополітичного положення Близького Сходу, у роботі використано масив енциклопедичних праць, зокрема, такі: енциклопедія «Геополітика» (керівник авторського колективу Є. Суліма) [31], «Словник міжнародно-правових термінів» (укладач О. Грін) [144], Українська радянська енциклопедія [151], Великий тлумачний словник сучасної української мови [21], а також низку інших словників і довідників.

Огляд джерел з проблем ядерної програми Ірану дає змогу зробити висновок про значну гетерогенність напрацьованого матеріалу в рамках різних наукових середовищ та академічних традицій. На увагу заслуговують не лише загальні теоретичні роботи провідних учених, які заклали основи розуміння складних процесів динаміки могутності держав у міжнародному середовищі, а й прикладні дослідження, орієнтовані на вивчення Ірану та його ядерної програми. Окремий, але не відособлений від решти джерел масив становлять міжнародно-правові документи, інтерв'ю і заяви провідних політиків тощо. Утім, незважаючи на значний і тривалий інтерес до ядерної програми Ірану в світовій політиці й постійну наявність іранської проблематики в науковому дискурсі провідних держав світу, в українській політичній науці питання динаміки ЯП ІРІ з урахуванням її впливу на регіональну та глобальну безпеку залишається вивченим недостатньо.

1.2. Науково-методологічний потенціал неореалізму в сучасних безпекових студіях

Класичні теорії міжнародних відносин розглядають поведінку міжнародних акторів як зумовлену анархічним міжнародним середовищем. Якщо з позицій політичного реалізму останні діють раціонально й націлені на максимальне забезпечення власних інтересів, то з перспектив ідеалізму –

раціональні актори є принципово схильними до співпраці. У першому й другому випадках рівень акторів розглядають як основний, а характер розгортання міжнародних взаємодій – як залежний від їхньої поведінки.

Теорії модернізму, як неореалізм та неолібералізм, виходячи з системного рівня міжнародних інтеракцій, ставлять акторів у підрядне становище щодо міжнародної системи, пояснюючи їхні дії структурними можливостями та обмеженнями, що мають передовсім зовнішню природу. При цьому принцип розрахунку на власні сили крізь призму політичного реалізму також можна розглядати як системно зумовлений, оскільки з огляду на міжнародну анархію всі актори поведуться однаково. У разі ж класичних ліберальних підходів, як ідеалізм чи інституціоналізм, актори здатні розвивати кооперативні шляхи взаємин між собою, керуючись спільними загально визнаними нормами та правилами, які фактично також становлять певну структуру або систему. Однак назагал класичним теоріям для пояснення поведінки міжнародних акторів бракує цілісного уявлення щодо онтології міжнародної системи, а теорії модернізму демонструють неспроможність з'ясувати альтернативні патерни індивідуальної поведінки акторів у межах визначеної міжнародної структури.

Спроби поєднати рівень акторів та міжнародної системи шляхом обґрунтування взаємозв'язку між ними було здійснено лише в межах сучасних постпозитивістських напрямів і течій як, наприклад, соціал-конструктивізм. Останній акцентує на значенні ідентичностей та норм, що постійно відтворюються через розвиток акторів і структур у процесі міжнародних взаємодій. Те, як актори сприймають одні одних і якими уявленнями щодо загальноприйнятих правил та норм при цьому керуються, визначає їхню поведінку й тип (домінантну культуру) міжнародної системи. Фактично соціал-конструктивізм пропонує свого роду «розширене прочитання» неореалізму через врахування «ідеальних» аспектів поведінки акторів у міжнародній системі. Значення, яке соціал-конструктивізм надає міжнародним правилам та нормам у процесі міжнародних взаємодій, зближує його з засадами інституціоналізму в теорії міжнародних відносин, зокрема підходами

Англійської школи. Інституціоналізм, серед іншого, акцентує на раціональності інтересу (у його розумінні реалізмом) міжнародних акторів до дотримання загально визнаних принципів поведінки в міжнародному середовищі, адже це потенційно забезпечує їм кращі можливості, порівняно з розрахунком на власні сили.

Поза сумнівом, і класичні, і модерністські теорії міжнародних відносин не є виключно матеріалістичними, однак саме послідовне залучення уявлень щодо взаємозв'язку матеріальних та нематеріальних аспектів динаміки міжнародних акторів та міжнародних систем, запропоноване в рамках постпозитивізму, дало змогу розширити наявну до цього часу епістемологію міжнародних феноменів.

Не підлягає сумніву, що перебіг сучасних міжнародних відносин визначається взаємозалежними процесами та явищами, що мають і системну, і субсистемну природу. Зокрема, прагнення державних акторів до примноження могутності, наприклад, через розвиток національних ядерних програм, може каталізуватися міркуваннями щодо посилення власного статусу в регіоні та світі, а також обмежуватися шляхом використання глобальних чи регіональних колективних інструментів. При цьому істотними є і раціональні міркування міжнародних акторів, і інституційні характеристики та ідентичності, що набувають релевантного значення на регіональному та глобальному рівнях інтеракцій. В окремих випадках саме регіональний вимір міжнародних відносин, його інституційне оформлення та функціональні ідентичності істотно визначають параметри функціонування спільнот безпеки. Втім, приклад Близького Сходу, на переконання значної кількості сучасних дослідників проблем регіоналізму [335, S. 100], характеризується радше динамічними інтеракціями міжнародних акторів, основою яких є індивідуальні раціоналістські міркування в традиції реалізму (розрахунок на власні сили). Це пояснюють відносною слабкістю колективних ідентичностей та незначною інституціоналізацією регіональної співпраці.

Загалом погоджуючись з таким твердженням, зауважимо, що окремі складові ідентичності акторів, насамперед релігійна, набувають істотного значення в контексті зміцнення ІРІ на регіональному рівні. Розгляд же позарегіонального виміру взаємодій за участю акторів Близького Сходу дає змогу стверджувати про доцільність використання неореалістського тлумачення міжнародних процесів з метою пояснити ключові аспекти впливу міжнародного середовища (системні ефекти) на індивідуальну поведінку на регіональному та глобальному рівнях.

Отже дослідження ядерної програми ІРІ в контексті міжнародної та регіональної безпеки доцільно здійснювати із залученням передовсім реалістської традиції – класичного реалізму та неореалізму. Адже саме реалізм у широкому сенсі є напрямом теорії міжнародних відносин, який детально й всебічно зосереджується на питаннях, пов'язаних з проблематикою могутності, озброєння (зокрема ядерного), а також на питаннях безпеки. При цьому класичний реалізм робить акцент на рівень акторів, а неореалізм – на рівень міжнародних систем. Наголосимо, що саме розробка ядерної зброї й пов'язана з цим здатність до масштабних руйнувань, а згодом і можливість застосовувати ядерний потенціал у будь-якому місці завдяки ракетноносіям посилили своєрідне відчуття «системності» міжнародних процесів та явищ, адже стало очевидним, що дії акторів усе істотніше залежать від міжнародної системи, в межах якої вони взаємодіють.

Становлення неореалізму, або структурного реалізму, пов'язують із працями таких відомих вчених: Р. Гілпін, П. Кеннеді, Дж. Модельські, С. Уолт, Дж. Снайдер, У. Уолфорт, Д. Сноу, К. Холсті. Та однією з найвагоміших є робота К. Уолтца «Теорія міжнародної політики» (1979 р.) [359]. У ній прагнення держав отримати ядерну зброю пояснено на кількох рівнях. На найвищому рівні абстракції тлумачення необхідності володіти ядерною зброєю зводиться до дилеми безпеки.

Згідно з твердженнями К. Уолтца, перманентним станом міжнародного середовища є анархія. Тому, головною передумовою для досягнення власних

цілей з перспектив окремих держав є безпека, що змушує їх здійснювати жорсткий політичний курс [359, р. 93]. Хоча, як акцентує К. Уолтц, держави в міжнародній політиці відіграють основну роль і схожі у своїх потребах, однак вони мають різні можливості з їхнього забезпечення. Потенціал держави для втілення власних цілей обумовлює її місце в міжнародних відносинах. Структурний розподіл повноважень між державами обмежується найбільш потужними з них через міркування перешкодити відносному успіху інших, менш могутніх держав, а також з огляду на загрозу потрапити в залежність від них. Отож прагнення кожної держави максимізувати свою могутність на міжнародній арені зумовлює поточний баланс сил, який і визначає міжнародні відносини [359, р. 99].

Отже, у теорії К. Уолтца базовими поняттями є структура і система міжнародної політики. «Система – це набір елементів, що взаємодіють. На одному рівні система має певну структуру, яка є компонентою системного рівня і дає можливість вивчати, за рахунок чого елементи утворюють певну цілісність, відмінну від їхньої простої сукупності. На іншому рівні система складається з елементів, що взаємодіють» [84, с. 62–63]. Серед ключових положень неореалізму виокремлюють такі:

1. Неореалізм не прагне до методологічної чіткості. Тому як головні елементи в міжнародній системі він розглядає державних акторів та їхні союзи. Першочерговими цілями держав є захист національних інтересів, безпека і збереження статус-кво в міжнародних відносинах, а основними засобами досягнення цих цілей – власна могутність і об'єднання в альянси.

2. Неореалізм пояснює міжнародну поведінку держав на рівні міжнародної системи, структурні властивості якої не залежать від зусиль «малих» і «середніх» держав, але є наслідком взаємодії між великими державами.

3. Міжнародні відносини є цілісною системою, яка функціонує згідно з суспільними законами. Тому лише системний підхід може розкрити їхню природу.

4. Рушійною силою міжнародних відносин є жорсткий гамівний вплив структурних обмежень міжнародної системи [161, с. 126–132].

Отож теоретичною основою роботи є теорія систем, зокрема адаптована як елемент політичних наук теорія міжнародних систем. Методологічну основу дисертаційного дослідження становить системний аналіз у поєднанні з іншими логічними, загальнонауковими і емпіричними методами. Тиск міжнародної системи і особливо великих держав, зокрема політика США, ЄС та РФ на Іран з огляду на його ядерну програму, а також геополітичні аспекти останньої розглядаються як взаємопов'язані явища. З огляду на це, особливого значення надається гіпотезі неореалізму щодо «порогового» ядерного статусу в контексті поширення ядерної зброї та її ролі, як інструмента стримування, котрий сприяє стабільності системи міжнародних відносин.

У рамках міжнародних відносин питання, пов'язані з проблематикою ядерної зброї взагалі і проблемами її нерозповсюдження зокрема, детально розробляються у рамках неореалізму. У 1981 р. одна з ранніх робіт К. Уолтца «Поширення ядерної зброї» (The Spread of Nuclear Weapons) [357] містить обґрунтування концепції «ядерного миру»: за певних обставинах зброя масового знищення, особливо ядерна, може сприяти стабільності відносин між державами і знижувати ризик ескалації конфліктів високої інтенсивності.

У статті «Витоки війни в теорії неореалізму» К. Уолц називає ядерну зброю засобом підтримання миру [356, р. 624] і зазначає, що саме ядерний чинник, а саме загроза завдання удару у відповідь, стала однією з найважливіших причин того, що в умовах холодної війни не відбулося прямого (масштабного ядерного) збройного конфлікту між СРСР і США та очоленими ними коаліціями. Ядерна зброя і загроза її використання утримує держави від повноцінної війни набагато ефективніше, ніж загроза застосування звичайних озброєнь [356, р. 625]. За цією гіпотезою, дві держави, які не володіють ядерними засобами, обидві готові в будь-який час атакувати одна одну, якщо ймовірність успіху у війні видаватиметься для їхніх еліт більшою, аніж вірогідність поразки і непоправної шкоди. Натомість еліти в двох державах, що

володіють ядерною зброєю, не схильні атакувати першими, через відсутність впевненості, що супротивник не завдасть ядерного удару у відповідь. При цьому наслідки застосування зброї масового знищення розглядаються як надто серйозні, щоб допустити можливість першого удару, навіть якщо використання ядерного потенціалу може гарантувати перемогу. Основна проблема полягає в тому, яким чином ядерні держави можуть закріпити стан миру між собою, адже анархічна структура міжнародних відносин не дає змоги усунути всі причини для конфліктів. Тому ядерні держави продовжують військову конкуренцію, докладають зусиль для того, щоб посилити власну безпеку. Натомість ядерна зброя і стратегії захисту, що ускладнюють завдання удару, знижують імовірність війни й успішного наступу [356, р. 626]. Хоча можливість конфлікту все-таки зберігається, однак вона є істотно меншою. Натомість імовірність глобальної війни між ядерними державами є незначною.

К. Уолц припускає, що природа та ймовірність воєн закладена в анархічній структурі міжнародних відносин. Тому лише наявність у двох наддержав – США і СРСР – ядерної зброї не дала змоги перетворити «холодну війну» в повномасштабне збройне протистояння [356, р. 628]. У статті «Структурний реалізм після холодної війни» [355] К. Уолц зауважує, що поява ядерної зброї не змінила анархічної структури міжнародної системи, проте вплинула на те, як еліти окремих держав ініціюють заходи щодо гарантування власної безпеки і можуть сприймати безпеку інших держав [355, р. 5].

Глибокі зміни в глобальній політиці посилюють напруженість і конфліктність між державами. Лише ядерна зброя зберігає мир між тими, хто перебуває під її захистом [355, р. 32–36]. К. Уолтц разом із С. Саганом розвинули концепцію «ядерного миру» в праці «Розповсюдження ядерної зброї: відновлення дебатів» [322]. У ній вони підтверджують тезу про прірву між «світом звичайних озброєнь» і «ядерним світом» та констатують, що ядерна зброя практично унеможлиблює війну. На переконання К. Уолтца, США зараз менше покладаються на ядерну зброю, оскільки перетворилися на державу, що володіє найбільшою на планеті кількістю звичайних озброєнь. Серед держав

світу Сполучені Штати посідають першу сходинку за витратами на оборону. Про це свідчать щорічні суми, які виділяються в цій державі на військову сферу [322, р. 110].

Р. Рауххауз критично переосмислює концепцію «ядерного миру». Він погоджується з твердженням, що наявність у двох держав ядерної зброї може знизити ймовірність збройного конфлікту між ними, однак наголошує, що ймовірність збройного конфлікту є більшою в тому випадку, коли одна держава володіє ядерною зброєю, а інша – ні [306].

Натомість М. Белл і Н. Міллер піддають сумніву тезу К. Уолтца про те, що між двох держав, кожна з яких володіє ядерною зброєю, ймовірність початку збройного конфлікту є нижчою, ніж між державами, кожна з яких має лише звичайне озброєння [192]. Уточнені методи аналізу ймовірностей початку збройного конфлікту в парі держав-антагоністів дають змогу зробити припущення, що наявність ядерної зброї не є суттєвим чинником впливу на ймовірність початку збройного конфлікту.

К. Уолтц наполягає на тому, що в період холодної війни важливим було не те, якими характеристиками володіє ядерна держава, а сам факт володіння ядерною зброєю. Він, натомість, піддає сумніву припущення про те, що ефективність ядерного стримування залежить від самої держави та її місця в системі взаємин з іншими учасниками міжнародних відносин. На думку К. Уолтца, ідентичність керівника країни, характеристика самої держави або її національна поведінка залежать від зовнішнього середовища. Володіючи лише звичайними озброєннями, держава, що обороняється (наприклад, сучасна Україна), змушена здійснювати пошук відповіді на запитання, яка кількість звичайних озброєнь захистить її від поразки перед агресором [355, р. 32–36].

Особливо складно захищатися перед державами, котрі готові нести високі військові ризики. У такому разі еліта держави, що обороняється, повинна брати до уваги різноманітні чинники, зокрема характеристики політичної системи держави-агресора та її лідерів. А наявність ядерної зброї є запорукою безпеки через загрозу для потенційного агресора зазнати ядерного удару у відповідь.

Будь-яку державу в ядерному світі, незважаючи на особистісні якості її еліт, буде стримувати знання про те, що власні агресивні дії щодо ядерного опонента можуть спричинити крах. Це, зокрема, ілюструє приклад США і КНДР у XXI ст. Тому, на переконання К. Уолца, ядерна зброя змушує лідерів діяти раціонально, хоча за інших умов вони могли б поводитися нерозважливо і необачно [322, р. 122].

У 2012 р. К. Уолтц у журналі Форін Еффеїрс опублікував статтю під провокаційним заголовком «Чому Іран повинен володіти бомбою. Ядерний баланс означав би стабільність» [358]. У ній концепція «ядерного миру» отримала нове тлумачення крізь призму розгляду конкретної ситуації навколо ІЯП. Американський політолог стверджує, що криза, зумовлена регіональною монополією Ізраїлю на ядерну зброю, спричинює постійну нестабільність на Близькому Сході. Натомість розвиток воєнної компоненти ядерної програми Ірану й створення ним ядерних зарядів могли б стабілізувати геополітичну ситуацію та нормалізувати баланс сил у регіоні між Тель-Авівом і Тегераном. У цій статті К. Уолц прагне розвіяти страхи західних еліт з приводу того, що через Іран ядерна зброя може потрапити в руки терористів. Також він припускає, що побоювання Заходу щодо можливого розповсюдження ядерної зброї в регіоні після її появи в Ірані та початку нарощення ядерних озброєнь на Близькому Сході є необґрунтованими. Адже, на думку К. Уолтца, під терміном «поширення» слід розуміти швидке і неконтрольоване розповсюдження ядерного арсеналу й «стрибкоподібне» розширення ядерного клубу, однак за 70 років атомної ери цього не сталося. Більше того, починаючи з 1970-х рр., зростання кількості ядерних держав сповільнилося.

Якщо Іран стане ядерною державою, він буде стримувати Ізраїль і навпаки, як це завжди відбувається у взаєминах між ядерними державами, вважав К. Уолтц. При цьому він підкреслив, що масштабної війни між двома ядерними державами жодного разу не було. Тому, з огляду на переговори США, ЄС і Ірану про запровадження економічних санкцій щодо Тегерана у відповідь на розвиток його ядерної програми, К. Уолтц і Дж. Міршеймер

заявляють, що саме поява ядерних зарядів в Ірані забезпечить міжнародну стабільність на Близькому Сході [285].

Беручи до уваги описану класичним реалізмом дилему безпеки, неореалізм висуває гіпотезу, що ядерна зброя є «зброєю миру» (*weapons of peace*) та найефективнішою гарантією безпеки. Тому держави, а точніше їхні еліти, як раціональні актори, повинні прагнути володіти ядерною зброєю. При цьому наявність ядерного потенціалу не додає державі особливого статусу, а лише пом'якшує зовнішній тиск на неї та зменшує ймовірність війни за її участю, слугуючи, радше, засобом відлякування, а не нападу.

Комплексний характер проблеми, що вивчається в рамках дисертаційної роботи, зумовив обрання відповідної методології дослідження, яка ґрунтується на загальних та спеціальних методах пізнання. Однак методологія дослідження ядерної програми ІРІ в міжнародних відносинах як частини їхньої теорії досі недостатньо оформилася у вітчизняній науці. В окремих працях все ще переважає класовий, формаційний підхід, властивий радянській політології. Дослідники також невідводять належної уваги питанням методології дослідження ІЯП, часто зосереджуючись виключно на конкретному аспекті ядерної програми ІРІ, уникаючи системності й комплексності.

При цьому методологія міжнародних відносин, на погляд Т. Герасимчук, забезпечує обрання концептуальних напрямів наукової розвідки, принципів і підходів, що узгоджуються з уявленнями дослідника про об'єкт пізнання. Залежно від визначеної методики добирають також і конкретні методи. Їхній вибір визначається і загальною постановкою проблеми, і характером наукових завдань, вирішення яких заплановано в роботі [32, с. 197].

Переходячи від узагальненого уявлення про методологію як науку про метод дослідження, до конкретного її розуміння й застосування в контексті розв'язання завдань вивчення ядерної програми ІРІ, виокремлюємо щонайменше три аспекти.

Перший аспект розуміння методології дослідження характеризує її як науку, що зводиться до певної теорії та вибору методу, а також розкриває його

сутність й концептуально пояснює пізнавально-практичні можливості. У радянські часи найчастіше таке розуміння використовували для позначення вчення про виключно науковий метод. Як зазначав у 1981 р. С. Агаєв, «...положення класиків марксизму-ленінізму мають важливе методологічне значення для розуміння соціально-політичних процесів у країнах Сходу і, зокрема, в Ірані». При цьому, на переконання цього автора, неприпустимими є прямі аналогії з Європою, оскільки в азійських умовах форми державної влади склалися на іншій економічній основі й характеризувалися низкою специфічних рис [2, с. 23–24].

Другий аспект розуміння методології дослідження зводить її до сукупності принципів, що є орієнтирами під час побудови і здійснення аналізу визначеної сфери людської діяльності, зокрема вирішення проблеми ядерної програми ІРІ.

Третій аспект розуміння методології зараховує до неї все, що можна розглядати, й розуміє її як пізнання. Наприклад, до методології практичної діяльності разом з принципами можна долучити теорії матеріальної цілеспрямованої людської діяльності, методи та конкретні прийоми, засоби їхнього здійснення. Методологія в цьому аспекті стосується також пошуку нових методів пізнання ядерної програми ІРІ.

К. Уолтц дотримується системного підходу: міжнародна структура обмежує поведінку держав. Отож виживають лише ті з них, чії дії містяться в межах очікуваного рештою акторів діапазону можливостей, визначених системою. Незважаючи на сучасну критику з боку низки теорій постпозитивізму, неореалізм, як провідний модерністський теоретичний напрям науки про міжнародні відносини, містить значний експланативний потенціал актуальних процесів, пов'язаних з системними аспектами взаємодії міжнародних акторів та політикою могутності.

Системний погляд на політику означає розгляд проблем впливу середовища (міжнародної системи) на суб'єкти політики. Однак в дисертації звернено увагу також на те, що політичний курс держави залежить не лише від

системного впливу, а й від внутрішньополітичних чинників [84, с. 58–59]. Ключові особливості системного підходу щодо аналізу міжнародних відносин окреслюють такі твердження:

- за своїм характером міжнародні відносини є соціальними відносинами, тому й міжнародні системи є різновидом соціальних систем;
- на відміну від фізичних чи біологічних типів систем, соціальні системи, в тому числі й міжнародні, належать, як правило, до особливого типу відкритих слабоорганізованих систем, просторові межі яких найчастіше є умовними;
- основні елементи міжнародних відносин представлено соціальними спільнотами, групами й окремими індивідами. Звідси випливає, що міжнародні системи – це системи взаємодії індивідів, які керуються в своїх діях волею, свідомістю, ціннісними орієнтаціями;
- міжнародні відносини є переважно політичними відносинами, головною ланкою яких є взаємодії між державами;
- головною особливістю міжнародних відносин є відсутність верховної влади і «плюралізмом суверенітетів». Це зумовлює властивий міжнародним системам низький рівень зовнішньої та внутрішньої централізації, згаданої вище слабкої організації. Тобто міжнародні системи – це особливі соціальні системи, що відрізняються слабким рівнем інтеграції їхніх елементів, низькою цілісністю, а отже значною автономією складових [160, с. 68–70].

Отже, методологічною основою цієї роботи можна визначити системний та структурно-функціональний підходи, які застосовано відповідно до особливостей об'єкта і предмета дослідження. Вплив зовнішнього середовища (міжнародної системи) на ІРІ, політика провідних держав щодо ІЯП, а також безпекові аспекти цієї програми розглядаються у межах нашого дослідження в контексті взаємопов'язаних подій міжнародних відносин. Особливу увагу звернено на значення причинного взаємозв'язку між подіями в регіоні Близького Сходу і міжнародним тиском на Іран.

Аналіз проблематики становлення та розвитку ядерної програми ІРІ в контексті ядерної безпеки вимагає дотримуватися визначених принципів наукового дослідження, таких як об'єктивність, ідеологічна відстороненість та історизм. Дотримання принципу об'єктивності зобов'язує дослідника викладати науково обґрунтовані та всебічно перевірені факти, що відповідають релевантності та валідності, а також вимагає розглядати зміст явищ і подій з урахуванням усіх позитивних і негативних аспектів в усій багатогранності та складності, незалежно від власних уподобань автора. Аналіз стану наукової розробки проблеми базується на дослідженні джерельної бази та офіційної позиції лідерів провідних держав світу і держав регіону. Їхні позиції є здебільшого суб'єктивними та упередженими, оскільки мають на меті захист національного інтересу і реалізацію зовнішньополітичної мети. А застосування цього принципу дає змогу неупереджено розглядати предмет дослідження.

Політична заангажованість та прихильність до певної ідеології може впливати на здатність дослідника критично та об'єктивно аналізувати проблематику розвитку ядерної програми ІРІ в контексті регіональної та глобальної безпеки. Тому з метою уникнення негативного впливу власних уподобань було застосовано принцип ідеологічного відсторонення.

Принцип історизму ставить вимогу вивчати предмет дослідження в його розвитку з чіткою прив'язкою роботи до просторово-часових координат існування об'єкта й предмета, що вимагає підтримки системності дослідження, а саме – з'ясування причин, умов, особливостей появи та етапів функціонування досліджуваного феномену.

Отож комплексний характер наукової проблеми зумовив обрання відповідної методології дослідження, яка ґрунтується на загальних та спеціальних методах пізнання. У цілому розрізняють загальнонаукові та конкретнонаукові (спеціальні, емпіричні) методи. Із загальнонаукових методів використано діалектичний, історичний, логіко-семантичний, аналіз, синтез, індукцію, дедукцію, аналогію, моделювання тощо.

Сутність діалектичного методу пізнання ядерної програми ІРІ зводиться до трактування всіх суспільних явищ як таких, що мають початок і кінець (виникають, розвиваються і зникають), безперервно змінюються й перебувають у взаємозв'язку, діалектичній єдності. Діалектичний метод вивчення ядерної програми ІРІ було застосовано, зокрема, з метою відстежити взаємозв'язок між рішеннями про розвиток ядерної програми ІРІ та конституційно-правовими нормами цієї країни, а також між міжнародно-правовими засадами запровадження щодо Ірану відповідних санкцій з боку міжнародного співтовариства.

Індукція, як логічна процедура, побудована за принципом «від часткового до загального», від аналізу окремих фактів до узагальнення, від дослідження окремих випадків і до формулювання на їхній основі загальних висновків, дала змогу ввести окремий випадок реалізації ядерної програми Ірану в мирний контекст проблеми нерозповсюдження ядерної зброї.

Дедукцію, як логічну процедуру, побудовану за принципом «від загального до часткового», від загальних суджень до окремих висновків, було використано для адаптації положень неореалізму до іранського випадку. Методи індукції та дедукції часто взаємодіють між собою, доповнюючи один одного. За допомогою індуктивного та дедуктивного методів вдалося комплексно дослідити вплив ядерної програми на регіональну та міжнародну безпеку, а також позиції регіональних і міжнародних акторів щодо ядерної програми Ірану.

У роботі було використано також методи і підходи суміжних гуманітарних наук. Зокрема, нормативний підхід, який передбачає з'ясування значення політичних явищ для суспільства й особи та їхню оцінку шляхом зіставлення з визначеними загальноприйнятими нормами (наприклад, моралі, права), було використано в різних частинах роботи, а саме: під час аналізу джерельної бази дослідження – Статуту МАГАТЕ, резолюцій РБ ООН, двосторонніх актів, угод підписаних або ратифікованих Іраном тощо.

Метод аналізу використано з метою виділити із загального масиву теоретичних концепцій та фактів про Іран необхідні дані для наукового опрацювання. Контент-аналіз та івент-аналіз стали основними методами для опрацювання великого масиву публічної інформації, аналітичних статей, а також інтерв'ю політиків, дипломатів щодо розвитку ядерної програми ІРІ, курсу зовнішньої політики Тегерану в регіоні та його безпекових проблем.

Метод порівняльного аналізу дав змогу виявити відмінності в підходах щодо ІЯП провідних акторів, учасників групи міжнародних посередників, а також співвіднести позиції різних фракцій політичної еліти країни щодо курсу зовнішньої політики Ірану. Спроекувати можливі сценарії розвитку ядерної програми в безпековому вимірі вдалося за допомогою застосування методу прогнозування. Для опису сценаріїв можливого розвитку подій навколо ядерної програми Ірану застосовано метод моделювання. Метод синтезу використано для узагальнення і впорядкування розрізнених даних щодо ядерної програми ІРІ та її впливу на регіональну безпеку.

Підсумовуючи підкреслимо, що дослідження ядерної програми ІРІ в контексті міжнародної та регіональної безпеки здійснено крізь призму реалістської традиції, зокрема, неореалізму. Адже саме реалізм у широкому сенсі є напрямом теорії міжнародних відносин, який детально й всебічно зосереджується на питаннях, пов'язаних з проблематикою могутності, озброєння (зокрема ядерного), а також питаннях безпеки.

Методологія вивчення ядерної програми ІРІ в контексті світової та регіональної безпеки хоч і задовольняє вимоги теорії, однак досі лише частково відповідає вимогам практики. Тому недостатня розробка практичних методологічних підходів до вивчення ядерної програми ІРІ в сучасних умовах зумовлює актуальність подальших методологічних пошуків.

1.3. Концептуалізація Близькосхідного регіону й понятійно-категоріальний апарат дослідження

Визначення Близького Сходу є важливим з погляду окреслення держав регіону, на які потенційно здійснює вплив ядерна програма ІРІ. Водночас це досить складне завдання, адже, за твердженням Г. Саламе, згаданий регіон оповитий «геоепістемологічним туманом», який робить будь-яку спробу демаркації його меж й окреслення місця та ролі окремих акторів у ньому майже неможливою [323, р. 19–20].

Назавжди виділяють два підходи до розуміння Близького Сходу, базовані на зовнішній та внутрішній перспективах його розгляду. Зовнішня перспектива є більш євроцентричною і відображається в самій назві «Близький Схід»: таке позначення для району на південному сході Середземномор'я має географічний сенс лише з європейського погляду. Зовнішнє розуміння охоплює Близький Схід як «змінну стратегічну концепцію» в тому сенсі, що регіон визначають через власну позицію та роль у глобальній системі, вираженій через мінливі стратегічні інтереси позарегіональних акторів [227, р. 123–124].

Внутрішнє регіональне розуміння Близького Сходу пов'язане з його внутрішньополітичними характеристиками. Б. Бузан, О. Вевер, С. Волт та інші науковці розглядають Близький Схід як регіональну підсистему, що визначається співвідношенням сил між регіонами [354, р. 130–145] або як регіональний комплекс безпеки [200, р. 54–96]. Інші дослідники, зокрема А. Гонсалес-Пелаес і С. Ібрагім, підкреслюють регіональні закономірності взаємозалежності, засновані на потоках капіталу, робочої сили та ідей, що породжуються нафтою [235, р. 95–122] або наявністю різних регіональних інститутів [201, р. 214–220]. А С. Гантінгтон виокремлює Близький Схід як окремий «культурний континент», визначений загальною арабською культурою або ісламською цивілізацією [233, р. 110–119].

Як зазначає американський дослідник К. Коппс, словосполучення «The Middle East» вперше використав англійський генерал Т. Гордон на початку ХХ ст., висвітлюючи питання підтримання безпеки транспортного

коридору між Великою Британією та Індією у зв'язку з появою нових загроз британським інтересам у військово-політичному просторі на півдні і південному сході від Європи [270]. В американській геополітиці також вживають поняття «Великий Близький Схід» (англ. The Greater Middle East) – концепт, покладений в основу дій США на арабському, тюркському й іранському Сході (від Марокко до Афганістану). Великий Близький Схід поділяється на Північну Африку (Магриб), Близький і Середній Схід.

Варто зазначити, що західні науковці також використовують термін Середній Схід, проте більшість арабських дослідників піддають критиці вказаний термін з огляду на те, що він, по-перше, є політичним і не стосується географічного окреслення району, й по-друге, охоплює неарабські країни, розділяючи арабський світ [194].

У радянській літературі до країн Близького Сходу зараховували Туреччину, Ірак, Йорданію, Сирію, Ліван, Ізраїль, Саудівську Аравію, Йеменську Арабську Республіку, Народну Демократичну Республіку Ємен, Кувейт, Оман, Катар, Об'єднані Арабські Емірати, Бахрейн, Республіку Кіпр, Судан, Арабську Республіку Єгипет. «Українська радянська енциклопедія» визначає, що Близький Схід – це група країн на Заході Азії і Північно-Східної Африки й стверджує, що в зарубіжній літературі країни Близького Сходу разом з Іраном й Афганістаном входять у визначення поняття Середній Схід [151, с. 492].

Згідно з радянським «Словником української мови», Близький Схід – це один з великих районів Землі, охоплених національно-визвольним рухом. Наголошено, що З'їзд [IX з'їзд КП(б)У] відзначав неухильне нагромадження потенціалу революційних сил на Заході і Сході, зростання економічних і політичних суперечностей в імперіалістичному таборі [145, с. 887].

Автори «Енциклопедії Сучасної України» (зокрема, В. Рибалкін) зазначають, що Близький Схід – це регіон без чітко визначених кордонів, але з центром на сході середземноморського басейну. Близький Схід включає Сирію, Ліван, Ізраїль, Палестину та Йорданію. Енциклопедія відзначає, що до цього регіону часто додають Туреччину, Ірак, Єгипет і Кіпр. У ширшому ж розумінні

Близький Схід охоплює також Іран, Кувейт, Саудівську Аравію, Бахрейн, Катар, Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ), Оман та Ємен. Через належність населення багатьох країн Близького Сходу до ісламу в окремих випадках до регіону зараховують і мусульманські Лівію, Туніс, Алжир, Марокко, Мавританію, Судан, Еритрею та Сомалі. Регіон характеризується низкою зон політичного напруження, породженого близькосхідним (ізраїльсько-палестинським) конфліктом, курдським питанням, проблемами підтримки безпеки країн басейну Перської затоки, а також низкою менших ускладнень [119].

У сучасній літературі немає єдності в поглядах щодо визначення меж Близького Сходу та зарахування/незарахування до цього регіону тих чи тих держав, включно з ІРІ. Окремі автори наголошують, що країни Близького Сходу розташовані в регіоні на сході Середземномор'я [166, с. 87] і як чинники об'єднання близькосхідного простору виділяють релігійну та етнолінгвістичну належність до мусульманської цивілізації [61, с. 22].

До країн Близького та Середнього Сходу А. Кудряченко, Ф. Рудич та В. Храмов зараховують Іран, Пакистан, Афганістан, Ірак, Ізраїль, Туреччину, Саудівську Аравію, Вірменію та Азербайджан [88, с. 199–203]. Т. Ковальова вважає країнами Близького Сходу, поряд з названими, також Оман, Йорданію, Кувейт [115, с. 54].

Р. Петюр у своїй дисертації «Регіон Близького та Середнього Сходу в зовнішній політиці України» розглядає ці два регіони як єдине ціле і згадує Іран як частину регіону і як можливого партнера України у військово-технічній співпраці [111, с. 9].

В. Швед використовує для позначення Близького та Середнього Сходу термін «Ширший Близький Схід» [163, с. 5]. Однак межі останнього, на наше переконання, стосуються більш усталених понять, як-от: «Передня Азія», «Західна Азія», «Південно-Західна Азія».

У офіційних документах Організації Об'єднаних Націй і резолюціях Генеральної Асамблеї ООН немає визначення Близького Сходу. Натомість у

доповідях МАГАТЕ термін «Близький Схід» охоплює територію від Лівії на Заході до Ірану на Сході і від Сирії на Півночі до Ємену на Півдні, але не включає Туреччину [287].

Невиправданими, на наш погляд, є спроби залучити до цього регіону Вірменію та Азербайджан, оскільки ці країни, по-перше, частково містяться в Євразії (і є членами Ради Європи), а по-друге, формують особливий субрегіон – Південний Кавказ. Також сумнівним є залучення до країн Близького і Середнього Сходу Пакистану, оскільки ця держава у політико-географічній площині належить до Південної Азії. Що ж до Афганістану, то його зараховують або до Південної Азії, або до Середнього Сходу.

Отже, Близький Схід – це регіон Азії, який характеризується спільними рисами розвитку історії, мов, релігій, політики, економіки, військової справи, а також підвищеною конфліктогенністю. У цьому дослідженні до регіону Близького Сходу зараховуємо Бахрейн, Ємен, Йорданію, Ізраїль, Ірак, Іран, Катар, Кувейт, Ліван, ОАЕ, Оман, Саудівську Аравію, Сирію, Туреччину.

Зосереджуючись на характеристиці місця Ірану в Близькосхідному регіоні, беремо до уваги, серед іншого, чинник іранської «ядерної програми», адже істотні зміни в динаміці могутності держави неминуче ведуть до трансформації укладу сили, щонайменше, на регіональному рівні. У літературі існують неоднозначні визначення й оцінки «ядерної програми» держави. Її розвиток розглядають переважно як одну з найбільших загроз міжнародній безпеці з огляду на можливе поширення ядерної зброї. Функціонально безпека «може бути військова, економічна, політична, екологічна, культурна, інформаційна тощо. За місцем зародження загроз і спрямованості засобів захисту від них безпеку поділяють на внутрішню і зовнішню» [89, с. 10]. Однак з поширенням глобалізації у взаємопов'язаному і взаємозалежному світі стирається межа між внутрішньою і зовнішньою політикою, а отже, між внутрішньою та зовнішньою безпекою. Саме тому в сучасному світі питання безпеки є ключовим з міркувань запобігання розповсюдженню ядерної зброї.

Термін «ядерна програма» досі не має вичерпного визначення. Наприклад, РБ ООН не дає ґрунтового тлумачення цього терміна, хоча він неодноразово звучить у кожній із її тематичних резолюцій. Зокрема, у Резолюції 1696 (2006) РБ ООН висловлює переконаність у тому, що припинення з боку Ірану діяльності, пов'язаної із збагаченням і переробкою урану, як і повне та перевірене виконання ним інших вимог, висунутих МАГАТЕ, сприяли б дипломатичному вирішенню ядерної проблеми ІРІ на основі переговорів. Це гарантувало б здійснення ядерної програми Ірану виключно в мирних цілях.

Поняття «ядерна програма» не знаходимо також у законодавстві України. Більше того, про «ядерну зброю» вказано в документах, ухвалених до 1994 р., зокрема у Концепції оборони та будівництва Збройних Сил України, затвердженій Постановою Верховної Ради України від 11 жовтня 1991 р. № 1659-ХІІ [118].

У СВПД проаналізовано насамперед наявну ядерну програму ІРІ та визначено основні параметри домовленостей сторін за її надлишкового виконання: роль МАГАТЕ, кількість збагачувальних центрифуг, майбутнє збагачення урану, існування і жорсткість режиму санкцій тощо. Зокрема, щодо ядерної програми ІРІ вказано, що впродовж найближчих 10 років Іран матиме у своєму розпорядженні тільки 5060 центрифуг для збагачення урану, а інші буде використано для роботи з іншими радіоактивними матеріалами, у тому числі з науковою та медичною метою.

Іран разом з Іраком є об'єктом американської доктрини «подвійного стримування». Тому після втілення цього сценарію в життя Іраку іранське керівництво відреагувало публічним оприлюдненням власних намірів щодо розвитку ядерної програми [140, с. 187]. У цьому контексті Ю. Седляр відзначає, що «... особливої гостроти набуває іранська ядерна програма, яка може докорінно змінити не лише структуру безпеки на Близькому та Середньому Сході, а й глобальну стратегічну рівновагу в цілому» [139, с. 137–138].

С. Андрущенко розглядає ядерну програму ІРІ в контексті складових іранської проблематики, до яких зараховує, окрім самої програми, також «...лідерські позиції ІРІ в регіоні Близького і Середнього Сходу в комплексі з протистоянням Ізраїлю у формі підтримки антиізраїльських рухів» [11, с. 22].

Подібним чином П. Бовсунівський, аналізуючи курс політики Єгипту щодо створення на Близькому Сході зони, вільної від зброї масового знищення, відзначає оцінку іранської ядерної програми з боку єгипетських експертів як ще одну загрозу ядерного розповсюдження на регіональному рівні. При цьому «...АРЄ намагається брати участь у врегулюванні цього питання й нерозривно пов'язує його з ядерним арсеналом Ізраїлю» [18, с. 88].

Схожі погляди висловлюють й інші дослідники, в основному протиставляючи потенційну військову іранську ядерну програму реальному ізраїльському ядерному арсеналу в контексті регіональної близькосхідної безпеки [26, с. 201]. Вони також відзначають небезпеку ядерної програми ІРІ для Саудівської Аравії. Так, Ю. Магеррамова підкреслює, що «...ядерна зброя для Ірану – це не тільки засіб набуття ним власної сфери впливу, але й засіб закріпити власну гегемонію в регіоні, засіб стримування та засіб дипломатичного торгу. Прагнення набути ядерної зброї є наслідком регіональної дилеми безпеки та позарегіональних загроз. Для Саудівської Аравії ядерна програма ІРІ – це привід для занепокоєння, оскільки вона не бажає посиленого Ірану, що здатен досягти власних інтересів, навіть не застосовуючи ядерного потенціалу чи традиційних озброєнь» [92].

Отже, ядерну програму будь-якої держави розглядають у двох взаємозалежних вимірах світової та регіональної безпеки. Слід зазначити, що у цьому ж контексті розглядають не тільки ядерну програму ІРІ, але й, наприклад, ядерний чинник в політиці КНДР [22; 77; 167].

Ядерна програма містить два основні компоненти – проектування, створення й експлуатацію об'єктів мирного атома та ядерної зброї. Ядерна зброя – це призначені для військових завдань ядерні засоби ураження з неконтрольованим виділенням ядерної енергії, яка виникає під час поділу чи

синтезу розщеплюваних матеріалів. Ядерна зброя за своїми характеристиками є не просто зброєю масового знищення, як хімічна та біологічна зброя, заборонені міжнародним правом, але й зброєю, властивості ураження якої незмірно перевищують всі відомі види озброєнь [144, с. 142]. Відповідно, сучасна ядерна зброя – один з основних чинників нестабільності міжнародної та регіональної безпеки. Адже сучасна ядерна зброя, включно з вдосконаленими засобами доставки, має здатність знищити людську цивілізацію разом з довкіллям.

На основі викладеного констатуємо: *ядерну програму держави можна визначити як аспект реалізації її безпекової, воєнної, енергетичної та інших доктрин, що передбачає низку політичних, правових, військових, соціальних, економічних, організаційних, наукових, технічних, інформаційних та інших заходів використання ядерної енергії в мирних та військових цілях.*

Ядерну програму Ірану від початку було заявлено як мирну, і її впроваджували в рамках однойменної американської програми «Мирний атом» [135, с. 35].

Впродовж останніх десятиліть розвиток ІЯП є однією з найважливіших проблем сучасних міжнародних відносин. При цьому досі немає відповіді на основне питання розвитку ядерної програми Ірану – як зберегти і підтримати належний рівень регіональної безпеки в контексті відносин з іншими (поза)регіональними державами. Формально курс зовнішньої політики Тегерану спрямований лише на захист власних інтересів та гарантування безпеки Ірану. Цій меті й слугує ядерна програма країни, відтак гіпотетично придбання військової ядерної технології Іраном можна розглядати саме як інструмент регіонального стримування і забезпечення балансу сил на Близькому Сході. Щобільше, ядерна програма Ірану служить забезпеченню його статусу регіонального лідера за рахунок просування образу сильної, технологічно розвиненої держави. Однак реально реалізація цієї програми може загрожувати дестабілізацією регіону та руйнуванням наявної в ньому системи міжнародних відносин.

Висновки до розділу 1

Дослідження зарубіжних учених з ядерної програми ІРІ охоплюють широкий контекст глобальних та регіональних безпекових проблем. У них порушено питання ядерної програми ІРІ здебільшого в їхньому взаємозв'язку з прикладними аспектами світової політики.

Серед американських дослідників ядерної програми ІРІ слід виокремити К. Уолтца, який предметно розглядає проблематику розповсюдження ядерної зброї. Досить великий масив іноземних досліджень зосереджується на ірано-ізраїльському протистоянні на Близькому Сході. Іноземні вчені також аналізують взаємини між ІРІ й третіми державами в рамках їхньої співпраці в ядерній сфері, акцентують на особливостях ядерної програми ІРІ та її значенні як потенційної безпекової загрози для регіону й світу загалом. У російському академічному середовищі ядерну програму ІРІ вивчають крізь призму співпраці РФ та Ірану, зокрема в контексті забезпечення значного спектру російських інтересів на Близькому Сході, втілення яких має не лише регіональне, а й глобальне значення. Більшість робіт іранських дослідників відзначають важливість подальшого розвитку й використання мирного атома в Ірані, а також підкреслюють значення потенціалу цієї країни в боротьбі з міжнародним тероризмом.

У вітчизняній науковій літературі особливості розвитку ядерної програми Ірану розкрито недостатньо й здебільшого фрагментарно. Глобальний та регіональний безпековий виміри ядерної програми Ірану є певною мірою новим напрямом наукового пошуку в українській політології, зумовлений, передовсім, актуалізацією проблематики безпеки для нашої держави впродовж останніх років. Саме вона змушує до активнішого опрацювання спектру питань, пов'язаних зі змінною динамікою могутності міжнародних акторів, зокрема у площині інструменталізації ними одноосібних стратегій, спрямованих на забезпечення власних переваг або домінування в міжнародному середовищі. Поза сумнівом, ядерний аспект набуває при цьому особливого змісту й потребує належного врахування і вивчення.

Методологія дослідження ядерних програм державних акторів, зокрема Ірану, є багатокладною й охоплює широкий спектр теоретичних та методологічних напрацювань науки про міжнародні відносини й суміжних дисциплін. Утім, вчені погоджуються, що реалістська традиція (класичний та структурний реалізм) в теорії міжнародних відносин має переконливий експланативний потенціал для пояснення суперництва, динаміки могутності, безпекових трендів і структурних можливостей та обмежень з метою втілення конкурентних інтересів міжнародних акторів. Тому теоретико-методологічною основою цієї роботи є системний та структурно-функціональний підходи, засновані на неореалізмі (структурному реалізмі) К. Уолтца. Іранську ядерну програму, системний тиск щодо неї з боку провідних держав та їхню політику в безпековій сфері розглядаємо як взаємопов'язані події в міжнародних відносинах, їх трактуємо крізь призму причинного взаємозв'язку між регіональною динамікою Близького Сходу, регіональними й глобальним безпековими трендами й ефективністю міжнародного тиску на Іран з метою вплинути на характер його ядерної політики.

Отже, ядерну програму ІРІ розглядаємо у двох вимірах – світової та регіональної безпеки. Ядерна програма передбачає використання двох основних компонентів – мирного атома та ядерної зброї. Сучасна ядерна зброя є одним з основних чинників нестабільності міжнародної та регіональної безпеки. Тому більшість країн Близького Сходу та низка глобальних акторів з пересторогою ставляться до Ірану та його ядерної програми.

Поняття Близький Схід визначаємо як географічний та геополітичний регіон Азії, який вирізняється спільностями історичного, мовного, релігійного, політичного, економічного, військового розвитку, а також підвищеною конфліктогенністю. До Близького Сходу зараховуємо Бахрейн, Ємен, Йорданію, Ізраїль, Ірак, Іран, Катар, Кувейт, Ліван, ОАЕ, Оман, Саудівську Аравію, Сирію, Туреччину. Сучасний стан розвитку Іраном власної ядерної програми й намагання забезпечити собі регіональне лідерство істотно впливають на динаміку міжнародних відносин на Близькому Сході й поза ним.

Основні положення розділу знайшли своє відображення в публікаціях дисертанта [368; 370].

РОЗДІЛ 2

ЕВОЛЮЦІЯ ЯДЕРНОЇ ПРОГРАМИ ІРАНУ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ПЕРЕРОЗПОДІЛУ МОГУТНОСТІ В МІЖНАРОДНІЙ СИСТЕМІ

2.1. Динаміка ядерної програми Ірану в другій половині ХХ ст.

Інтерес західних держав до інвестицій в енергетичну галузь Ірану виник ще на початку ХХ ст., коли в тогочасній Персії було відкрито та розвідано перші промислові нафтові родовища. Однак зародження ядерної програми Ірану можна прослідкувати з кінця 1950-х – початку 1960-х рр. Погляди дослідників щодо дати ініціювання ядерної програми Ірану відрізняються: одні дослідники пов'язують це з підписанням у 1957 р. між Іраном і США договору про мирне використання ядерної енергії [35], інші – з підписанням у 1968 р. Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [135, с. 11], треті – з допомогою в розвитку іранської атомної енергетики, наданою програмі «Атом для миру» з боку США, ФРН та Франції у 1969 р. [121, с. 222].

На наш погляд, перший крок у ядерній сфері було зроблено в 1957 р., коли для вирішення вказаних питань іранський шах Мохаммед Реза Пехлеві розпочав невласливу для іранського способу життя спробу модернізації за «західним» зразком. За задумом шаха, модернізація повинна була закласти основи переходу Ірану до числа розвинутих капіталістичних країн.

Зокрема, 5 березня 1957 р. було підписано угоду зі США про співпрацю щодо мирного використання атома в межах програми «Атом для миру» [158, с. 6]. Ця програма, уперше презентована США ще в грудні 1953 р. на ГА ООН, передбачала надання американської допомоги в розвитку мирної атомної енергетики через постачання ядерних установок та обладнання, підготовку фахівців тощо, в обмін на право моніторингу та інспектування іноземних ядерних об'єктів з метою перевірки їхнього використання виключно в мирних цілях [206].

29 липня 1957 р. було створено МАГАТЕ як автономну (міжурядову) організацію в системі ООН. Іран став її членом у 1958 р. А вже у 1963 р. Іран

приєднався до Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі та під водою, підписаного СРСР, Сполученим Королівством і США в Москві 5 серпня 1963 р.[343]. Іран, як учасник цього Договору, брав на себе зобов'язання не проводити будь-яких випробувань ядерної зброї у місцях, що перебувають під його юрисдикцією або контролем. Крім того, Іран зобов'язався і надалі утримуватися від заохочення чи будь-якої участі в проведенні ядерних вибухів.

На цьому етапі розвитку ядерної програми Ірану важливим також стало створення ядерного науково-дослідного центру при Тегеранському університеті. Так, за сприяння США у 1967 р. було введено в експлуатацію американський дослідний реактор потужністю 5 МВт, який використовував як паливо більш ніж 5,5 кг високозбагаченого урану; також Вашингтон надав Тегеранові спеціальні «гарячі камери» для роботи з радіоактивними матеріалами високої активності, зокрема, для виділення з опроміненого урану до 600 г плутонію щорічно [171].

Отже, як це парадоксально не виглядає сьогодні, основи науково-технічної та інфраструктурної бази для розвитку ядерної програми Ірану створили саме Сполучені Штати Америки. Тому один із керівників єреванського Центру політичних досліджень «Нораванк» С. Саруханян відзначає: «...іранська ядерна програма має досить довгу історію, і її початок зумовлено теплими стосунками між шахським Іраном і США, які не тільки не перешкоджали Іранові на початку національної ядерної програми, але й надавали йому необхідну підтримку, фактично перетворившись на основного ядерного партнера Ірану» [135, с. 162].

Проте ми не можемо стверджувати, що керівництво Ірану, розвиваючи свою ядерну програму, спиралось виключно на Захід або на власні сили. Іран ще у 1950-1960-х рр. проголосив курс «незалежного націоналізму» на міжнародній арені, який передбачав збереження військово-політичного союзу із Заходом і, водночас, реалізацію курсу на економічну співпрацю з

соціалістичними державами. Таким чином шах М. Р. Пехлеві розраховував за життя одного покоління іранців перевести Іран «у ядерне століття» [3, 31].

Зокрема, у ноті від 15 вересня 1962 р. іранський уряд запевнив уряд СРСР у тому, що на своїй території не дозволить розміщення іноземних ракетних баз усіх видів, у тому числі й ядерних [2, с. 153].

1 липня 1968 р. було прийнято Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, підписаний у Москві, Вашингтоні та Лондоні [343]. Іран цей Договір підписав та ратифікував у 1970 р. у статусі без'ядерної держави. У Договорі було прописано зобов'язання держав-учасниць, як тих, що володіють ядерною зброєю, так і тих, що не володіють нею. Відповідно, Іран взяв на себе зобов'язання не приймати ні від кого ядерної зброї, інших ядерних вибухових пристроїв, а також зобов'язання та гарантії з нерозповсюдження ядерної зброї.

Нафтова криза 1973 р. прискорила розвиток ядерної програми Ірану, оскільки внаслідок значного підвищення цін на нафту доходи іранського уряду в 1975 р. збільшились майже в 10 разів порівняно з 1972 роком. У 1977 р. його нафтові прибутки вже склали 23 млрд. дол. США – близько 40 % ВВП Ірану [2, с. 164].

Військові видатки Ірану в 1975-1976 рр. у 10 разів перевищували витрати на аналогічні цілі сусіднього Пакистану, чисельність населення якого тоді більш ніж у 2 рази перевищувала кількість мешканців Ірану [6, с. 409]. На основі цих значних додаткових надходжень до бюджету було розроблено і частково реалізовано (до 1979 р.) масштабні проекти економічного розвитку Ірану, одним з яких була ядерна програма. Такі темпи зростання військових витрат були безпрецедентними не тільки в історії Ірану, але й в історії всіх країн з економіками, що розвиваються.

У 1973 р. було створено Організацію атомної енергії Ірану – ОАЕІ (Atomic Energy Organization of Iran – АЕОІ), основною функцією якої став оперативний контроль над цивільною ядерною програмою Ірану [185].

У 1974 р. шах М. Р. Пехлеві оприлюднив план розвитку атомної енергетики Ірану, який передбачав впродовж наступних 20 років побудову 23

атомних реакторів сумарною потужністю 23 ГВт електроенергії [158, с. 5]. З цією метою планувалось створити замкнутий ядерний паливний цикл Ірану, який передбачав би переробку відпрацьованого ядерного палива урану та виділення з нього компонентів для нового ядерного палива (плутонію). Відповідно до цього плану первинною метою ОАЕІ було визначено нагляд за реалізацією ядерної програми. Сьогодні в ОАЕІ існує 5 підрозділів: 1) науково-дослідний відділ; 2) відділ атомних електростанцій; 3) відділ виготовлення ядерного палива; 4) відділ планування, освіти та державного регулювання; 5) відділ ядерного регулювання Ірану [185]. ОАЕІ має закордонні представництва при штаб-квартирі МАГАТЕ у Відні, а також у Москві.

Іран налагодив безпосередню співпрацю з однією із провідних ядерних держав – Францією, яка розпочала будівництво в Ірані другого за рахунком Ядерного дослідницького центру для підготовки іранських інженерів-ядерників у м. Ісфагані. Також було укладено договори щодо будівництва двох атомних електростанцій – в містах Ахвас (провінція Хузестан) та Бушер. Для кадрового забезпечення співпраці із західними науковими закладами було створено національну освітню базу для підготовки кадрів високотехнологічних галузей іранської економіки, в тому числі атомної та інших. Проведені на той час міжнародні інспекції підтверджували мирну спрямованість ядерної програми Ірану.

Також варто звернути увагу на ядерний дослідницький центр для сільського господарства і медицини в м. Кереджі на півночі країни, який проводив прикладні дослідження у сфері неенергетичного застосування ядерних технологій (у сільському господарстві, медицині та інших галузях), вивчав вплив радіації на живі організми [47, с. 22]. Раніше там здійснювалися науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи у сфері поділу ізотопів урану за допомогою лазера і розпочалося будівництво заводу зі збагачення урану. Однак згодом основні проєкти і промислове збагачення урану було перенесено в атомні центри в м. Натанз і м. Фордо, які сьогодні є найвагомими в розвитку атомної промисловості.

Усі ці чинники сприяли вестернізації та секуляризації іранського суспільства, котре врешті-решт перебудувалося за західним зразком, як Туреччина. За цих умов радянський сходознавець Л. Є. Складов відзначав зменшення кількості проявів релігійних почуттів іранців, зазначаючи, що на початку 1977 р. більшість мечетей в м. Ісфагані зазвичай були порожніми вдень, а в мечетях, які мали історичну цінність, можна було побачити більше іноземців, аніж прихожан-мусульман [142, с. 246].

Такі тенденції негативно сприймали радикальні мусульманські кола, тому, коли 1979 р. в Ірані відбулася революція і шаха М. Р. Пехлеві було скинуто, клерикали скористались можливістю перетворити монархічний режим в Ісламську Республіку Іран [76; 93]. На чолі країни став духовний лідер революції, аятола Рухолла Мусаві Хомейні.

15 листопада 1979 р. було остаточно затверджено Конституцію Ісламської Республіки Іран [83]. Вона не визначає без'ядерного статусу держави, а з іншого боку, ІРІ прямо не заборонено розвивати ядерну програму. Так, передбачено використання передового людського знання і досвіду (ст. 2); а ст. 146 лише забороняє розміщувати будь-які іноземні військові бази на території країни, навіть у мирних цілях; уряд ІРІ зобов'язаний використовувати всі наявні можливості для найбільшого зміцнення національного оборонного потенціалу за допомогою загальної військової освіти для збереження незалежності, територіальної цілісності та ісламського ладу в країні (ст. 3); підготувати для всіх громадян план і умови для військової підготовки відповідно до ісламських норм, щоб усі мали навички збройного захисту країни й ісламського республіканського ладу (ст. 151) тощо.

На початковому етапі революції ісламський уряд Ірану відмовився не тільки від ідеї військових ядерних програм, але й від подальшого мирного будівництва в ядерній галузі – двох недобудованих АЕС. Причиною цього могло стати релігійно зумовлене негативне ставлення Р. М. Хомейні до ядерної енергетики. Так, на погляд окремих дослідників як А. Перельцвайг зі Стенфордського університету, аятола вважав, що використання ядерної зброї суперечить нормам ісламу та з

огляду на це видав фетву (*релігійне рішення з юридичного питання, винесене вищою мусульманською духовною особою для мусульман на основі норм ісламського права*), згідно з якою іранську ядерну програму було припинено, а виготовлення ядерної зброї в країні – заборонено [110].

У 1979 р. достроково було завершено всі ядерні проєкти. Іран залишили як іноземні вчені й інженери, так і значна кількість іранських фахівців – ядерників. Контракти із західними партнерами було анульовано, зокрема й ірано-американську та ірано-французьку співпрацю. Такі рішення аятоли спричинили значні політичні й економічні втрати США та їхніх військово-політичних союзників. «Форпост» США у цьому важливому регіоні було зруйновано, втрачено контроль Вашингтона над найбільшими центрами видобутку і експорту нафти на Середньому Сході [318]. Відкрита конфронтація Ірану з провідними енергетичними монополіями Заходу помітно вплинула навіть на поведінку таких прозахідних (на той час) ісламських держав регіону, як Саудівська Аравія, Кувейт та інші [7, с. 22].

Із введенням радянських військ до Афганістану взаємини Ірану з СРСР помітно охололи. Іран виявляв активність лише в деяких мусульманських країнах-союзницях на основі їхньої «революційно-ісламської сутності» [3, с. 82].

Навіть із початком ірано-іракської війни («Священної оборони», «Нав'язаної війни» в ідеології ІРІ) і погіршенням ситуації для Ірану Р. М. Хомейні не змінив своєї антиядерної позиції. Уряд Ірану не виявляв інтересу до ядерної програми аж до середини 1980-х рр., коли дослідження у сфері використання ядерної енергії в ІРІ поступово відновилися, незважаючи на протидію їй міжнародної спільноти, яка підозрювала Іран у розробці саме ядерної зброї, а не в дослідженні мирного атома. Створення інфраструктури для повного ядерного паливного циклу охопило складний комплекс операцій на підприємствах ядерної енергетики: розвідку, видобування та переробку уранової руди, збагачення ізотопу урану, приготування з нього ядерного

палива, фабрикацію паливних елементів, переробку використаного ядерного палива та утилізацію відходів тощо.

Отже, у 1980-х рр. уряд Ірану відновив розвиток ядерної програми. Цьому сприяли такі чинники: стабілізація ситуації в країні після революції; іраксько-іранська війна, яка підштовхнула розвиток військової галузі в країні.

Дещо інший погляд на причини відновлення іранської ядерної програми має один з провідних військових ядерників ФРН Х. Рюле. Він стверджує, що фетви Р. М. Хомейні, яка класифікує ядерну зброю як антиісламську, ніколи не існувало: «Немає ані письмових свідчень її існування, ані людей, які особисто її чули. Існують тільки люди, які нібито чули щось про неї з третіх або четвертих вуст... Як би не було важливо констатувати, що фетви Хомейні не існувало, значно важливішими є нові відомості про те, що Хомейні вже в 1984 р. віддав наказ про розробку атомної та хімічної зброї. Це випливає з доповіді, яка походить із внутрішніх кіл іранського керівництва, що перебуває в МАГАТЕ» [319]. На погляд Х. Рюле, у теократичному Ірані релігії відведено особливу роль, але під час прийняття важливих, особливо доленосних рішень інтереси держави керівна еліта ставить вище за релігійні догми [319].

Поки що офіційних, документальних свідчень існування антиядерної фетви Р. Хомейні немає. Натомість наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. з'являються нові чинники, які прискорюють формування ядерної програми Ірану. Це, зокрема, смерть Р. М. Хомейні 3 червня 1989 р., після якої ідеали Ісламської революції швидко поступилися прагматизмові та закінченню війни з Іраком [40, с. 10; 147].

Утім, вектор міжнародної співпраці після відновлення ядерної програми в ІРІ все ж змінився: замість США, Франції, Ізраїлю та інших провідних країн Заходу, Іран перейшов до співробітництва з КНР, Швейцарією та Нідерландами. Так, Іран отримав надзвичайно важливу технічну підтримку в розвитку енергетичного сектору від КНР. Проти неї відразу виступили та досі продовжують виступати США [82]. У рамках цієї співпраці в країні відновлено видобуток уранової руди в м. Ісфагані, за допомогою КНР створено

Ісфаганський ядерний навчально-дослідний центр із ядерним реактором на важкій воді [47, с. 22].

Тогочасний консул СРСР в Ірані Р. Утургаурі в книзі «Покер з аятолою: Записки консула в Ірані» (2010 р.) відзначав: «Початок близько 25 років тому поклали китайці. Один з науково-дослідних центрів містився в м. Ісфагані, і кілька разів я спостерігав їх впізнавані [йдеться про китайців – Я. Т.] обличчя в місті» [152, с. 278].

Іран також вів переговори щодо закупівлі технології збагачення урану та виробництва важкої води зі швейцарськими компаніями. Іранські фізики-ядерники відвідували інститути ядерної фізики та ядерні центри в Нідерландах.

Позитивні для ІРІ зрушення відбулись і в ірано-радянських стосунках після виведення радянських військ з Афганістану. Так, 22 червня 1989 р. у Москві було підписано Декларацію про принципи відносин і дружньої співпраці між СРСР та ІРІ [38], в якій було зазначено, що Сторони співпрацюватимуть з метою позбавити світ від воєн, військової загрози шляхом заборони застосування і за допомогою знищення найбільш згубних засобів ведення війни, тобто ядерної, хімічної та інших видів зброї масового ураження.

Новий етап розбудови ІЯП розпочався з розпадом СРСР і появою нових учасників «ядерного клубу». Так, у 1992 р. між Іраном і РФ укладено угоду про співпрацю у сфері мирного використання атомної енергії, а у 1995 р. – угоду про завершення будівництва першого енергоблоку Бушерської АЕС потужністю 1 ГВт і вартістю 1 млрд. дол. США. Будівництво АЕС у м. Бушері розпочалося в 1998 р.; терміни завершення будівництва кілька разів переносили, і цю АЕС було введено в експлуатацію лише у 2011 р. [19]. Дослідники зазначають, що вказана угода не тільки сприяла закінченню будівництва АЕС в Ірані, але й допомогла вижити ядерному промислому комплексу РФ [121, с. 223], адже Бушерська АЕС для РФ стала першим важливим закордонним проєктом з будівництва атомного об'єкта, реалізованим після розпаду СРСР.

Іран відновив власну програму ядерної енергетики в середині 1990-х років [141, с. 142]. Це спричинило чергове погіршення стосунків зі США. Так, у 1995 р. США в односторонньому порядку ввели економічні санкції проти Ірану. За наполяганням Вашингтона Тегеран виключено з потенційних учасників «Контракту століття» – підписаної 20 вересня 1994 р. в Баку угоди 11 великих компаній Заходу, які спеціалізувались на видобутку нафти.

Зважаючи на сприятливий історичний момент та позитивні взаємодії між США та РФ на той час, американці прагнули схилити росіян на свій бік з іранського питання. Так, наприкінці квітня 1995 р. Міністр оборони США У. Перрі, намагаючись домогтися розуміння американської позиції щодо Тегерану в Москві, порушив питання російсько-іранської співпраці в галузі атомної енергетики на зустрічах з Головою Уряду РФ В. С. Черномірдіним та Міністром оборони РФ П. С. Грачовим [228].

24 вересня 1996 р. на 50-й сесії ГА ООН було прийнято Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань [43], який невідкладно підписав Іран. Не підписали Договір тільки КНДР та сусіди Ірану – Пакистан та Індія. Оскільки обов'язковим елементом Договору відповідно до ст. XII є його ратифікація державами-підписантами згідно з їхніми конституційними процедурами, відсутність ратифікації з боку Тегерана створила ситуацію, за якої Договір не набрав чинності як частина внутрішнього законодавства Ірану.

Отже, можна стверджувати, що незважаючи на наслідки іранської революції (у тому числі й релігійні), іраксько-іранську війну, нечисленні тогочасні санкції США та інші негативні чинники, ядерна програма активно розвивалася в Ірані від моменту Ісламської революції до кінця 1990-х рр. Такому розвитку сприяли також демографічні й освітні тенденції в країні. Як зазначає з цього приводу Д. А. Жуков, «...За двадцять років, що минули після революції, чисельність населення збільшилася майже вдвічі. При цьому дві третини його є молодшими двадцятип'ятирічного віку. Серед молодих людей панує справжній культ знань, створюється дуже багато нових університетів та інших навчальних закладів, які готують фахівців для роботи в

найрізноманітніших сферах – від ядерних досліджень до ветеринарної справи, не кажучи вже про богослов'я, правознавство та філософію – основи-основ ідеології ісламської держави» [49, с. 56].

23 травня 1997 р. відбулись вибори Президента ІРІ. Більшість зарубіжних політичних спостерігачів очікували, що на посаду Президента буде обрано тогочасного голову Меджлісу Алі Акбара Натеха Нурі. Наслідком цих прогнозів стало запрошення А. Нурі до РФ, де йому було надано почесні, які личить надавати майбутньому Президентові ІРІ [6, с. 520–521].

Однак підрахунок виборчих голосів показав, що замість консерватора А. Нурі, президентом ІРІ було обрано кандидата-реформіста Мохаммада Хатамі, який набрав майже 70% голосів виборців. Його перемогу забезпечила висока явка виборців – близько 80% (порівнянню з 50% явки на виборах Президента ІРІ у 1993 р.). Його підтримка була відчутна в регіонах, а також в Революційній гвардії, найбільшій в Ірані ісламській семінарії (хавзі) в Кумі. Але основна підтримка складалася з представників середнього класу, студентів коледжів, жінок та міського трудового населення. Реформатори відразу ж запустили газету «Хордад» («Травень»), названу на честь місяця, коли вони перемогли на президентських виборах, та незабаром стали називатися рухом реформаторів «Хордад» [172, р. 186].

Перемога М. Хатамі викликала значний резонанс у світі і в самому Ірані та вплинули на подальший розвиток ядерної програми ІРІ. Так, вибори президента відбулись з дотриманням демократичних виборчих норм, без адміністративного втручання влади; населення Ірану повірило в можливість звершення реформ та демократизації в країні; новообраний президент проголосив політичний курс на встановлення тісніших зв'язків з країнами Заходу. Це сприяло лібералізації взаємин Ірану з Заходом та США, зокрема у ядерній сфері. У самому Ірані лібералізація та співпраця із Заходом не подобалась консервативній опозиції, яка критикувала М. Хатамі впродовж двох термінів його президентства.

За цих умов на початку 2000 рр. помітно посилились ірано-російські взаємини в ядерній сфері. РФ переглянула «Меморандум Гора-Чорномірдіна» та 3 листопада 2000 р. офіційно повідомила США про односторонню відмову виконувати його. У РФ підраховали, що навіть незважаючи на можливі санкції США щодо Росії, втрати від них будуть незрівнянно нижчі, ніж витрати, спричинені продовженням дії обмежень в російсько-іранських економічних взаєминах [36].

Після цього відбувся візит до Москви Президента ІРІ М. Хатамі та розгляд сторонами низки аспектів російсько-іранської взаємодії, в тому числі в торговельно-економічній, політичній, військово-технічній, науковій, гуманітарній сферах, а також питання щодо фінансування спільних енергетичних проєктів. Згодом РФ повністю відновила постачання Іранові військово-технічної продукції [23].

У цей час, як відзначають дослідники, ІРІ зробила наголос не на внутрішній політиці, а на забезпеченні її територіальної цілісності, підтриманні добросусідських взаємин з державами-сусідами [8, с. 183]. Адже безпековим викликом для Ірану є його розташування між Ізраїлем, з одного боку, та Індією й Пакистаном, з іншого. Ці держави володіють ядерними технологіями, але, на відміну від Ірану, не є учасниками Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Проте якщо де-факто світова громадськість визнала право Індії володіти необхідними засобами стримування, то й Іран також може розглянути можливість створення ядерної зброї у відповідь на виклик її поширенню в регіоні [94, с. 20–21].

З цим твердженням погоджується чимало науковців [25, с. 66]. Так, С. Саруханян зазначає, що розвиток іранської ядерної програми відбувається на тлі нуклеаризації регіону в цілому. Після випробувань індійських і пакистанських ядерних зарядів число ядерних регіональних сусідів ІРІ збільшилася до 3, не враховуючи Росії і США. Чому Ізраїлеві, Індії та Пакистану можна мати ядерну зброю, а ІРІ не можна? – одне з простих але

важливих і актуальних питань, найбільш поширених серед іранських стратегів та вчених [135, с. 9].

З іншого боку, розгортання ядерної програми Ірану на тлі нуклеризації регіону на початку XXI ст. спричинило, те що США почали звинувачувати ІРІ в реалізації таємних проєктів з метою створити ядерну зброю. Так, 29 січня 2002 р. Президент США Джордж Буш-молодший у щорічному зверненні до Конгресу зарахував Іран до країн «осі зла», які прагнуть заволодіти ядерною зброєю та здатні передати її терористам.

У 2003 р. дослідження МАГАТЕ, спираючись на інформацію, що надійшла від іранських опозиціонерів, сформувала висновок про те, що Іран близько 20 років таємно розробляє ядерні проєкти. Інспектори цієї організації отримали доступ на атомні об'єкти Ірану, на яких їм вдалося виявити сліди існування центрифуги для збагачення урану та інші порушення Іраном угод про гарантії нерозповсюдження ядерної зброї. Так, напередодні вторгнення в Ірак під проводом США ядерні інспектори МАГАТЕ вперше розглянули раніше таємний об'єкт в м. Нетанз (провінція Ісфаган) і були приголомшені побаченим. За відомостями газети «Вашингтон Пост» від 10 березня 2003 р., на одному лише об'єкті в Нетензі рядами стояли 160 центрифуг для збагачення урану, перевірених та визнаних цілком придатними до експлуатації. У сусідній будівлі працівники збирали компоненти ще 1000 центрифуг для великого збагачувального заводу, який на той час ще будувався [360]. На основі даних інспекцій 2003 р. в ІРІ МАГАТЕ оприлюднило 15 січня 2004 р. звіт про окремі аспекти ядерної програми Ірану, в якому вказало на «схеми приховування» [238].

Тоді ж Тегеран звернувся до Вашингтона з пропозиціями провести переговори щодо всіх невирішених між ними проблем, включно з ядерною програмою [344]. Однак з боку США реакції на таку ініціативу фактично не було. Як зазначив з цього приводу 10 років потому экс-держсекретар Дж. Керрі, у Вашингтоні «ніхто не взяв це до уваги – нічого не сталося». На думку Дж. Керрі, така ситуація є прикладом ціни бездіяльності республіканської адміністрації Дж. Буша-молодшого в ядерному питанні Ірану [267].

Згодом, 16 вересня 2004 р., Інститут науки і міжнародної безпеки США опублікував супутникові фотознімки військових заводів в м. Парчин за 50 км на південний схід від Тегерану, на яких, на думку американських експертів, було зображено іранський полігон для розробки ядерної зброї. За цих умов у Парижі 14 листопада 2004 р., було підписано угоду, згідно з якою Іран оголосив про добровільне тимчасове призупинення своєї програми збагачення урану. У відповідь на цей намір представники ЄС пообіцяли постачати Іранові ядерне паливо та атомні технології для розвитку мирної атомної енергетики.

Незважаючи на незначне покращення двосторонніх взаємин, США на той час не відхиляли можливості вирішити проблему недопущення створення в ІРІ ядерної зброї воєнним шляхом. Як відзначають дослідники, американська неоконсервативна стратегія «просування демократії на Близькому Сході» передбачала активну протидію на Близькому і Середньому Сході тим політичним режимам, лідери яких, на думку тогочасної республіканської американської адміністрації, були головними диктаторськими, антидемократичними базами та спонсорами тероризму, стояли на заваді прозахідних трансформацій у Близькосхідному регіоні. До таких держав США зараховували передовсім Іран та Сирію [163, с. 52–53].

Президент США Дж. Буш-молодший у зверненні до нації 2 лютого 2005 р. підкреслив, що Іран залишається головним спонсором тероризму у світі, переслідує мету створити ядерну зброю, позбавляє людей свободи: «Ми співпрацюємо з європейськими союзниками для того, щоб дати зрозуміти іранському режиму, що він повинен відмовитися від своєї програми збагачення урану та будь-якої переробки плутонію та припинити підтримку тероризму. І до іранського народу я сьогодні кажу: якщо ви відстоюєте власну свободу, Америка відстоює її разом з вами» [199].

У доповіді «Безпека, реформа та мир: Три опори стратегії США на Близькому Сході» («Security, Reform, and Peace: The Three Pillars of U.S. Strategy in the Middle East»), підготовленій Президентською дослідницькою групою та опублікованій 22 лютого 2005 р., було відзначено, що для вирішення

проблем Близького Сходу питання Ірану для США є найважчим і невідкладним завданням. Порушення Іраном режиму нерозповсюдження ядерної зброї, як і підтримка ним тероризму є однією з найбільших загроз національній безпеці США [328].

У свою чергу Президент РФ В. Путін під час першого візиту до Ізраїлю 20 квітня 2005 р. у відповідь на запитання, чи фундаменталістський Іран не буде зловживати ядерними технологіями, якими Росія допомагає Ірану, заявив: «Насамперед хочу сказати, що Росія допомагає Іранові не просто зміцнювати свій ядерний потенціал. Ми працюємо виключно у сфері мирного атома, у сфері атомної енергетики» [65].

Отже, на середину 2000-х рр. певна деескалація ядерного протистояння між МАГАТЕ, США та іншими державами і РФ, з одного боку, та Іраном, з іншого, все ж таки спостерігалась. Проте позитивні сподівання та очікування нівелював прихід до влади шостого Президента Ірану – неоконсервативного популіста Махмуда Ахмадінежада, який на посту глави держави відстоював власне бачення прав Ірану на використання ядерної енергії, прискоривши темпи розвитку ядерної програми ІРІ.

2.2. Суперечливий характер реалізації іранської ядерної програми на початку XXI ст.

У червні 2005 р. в ІРІ відбулися президентські вибори, за результатами яких очільником країни було обрано М. Ахмадінежада – тогочасного мера Тегерана. Як зазначала німецька газета «Westdeutsche Allgemeine Zeitung» (м. Ессен), для західних спостерігачів було очевидно, що іранці прагнуть свободи, але вони не помічали того, що більше, ніж громадянських свобод, іранців прагнуть хліба та роботи. Саме збіднілі маси уявляли М. Ахмадінежада «тегеранським Робін Гудом»: він сам жив скромно і гучно протестував проти публічної демонстрації багатства, що робило його героєм [272].

Більшість західних лідерів прагнули перемоги Алі Акбара Хашемі Рафсанджані, якого в зовнішній політиці вважали одним із найбільш

прагматичних державних діячів ІРІ. Проте більшість населення ІРІ позитивно сприйняла рішення виборців на користь М. Ахмадінежада. У ньому бачили і прихильника ісламських цінностей, і захисника територіальної цілісності країни, у тому числі й військовими (ядерними) методами. Перемозі радикального політика сприяли й такі чинники, як перебування військ США безпосередньо біля кордонів Ірану (в Іраку та Афганістані), нагнітання антиамериканських настроїв в регіоні, наполягання США на зміні політичного режиму в Ірані та на закритті ядерної програми ІРІ. На цьому тлі саме перемога М. Ахмадінежада сприяла посиленню позиції Ірану на переговорах щодо ядерної програми зі США та членами ЄС [258, р. 61]. З початком його президентства Іран фактично відмовився від своїх поступок щодо розвитку ІЯП.

Зауважимо, що президент ІРІ має досить значні повноваження, проте він не має права визначати загальний курс політики держави, бути головнокомандувачем Збройних сил, оголошувати війну, мир та мобілізацію тощо. Це прерогатива (духовного) лідера країни, яким з 1989 р. є аятола Сеєд Алі Хосейні Хаменеї. Як ми вже зазначали, документального підтвердження факту видання релігійного мусульманського декрету «фетви», спрямованої проти придбання, розробки та використання ядерної зброї як забороненої ісламом не вдалося встановити [175], тому станом на початок 2000-х рр. усередині держави фактично склався консенсус щодо ядерної програми ІРІ [257].

У серпні 2005 р. спіраль протистояння ІРІ з США та «євротрійкою» – Великою Британією, ФРН та Францією вийшла на новий виток через подальше бачення розвитку ІЯП. Так, міністри закордонних справ «євротрійки» подали Іранові ноту протесту, в якій вказували, що відновлення робіт із переробки урану означатиме кінець переговорів щодо ядерної програми. МАГАТЕ також повідомило про порушення Іраном умов Паризьких угод 2004 р. Проте ІРІ не сприйняла таких попереджень і, зі свого боку, розпочала роботу ядерного центру в м. Ісфган. У цей період на порядку денному в МАГАТЕ було

порушено питання про передачу досьє щодо ядерної програми Тегерану на розгляд РБ ООН.

24 вересня 2005 р. Рада директорів МАГАТЕ ухвалила резолюцію щодо Ірану, в якій констатовано: статус ІРІ «за два з половиною роки інтенсивних перевірок» залишається незрозумілим у площині «окремих важливих невіршених питань». Агентство піддало сумніву мотиви ядерної програми Ірану. Згідно з цією Резолюцією уникнення загрози передачі ядерного досьє на розгляд РБ ООН вимагало від ІРІ припинити всі роботи в рамках програми зі збагачення урану, забезпечити доступ фахівців МАГАТЕ на всі ядерні об'єкти та підписати додатку угоду з Агентством щодо розширення повноважень експертів організації під час здійснення ними своїх обов'язків у державі. Резолюцію було затверджено 22 голосами «за», 1 голосом «проти» (Венесуела) і 12 голосами тих, що «утрималися» [246]. Вона не одразу відправляла ядерне досьє ІРІ на розгляд РБ ООН, даючи час та можливість для Ірану на виконання досягнутих раніше політичних домовленостей і зазначаючи при цьому, що окремі з невіршених між ІРІ і МАГАТЕ питань належать виключно до компетенції РБ ООН.

Проти передачі досьє Ірану на обговорення членів РБ ООН неодноразово виступала РФ [103], небезпідставно сподіваючись натомість не лише на політичну співпрацю з ІРІ, а й на можливість набути союзника в регіоні. Це, зокрема підтверджується й фактом обговорення питання щодо збагачення урану на спільному підприємстві в РФ [123].

Не підтримала передачу досьє і КНР. На думку китайського дипломата В. Гуанья, передача цього питання могла зробити позицію деяких сторін жорсткішою: «Ми бажаємо вирішити конфлікт, однак передача (справи на розгляд РБ ООН) може ускладнити вирішення цього питання» [81].

Також проти передачі іранського ядерного досьє виступали й деякі інші члени ООН, зокрема такі: Сирія, Венесуела, Куба, Алжир, які попередньо утримались під час голосування в МАГАТЕ. Відмовилася підтримати антиіранську резолюцію Індонезія: міністр закордонних справ цієї держави

Х. Віраюда у лютому 2006 р. де-факто підтримав тезу КНР про те, що передача іранського ядерного досьє в РБ ООН негативно вплине на співпрацю ІРІ з МАГАТЕ: «Такий крок буде контрпродуктивним для зусиль з мирного вирішення кризи... Іран може відмовитися від співпраці і в односторонньому порядку відновити збагачення урану» [64].

Газета «Вашингтон Пост» висловлювала думку, що РФ та КНР не допустять жодних значущих рішень РБ ООН щодо ІРІ, адже РФ укладає угоди з останньою про постачання озброєнь і все жорсткіше ставиться до західних ініціатив, а КНР є основним споживачем іранської нафти. Тому ефективність можливих заходів, ініційованих РБ ООН, вимагає, щоб уряди держав Заходу розпочали розробку коаліційного політичного курсу санкцій щодо Ірану та його стримування. Вони мають поєднуватися з узгодженими зусиллями, спрямованими на підтримку сподівань і намірів значної частини іранського населення, яке прагне звільнитися від репресивного клерикального правління [247].

Варто зазначити, що і в середовищі «євротрійки» однозначної відповіді на вказане питання не було. Так, спочатку уряди цих країн виступали проти передачі ядерного досьє Ірану на розгляд в РБ ООН. Таку заяву зробив у листопаді 2005 р. Міністр закордонних справ Великої Британії Дж. Стро після переговорів з главами МЗС Австрії У. Пласнік, РФ С. Лавровим, членом комісії Європейських співтовариств Б. Ферреро-Вальднер і Генеральним секретарем Ради ЄС Х. Соланою. Разом із тим Дж. Стро відзначив, що в будь-якому випадку рішення про передачу іранського досьє в РБ ООН ухвалюватиме лише Рада директорів МАГАТЕ [41].

Іранську перспективу щодо цієї ситуації окреслив співробітник Інституту сходознавства РАН О. Лукоянов: «Впродовж тривалого часу ми спостерігаємо, як засоби масової інформації, підконтрольні провідній країні західної демократії, всіма силами намагаються дискредитувати чинний режим в Ірані, який незмінно розглядають майже, як загрозу всьому людству. Розгорнуто справжнісіньку істерію навколо ядерної програми Ірану, оскільки він нібито

має намір створити атомну зброю. До речі, ці розмови були і за часів шаха, але світова громадськість ніяк на це не реагувала. Точніше, реагувала мовчки» [122, с. 19]. Російський сходознавець наводив для порівняння реакцію Заходу на оцінку ним створення ядерної зброї в сусідньому Пакистані: «...швидше за все, якщо міркувати за такою логікою, це саме і є перша «ісламська бомба». Причому створено її було, зрозуміло, зі згоди Вашингтона, хоча формальна більшість публікацій пов'язує це виключно з Китаєм. До речі, що стосується питання володіння Іраном атомною зброєю, то він має на це не менше прав, ніж інші держави Сходу» [122, с. 19].

На початку 2006 р. погляди представників «євротрійки» таки змінились на користь передачі досьє щодо іранської ядерної програми на розгляд у РБ ООН. Так, у січні 2006 р. за передачу досьє виступила Франція. Оскільки, за словами офіційного представника Міністерства закордонних справ Франції Ж.-Б. Маттеї, це «...дасть змогу зміцнити авторитет МАГАТЕ». Окрім того, Париж хотів би домогтися «...твердої, єдиної і швидкої реакції з боку міжнародного співтовариства» щодо ІРІ, яка підтвердила би дієвість багатостороннього режиму нерозповсюдження ядерної зброї [155].

Впродовж цього часу позиція США щодо ядерного досьє ІРІ була непорушною. Сполучені Штати постійно здійснювали тиск на Тегеран з метою змусити керівництво цієї країни відмовитися від ядерної програми, вважаючи, що під прикриттям розвитку мирного атома в Ірані ведуть розробки ЯЗ.

Так, Державний секретар США К. Райс на спільній прес-конференції з італійським Міністром закордонних справ Дж. Фіні заявила, що подальші обговорення ситуації, яка склалася навколо ядерної програми Ірану поза рамками РБ ООН ні до чого не приведуть, оскільки ІРІ: 1) перервала переговори з «євротрійкою»; 2) порушила мораторій на відновлення збагачення урану. Тому приводів для передачі іранського досьє на розгляд РБ ООН більш ніж достатньо [109]. Зі свого боку, ще 20 листопада 2005 р. Меджліс Ірану ухвалив резолюцію, згідно з якою залишав за собою право відновити ядерні дослідження в разі передачі ядерного досьє ІРІ на розгляд до РБ ООН.

23 січня 2006 р. Іран погодився обговорити з інспекторами МАГАТЕ «Проект Зеленка» (виробництво тетрафториду урану UF₄ з діоксиду урану), необхідного для збагачення урану, проте відмовився обговорювати інші пункти ядерної програми. Також ІРІ повідомила представникам Агенства про те, що відновлює ядерні дослідження. Хоча станом на 30 січня 2006 р. інспектори МАГАТЕ не виявили фактів установавання або складання нових центрифуг для збагачення урану, проте на окремих об'єктах у Нетензі все ще провадилися роботи з удосконалення обладнання газових підсистем. Також МАГАТЕ відстежувало хід будівельних робіт на майданчику реактора IR-40 в м. Ерак (Солтанабад) за допомогою супутникової розвідки [71].

Однак після завершення цієї інспекції все ж не вдалося знайти всіх необхідних відповідей щодо ядерної діяльності ІРІ, а разом виникли й нові питання щодо мирного характеру ІЯП. Тим більше, що 1 лютого 2006 р. М. Ахмадінежад під час поїздки до провінції Бушер заявив, що народ Ірану продовжить рух на шляху до повного освоєння мирної ядерної енергії і буде рішуче відстоювати свої законні права в ядерній сфері [69].

За цих умов, адміністрації США поступово вдалося переконати решту постійних членів РБ ООН, зокрема РФ та КНР, передати іранське питання на розгляд у РБ ООН. Після цього 4 лютого 2006 р. Рада директорів МАГАТЕ 27 голосами «за», трьома – «проти», п'ятьма – «утрималися», ухвалила рішення поінформувати РБ ООН про кроки, які необхідно зробити Іранові для того, щоб зняти підозри щодо військового характеру його ядерної програми. Варто зазначити, що у Конгресі США неодноразово йшлося про вирішення іранського питання силовим методом: війну з Іраном розглядали як «менше зло» порівняно з потенційним володінням ним ядерною зброєю.

Після того, як у лютому 2006 р. МАГАТЕ передало до РБ ООН документи про ядерну програму Ірану, зокрема про невиконання обов'язкових умов РБ ООН, Тегеран припинив дотримуватися добровільних і необов'язкових умов Додаткового протоколу до Договору про нерозповсюдження, а також призупинив інші види добровільної співпраці з МАГАТЕ.

Наприкінці того ж року Директор МАГАТЕ М. Аль-Барадаї висунув сторонам конфлікту пропозицію укласти угоду, згідно з якою Іран відмовиться від збагачення урану в промислових масштабах, натомість обмежить свою мирну ядерну програму невеликим об'єктом та погодиться імпортувати ядерне паливо для власної АЕС з РФ. На цю пропозицію офіційний Іран відповів, що він не відмовиться від права на самостійне збагачення урану, проте готовий розглядати проєкти компромісних рішень. Так, 18 лютого 2006 р. Міністр закордонних справ Ірану М. Моттакі назвав «кроком вперед» пропозицію дозволити ІРІ збагачувати уран у невеликих обсягах під наглядом спостерігачів ООН [242].

Проте вже у березні 2006 р. США дали ясно зрозуміти МАГАТЕ та ІРІ, що не приймуть пропозицій про збагачення урану, навіть у невеликих масштабах: «...ніяке збагачення в Ірані не допускається», – зазначив посол США в ООН Дж. Болтон. Адже навіть невелике збагачення урану може надати Іранові можливість усунути технічні недоліки, з якими він стикається під час реалізації своєї програми [295].

8 березня 2006 р. МАГАТЕ ухвалила рішення винести питання щодо ядерної програми ІРІ на розгляд РБ ООН. Голова МАГАТЕ М. Аль-Барадаї у своєму звіті заявив, що Іран приховує інформацію, пов'язану з військовою складовою ядерної програми та відмовляється заморозити подальше збагачення урану [248].

30 березня 2006 р. у Берліні відбулася зустріч п'яти постійних членів РБ ООН – США, Франції, Великої Британії, РФ та КНР, а також ФРН з метою пошуку шляхів вирішення ядерної проблеми з ІРІ. На ній РФ та КНР виступили проти введення санкцій проти Ірану. Але члени РБ ООН попередили Тегеран, що він повинен прислухатися до заяви ООН щодо припинення робіт в ядерній галузі в місячний термін. Учасники зустрічі також висунули вимогу до Тегерану активно співпрацювати з МАГАТЕ, надаючи цьому агентству повний доступ до ядерних розробок, щоб не опинитися в міжнародній ізоляції [216].

У відповідь на це 11 квітня 2006 р. М. Ахмадінежад оголосив у м. Мешхед, що Іран успішно збагатив уран до 3,5 %, використовуючи більше ста центрифуг, і приєднався до групи країн, економіки яких розпоряджаються ядерними технологіями [239]. Заяви та резолюції РБ ООН щодо Ірану з вимогою призупинити збагачення та переробку урану не дали жодних результатів, тому виникли підстави для запровадження санкцій.

На думку ізраїльських фахівців, з метою відвернути увагу від власної ядерної програми Іран, спровокував Другу війну у Лівані (2006 р.), допомагаючи Сирії та надаючи військову та фінансову підтримку ліванській шіїтській ісламістській організації Хізбалла [61, с. 127; 363].

У зв'язку з означеними подіями на 5612-у засіданні 23 грудня 2006 р. РБ ООН ухвалила Резолюцію 1737 (2006 р.) [309]. Пославшись на главу VII Статуту ООН, Резолюція 1737 зобов'язала Іран впровадити Додатковий протокол. Резолюція РБ ООН підтвердила, що ІРІ слід без зволікання вжити заходів, передбачених Радою директорів МАГАТЕ в її резолюції GOV/2006/14 для того, щоб запевнити міжнародне співтовариство у виключно мирних цілях власної ядерної програми, а також вирішити інші питання, пов'язані з ІЯП.

Після набуття чинності рішення РБ ООН всім державам заборонено постачати ІРІ будь-які матеріали, обладнання й технології, котрі можна використати для реалізації ядерних і ракетних програм Ірану. Проте Тегеран визнав згадану Резолюцію РБ ООН недійсною та незаконною і, незважаючи на вказані санкції, продовжив реалізацію обох програм, хоча міра його активності після ухвалення Резолюції 1737 (2006) РБ ООН значно знизилася.

На початку 2007 р. у США значно актуалізувався розгляд військового шляху вирішення конфлікту з ІРІ. Необхідність вторгнення США в Іран обґрунтовували на цей раз не лише необхідністю примусового припинення розвитку ядерної та ракетної програм, але й підтримкою Іраном міжнародного тероризму. Юридично це було обумовлено ухваленням другої Резолюції 1747 (2007) щодо ІРІ, розглянутої РБ ООН на 5647-у засіданні 24 березня 2007 р. [310].

У 2007 р. М. Ахмадінежад відвідав окремі держави Латинської та Південної Америки – Нікарагуа, Венесуелу, Еквадор, Болівію, які традиційно протиставлялися регіональному впливу США. Активність президента М. Ахмадінежада, а також всього дипломатичного корпусу ІРІ та іранських спецслужб у Латинській Америці переслідувала, на переконання російських дослідників, мету закласти основи для підривної діяльності супроти США [126, с. 420–421].

У листопаді-грудні 2007 р. в Національній розвідувальній оцінці (NIE) США оприлюднено твердження американського розвідника в Ірані, що ІРІ згорнула роботи зі створення ядерних зарядів (фактично – військову ядерну програму) або принаймні частково їх зупинила. У Тегерані доповідь було сприйнято як підставу для припинення розгляду ядерного досьє ІРІ у РБ ООН [165].

Однак, на дії Вашингтона щодо Тегерана вказана доповідь фактично не вплинула. Причиною цього, ймовірно, стала демонстрація Іраном упродовж 2007 р. зразків озброєння і власного виробництва, і придбаного в інших країн, зокрема, у КНДР [205], яке безпосередньо стосувалося ядерної програми. Серед продемонстрованих тоді ракет найбільш далекобійною (до 1500 км) вважалася Шахаб-3, розроблена на основі північнокорейських ракет SCUD-C, отриманих Іраном ще в 1991-1994 рр. У жовтні 2007 р. журнал «Jane's» повідомив, що розвиток Тегераном програми «Шахаб-3» усунув потреб вдосконалення та модернізації ракет «Шахаб-1». Утім, практично одночасно з «Шахаб-1» іранські конструктори почали розробку нової модифікації «Шахаб-2». Як зазначали аналітики, на 2008 рік Іран мав на озброєнні від 50 до 150 ракет «Шахаб-2» (варіант SCUD-Cs) [131].

У січні 2008 р. глава МАГАТЕ М. аль-Барадаї відвідав Іран і зустрівся з аятолою А. Хаменеї, президентом М. Ахмадінежадом, іншими вищими урядовцями ІРІ. Сторони обговорили питання співпраці між Агентством і Тегераном щодо розвитку ІЯП. При цьому аятола А. Хаменеї схилив М. аль-Барадаї до закриття іранського ядерного досьє в РБ ООН та в черговий раз

критикував США, які навмисно політизують іранське ядерне питання, намагаючись знайти привід для виправдання своєї агресивності щодо ІРІ. Аятола закликав МАГАТЕ зберегти дух незалежної організації та підхід до ядерної програми ІРІ з технічного, а не з політичного погляду [156].

У 2008 р. Іран продовжив збагачення урану, хоча якихось значних зрушень у цьому напрямі не було помічено. З огляду на це РБ ООН 3 березня 2008 р. ухвалила чергову Резолюцію 1803 (2008) щодо ІРІ [311], у якій підтвердила, що Ірану слід без зволікання вжити заходів, передбачених РБ ООН і МАГАТЕ, з метою підвищити впевненість у виключно мирних цілях ядерної програми Тегерана. Крім того, було відзначено позитивний вплив угоди між Іраном і МАГАТЕ задля вирішення всіх проблем, зумовлених ІЯП, і досягнення прогресу, відображеного в доповіді Генерального директора МАГАТЕ від 22 лютого 2008 р. (GOV/2008/4). Зі свого боку, голова іранського енергетичного відомства М. Саїді повідомив агентству ІРНА, що ІРІ планує будівництво нової АЕС в м. Дарховін на південному заході країни [72].

Час від часу від держав Близького Сходу надходили власні пропозиції щодо врегулювання конфлікту навколо ядерної програми ІРІ. Так, посол Єгипту у США Н. Фахмі в липні 2008 р. запропонував план вирішення кризи навколо іранського «ядерного досьє». Згідно з ним ІРІ повинна на певний час припинити реалізацію ядерної програми, а міжнародне співтовариство – гарантувати постачання ядерного палива до ІРІ для розвитку її мирного компонента. «Єгипетський підхід» зводився до створення на Близькому Сході зони, вільної від зброї масового знищення, до якої обов'язково має входити й Ізраїль. Єгипет виступав за приєднання Тель-Авіва до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та охоплення його ядерних об'єктів гарантіями МАГАТЕ [18, с. 88]. Нових ідей у цьому плані фактично не було, а зусилля Єгипту були спрямовані на припинення мілітаризації всього Близькосхідного регіону. Однак основною метою Єгипту було, поза сумнівом, нівелювання воєнної ролі і значення ізраїльського ядерного арсеналу.

Таким чином, у 2008 р. проблема розвитку ядерної програми ІРІ не знайшла належного розв'язання. Іран дотримувався власної позиції на переговорах, відстоюючи, насамперед, право на розвиток мирного атома. При цьому Тегеран не відмовлявся від виконання обов'язків члена Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, хоча як його учасник, з точки зору РБ ООН, повинен був надати переконливіші докази мирного характеру своєї ядерної програми. З боку ж адміністрації США щодо ІРІ продовжувалася реалізація політики тиску з наміром забезпечити вирішення проблеми.

12 червня 2009 р. було проведено чергові десяті вибори Президента ІРІ. Відповідно до ст. 114 Конституції Ісламської Республіки президента країни обирають громадяни на 4 роки прямим голосуванням. Оскільки один і той же кандидат може бути обраний на два терміни поспіль, М. Ахмадінежада було обрано повторно президентом ІРІ [176]. Однак багато хто з опозиційних іранців результати виборів розглядав як сфальсифіковані на його користь. Тому в країні відбулася низка акцій протесту, під час яких опонент М. Ахмадінежада М.-Х. Мусаві стверджував, що переміг саме він. На випадки виборчого шахрайства вказував також экс-посол Великої Британії в Ірані Р. Далтон.

Майже одразу ж після перемоги в червні 2009 р., незважаючи на народні протести в ІРІ, М. Ахмадінежад відвідав саміт Шанхайської організації співробітництва в м. Єкатеринбург. Іран та РФ домовилися про продовження економічної та гуманітарної співпраці.

У вересні 2009 р. глави США, Франції та Великої Британії на відкритті економічного саміту «Великої двадцятки» повідомили про те, що ІРІ буде таємний завод зі збагачення урану, який, за даними американських представників, міг бути введений в експлуатацію через декілька місяців. Тому вони закликали Іран негайно допустити інспекторів МАГАТЕ на новий ядерний об'єкт. У разі ж непокори Іранові загрожували жорсткіші санкції. У цьому контексті президент М. Ахмадінежад ухилився від прямої відповіді на запитання, чи має ІРІ ядерну зброю, підкресливши, що «ядерна зброя – це минуле століття». Більше того, на його переконання, така зброя – «нелюдська» [91].

Також у відповідь на звинувачення офіційний Тегеран повідомив, що поінформував МАГАТЕ про наявність ядерного комплексу (заводу зі збагачення урану) в Нетензі і додав, що ніколи не приховував його існування. Завод, за словами керівника Організації з атомної енергії ІРІ А. А. Салехі, розташований за сто кілометрів на південь від Тегерана у напрямку м. Кум [74]. Більше того, Іран навіть прагнув узгодити з інспекторами МАГАТЕ дату інспекції на цьому об'єкті.

У 2010 р. Іран доклав максимум дипломатичних зусиль, щоб не допустити запровадження щодо нього нових санкцій. Глава МЗС ІРІ М. Моттакі відвідав держави члени РБ ООН, а М. Ахмадінежад неодноразово підкреслював, що залякування Тегерану та втручання у внутрішні справи країни, якими він завжди вважав ІЯП, не матимуть результату. У цьому зв'язку, як вважають аналітики, загострення взаємин США з ІРІ виглядає виправданим. Періодичні вимоги Вашингтона не припустити появи ядерної зброї у Тегерана узгоджуються з неоконсервативною військово-політичною лінією США щодо зміни політичного режиму в Ірані й встановлення американського контролю над іранськими енергетичними ресурсами [11, с. 20].

17 травня 2010 р. уряд Ірану підписав договір з Туреччиною та Бразилією про обмін збагаченого іранського урану на ядерні матеріали цих країн, придатні для використання в наукових цілях. За повідомленням іранського МЗС, Тегеран мав передати 1200 кг збагаченого урану й отримати ядерне паливо з вищим рівнем збагачення, яке можна використовувати для медичних досліджень. Представник МЗС Ірану Р. Мехманпараст відзначив, що за умовами договору в Туреччині буде зберігатися іранський уран, збагачений до 3,5 % [70].

З огляду на досягнуту ірано-турецько-бразильську угоду позиція щодо Тегерана РФ та КНР, які володіють правом вето в РБ ООН змінилася. Тому, 9 червня 2010 р. РБ ООН 12-а голосами (в т.ч. РФ та КНР) проголосувала «за» Резолюцію 1929 (2010), яка передбачала нові санкції щодо ІРІ [314]. У контексті останніх на той час подій, проти резолюції проголосували Туреччина і Бразилія (Ліван утримався), як непостійні члени РБ ООН.

У рамках санкцій Іранові заборонено інвестувати в окремі сфери економіки, а також доповнено рішення РБ ООН в площині переліку підприємств, приватних осіб й іранських банків, яким заморожено активи за кордоном. Передбачено також можливість огляду іранських суден в нейтральних водах.

У 2000-ті роки ІРІ розробила 25-річну програму модернізації армії на основі російського виробництва. Завдяки цьому Іран став одним з провідних покупців російських озброєнь. Проте, коли РФ почала затримувати постачання з технічних причин, взаємини між двома столицями погіршилися. Щобільше, після підтримки РФ у РБ ООН пакету санкцій проти ІРІ військово-технічну співпрацю цих країн було фактично заморожено [120]. Водночас, за сприяння та співпраці компанії «Росатом» (РФ) було збудовано перший реактор на Бушерській АЕС. За даними агентства Рейтер, яке посилалося на іранське агентство ISNA, цей реактор було під'єднано до іранської електромережі та відкрито 12 вересня 2011 р. За даними різних агентств, початкове виробництво електричної енергії на АЕС «Бушер» до під'єднання становило близько 60 МВт, на 12 вересня – близько 400 МВт, а підсумкова її енергетична потужність становитиме 1000 МВт [108].

У черговому звіті МАГАТЕ за 2011 р. було висловлено занепокоєння через «достовірну» інформацію про те, що Іран є «відповідальним за розробку ядерного вибухового пристрою» [234]. При цьому експерти та представники МАГАТЕ вважали, що частина потужностей мирної атомної енергетики Ірану може бути використана для військових розробок.

На початок 2012 р. ставлення низки держав (США, Франції, ФРН, Великої Британії, Японії, Канади) до Ірану знову погіршилося, що загрожувало Тегеранові новими санкціями. При цьому США та Франція не виключали початку бойових дій проти ІРІ, а Австралія та Японія готувались на випадок війни надати допомогу США. Проте Іран не пішов на поступки на фоні цих вимог, а навпаки, припустив можливість перекриття Ормузької протоки на випадок запровадження нових санкцій з боку Заходу. Так, 20 липня 2012 р.

більш ніж половина членів Меджлісу ІРІ підтримала законопроект про перекриття Ормузької протоки, через яку здійснюється до 35% глобальних перевезень нафти. Як повідомив представник Меджлісу К. Кудус, якщо дія міжнародних санкцій проти ІРІ триватиме, то країни, які ввели санкції, не матимуть права перетинати Ормузьку протоку, і навіть присутність військово-морських сил США не перешкодить Ірану [75].

У лютому 2012 р. ІРІ заявила про успіхи власної атомної програми. США на це не відреагували, проте ФРН, Франція, Італія, Велика Британія, Канада та Японія зажадали посилити санкції. Південна Корея та Австралія посилювали санкції проти Ірану в односторонньому порядку. Тегеран під тиском Вашингтона погодився прийняти експертів МАГАТЕ з перевітками на предмет наявності розробок ядерної зброї в країні, але вже через три дні роботи комісії, видворив її членів, що поставило під загрозу дипломатичні переговори.

Ситуація для Ірану погіршувалася й надалі, оскільки міжнародна спільнота запідозрила Тегеран у допомозі з підготовки ядерного вибуху на території КНДР, де було проведено випробування міжконтинентальної балістичної ракети. Це спричинило новий виток напруженості у взаєминах ІРІ з більшістю держав. США, Південна Корея та Японія посилювали тиск на Іран, як на союзника КНДР. З іншого боку, РФ, незважаючи на підтримку санкцій проти ІРІ загалом, висловила протидію військового вирішення проблеми ІЯП з боку США, як і проти військового втручання у справи КНДР та Сирії.

У той же час Іран отримав запевнення в підтримці від інших держав. У лютому 2012 р. Пакистан заявив, що в разі війни надасть всебічну допомогу ІРІ. Це, на думку дослідників, було зумовлено прагненням Пакистану й Ірану у 2010-2012 рр. конструювати нові регіональні формати взаємодії без втручання ззовні. Сторони усвідомлювали взаємну економічну вигоду від розвитку двосторонньої і регіональної співпраці. Щобільше, у сфері зовнішньої політики їх зближувало протистояння курсу Вашингтона з різних питань [59, с. 141].

У листопаді 2012 р. в Ірані було введено в експлуатацію підземний об'єкт Фордо зі збагачення урану, який поступово перепрофільювався в центр ядерних

досліджень [16, с. 5]. На переконання російських аналітиків, поява «ядерного Ірану» була небезпечною навіть не в площині зростання його військової могутності, а в таких аспектах: 1) іранський приклад створення національної ядерної інфраструктури замкненого циклу, здатної виробляти не тільки паливо для АЕС, але й військовий уран та плутоній, міг стати дороговказом для більш ніж десятка «порогових» держав, частина яких є або може стати учасниками регіональних конфліктів; 2) неконтрольоване поширення ядерної зброї в Близькосхідному регіоні не виключає варіант захоплення цієї зброї та її компонентів терористичними угрупованнями; 3) наявність ядерних зарядів в ІРІ або навіть реальної можливості їхнього створення в стислі терміни зробило б керівництво Ірану малопоступливим щодо вимог міжнародного співтовариства й експансіоністським щодо регіональних сусідів [126, с. 91–92].

На початку 2013 р. група американських учених опублікувала прогноз, що до середини 2014 р. ІРІ матиме достатню кількість збагаченого збройного урану для виробництва однієї або кількох ядерних боеголовок. У цій доповіді було наголошено, що США повинні посилити режим санкцій проти Ірану, перш ніж «точки неповернення» буде досягнуто [336].

Справді, станом на 2013 р. Іран розвинув потужну та масштабну ядерну інфраструктуру, яка давала можливість створити ядерну зброю. Згідно з відомостями МАГАТЕ, в ІРІ є близько 16 ядерних об'єктів, які прямо чи опосередковано залучено до уранової програми². Можна виокремити такі ключові об'єкти ІЯП: Підземний об'єкт зі збагачення урану в Фордо, Тегеранський дослідницький реактор (TRR), Важководний реактор і виробничий завод в Араку, Завод зі збагачення урану в м. Натанз і Центр ядерних технологій в Ісфахані, Бушерська АЕС [351]. На родовищі Гчін поблизу Бендер-Аббаса в провінції Хормозган відбувається видобуток природного урану. Руди цього родовища досить багаті на вміст урану (від 0.2 до 0.5%) і містяться поблизу поверхні. Загалом (в Саганде і Гчине) іранці можуть виробляти понад 50 тонн природного урану на рік [47, с. 24–25].

² див. Додаток 1.

Отже, на початок 2013 р. Тегеран мав усі можливості створити ядерний заряд і, більше того, провести його випробування. Такої ж думки дотримується ізраїльський експерт С. Шайн, заступниця голови Ради національної безпеки Ізраїлю, яка протягом багатьох років займалася моніторингом ІЯП. На її переконання, Іранові потрібно рік або півтора, щоб створити власну атомну бомбу [162].

За даними західних аналітиків, для перетворення всього накопиченого в ІРІ U_3O_8 , збагаченого до 20%, назад в UF_6 потрібно кілька тижнів. Згадуваний ізраїльський військовий експерт А. Ядлін вважає, що за найгірших для ІРІ варіантів розвитку подій, зворотну конверсію можна виконати менш ніж за тиждень [230]. Однак U_3O_8 , збагачений до 20%, перебуває під контролем МАГАТЕ. Будь-які його перетворення в іншу форму буде неминуче виявлено, а подана інформація до РБ ООН може слугувати приводом до застосування нових посиленних заходів щодо Тегерана з боку міжнародного співтовариства.

На думку М. Фітцпатріка з Міжнародного інституту стратегічних досліджень в Лондоні, Тегеран, з огляду на його ядерний потенціал та обсяги накопиченого збагаченого урану, може створити декілька одиниць ядерної зброї [109]. Як зазначають експерти в ядерній сфері, ядерні боєприпаси на основі збройного урану мають відносно просту конструкцію. Водночас, значної технічної складності вимагає саме доставка їх до цілі за допомогою ракетносія, з огляду на наявність жорстких масово-геометричних обмежень на конструкцію головної частини (боєголовки) [137]. Тому для виготовлення ядерних боєголовок зазвичай використовують збройний плутоній, поява запасів якого в ІРІ досі є малоімовірною. Крім цього, слід враховувати, що виготовлення ядерного боєзаряду на основі плутонію є настільки складним, що цю проблему довго не міг вирішити офіційний Пхеньян, навіть накопичивши достатню кількість належного ядерного матеріалу. В. Сажин також підтримує цю позицію та висловлює сумнів щодо спроможності Ірану виготовити ядерну зброю через складність завдання і проблеми в іранському промисловому секторі [125].

Фінський експерт, а раніше заступник генерального директора МАГАТЕ О. Хейнонен зазначає, що сьогодні Іран збагачує уран до 20% за ізотопом урану-235. На його думку, значна кількість іранських центрифуг дає змогу збагачувати уран безпосередньо з 20% до 90% за допомогою «тандему каскадів» [229], оскільки, за даними МАГАТЕ, на кінець серпня 2013 р. в м. Натанзі були додатково встановлено 15 416 газових центрифуг IR-1 і 1008 вдосконалених центрифуг типу IR-2m, продуктивніших за газові у 2–4 рази [237].

Отож на підприємстві зі збагачення урану в Натанзі протягом двох тижнів Іран може дозбагатити 45 кг гексафториду урану до рівня 90%. Окрім того, один або два місяці ще знадобляться для перетворення UF_6 в металевий уран і зменшення його ваги до 30 кг з метою виготовлення ядерного вибухового пристрою. Якщо іранські фахівці робитимуть це навіть на відомих ядерних об'єктах, то інспекторам МАГАТЕ знадобиться час для виявлення цього процесу, підтвердження фактів і надання відповідного звіту до РБ ООН. Загалом, як вважає О. Хейнонен, якщо Тегеран буде використовувати для виробництва збройного урану матеріал зі ступенем збагачення 20% і обмежиться одним ядерним зарядом, то за ідеальних для ІРІ умов міжнародне співтовариство може спізнитися з відповідною реакцією. Саме тому наявність в Ірану збагаченого до 20% U-235 викликає настільки сильне занепокоєння [229].

Отоже, курс ядерної політики ІРІ за президенства М. Ахмадінежада формувався під впливом особистісного чинника глави держави [24]. Президент Ірану рішуче протистояв тискові західних держав й міжнародного співтовариства та боровся за скасування санкцій щодо власної країни. Непохитність сторін щодо ЯП ІРІ відкладала можливість досягнення компромісу між ними на невизначений час або, щонайменше, до виборів нового президента ІРІ, яким став Х. Рухані (4 червня 2013 р.).³

2.3. Системні можливості та обмеження для ядерної програми Ірану: інституційний вимір

³ Примітка. Сучасні аспекти ЯП ІРІ розглядаються у підрозділах 3.1–3.3 та 4.1.

З утвердженням модернізму в теорії міжнародних відносин утвердилося переконання, що міжнародні актори не володіють цілковитою автономією в міжнародній системі, а її тип визначає характер їхньої поведінки. Поширення постпозитивізму посприяло розумінню, що не лише система володіє детерміністським впливом щодо акторів, а й вони через повторювані й змінні взірці взаємодії сприяють її постійному відтворенню й трансформації. У будь-якому разі правдивим видається припущення, що міжнародні актори не перебувають у «вакуумі», а здійснюють рецепцію впізнаваних й узвичаєних взірців взаємодій на рівні міжнародної системи, у той час як особливості останньої визначаються ступенем інтерналізації правил та норм, якими керуються учасники міжнародних відносин у власній діяльності. Якщо міжнародні колективні норми не є визначальними в поведінці окремого актора й він інструменталізує реалістську стратегію «розрахунку на власні сили» з огляду на уявну або реальну для нього «дилему безпеки», тоді інші учасники міжнародних взаємодій (міжнародне співтовариство або держави-гегемони) використовують наявні в них інструменти та засоби впливу з метою змусити такого актора дотримуватися усталених правил у міжнародній системі.

У цьому контексті розвиток ЯП ІРІ можна розглядати, щонайменше, з двох перспектив: намагання Ірану втілити власні інтереси всупереч міжнародним нормам (бажаний розвиток військової складової ЯП з огляду на «дилему безпеки» та нонконформістська щодо системи поведінка) та дотримання Іраном міжнародних зобов'язань щодо власної ЯП (використання переваг мирної ЯП й узгодження національних інтересів з цілями міжнародного співтовариства). Так чи інакше, у кожній з окреслених перспектив ключовим елементом є напрацьовані на рівні міжнародного співтовариства інституційні рамки для реалізації ядерних програм з боку зацікавлених міжнародних акторів. Якщо розглядати здатність міжнародної спільноти до здійснення тиску на окремого актора з метою змусити його до певної поведінки завдяки інституційним можливостям та обмеженням, підкріпленим відповідними засобами примусу, не слід залишати поза увагою також наявну з перспектив

держав-гегемонів доцільність діяти в окреслених міжнародним співтовариством рамках чи поза ними щодо слабших акторів, продиктовану власною дилемою безпеки чи міркуваннями забезпечити вплив на регіональному чи глобальному рівні.

Отже, розгляд системних можливостей та обмежень для ЯП ІРІ слід розпочати з одного з перших міжнародних актів в атомній сфері – Статуту Міжнародного агентства з атомної енергії – МАГАТЕ, який був прийнятий 26 жовтня 1956 р. [334]. Агентство прагне забезпечити швидке і широке використання атомної енергії для підтримання миру, здоров'я і добробуту в усьому світі. У міру можливостей воно вживає заходів, щоб його допомогу не було використано для досягнення будь-яких військових цілей. Де-юре під час виконання власних функцій Агентство не обмежує надання допомоги своїм членам жодними політичними, економічними, воєнними та іншими вимогами, не сумісними з положеннями його Статуту.

Зміна статті VI Статуту Міжнародного агентства з атомної енергії відбулась 1 жовтня 1999 р. [182]. Вона зафіксувала, що члени Ради керівництва Агентства, які закінчують власні повноваження, призначають до складу наступної Ради 18 представників держав, які характеризуються найбільшим розвитком ядерних енергетичних технологій, включно з виробництвом необхідних вихідних матеріалів. При цьому 18 місць розподіляються між регіонами світу таким чином, що на держави Середнього Сходу та Південної Азії припадає 2 представники.

1 липня 1968 р. було ухвалено Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, підписаний у Москві, Вашингтоні та Лондоні [343] (ДНЯЗ). Договір визначив зобов'язання для держав-учасниць, і тих, що володіють ядерною зброєю, і тих, що не володіють нею. Відповідно до норм ДНЯЗ кожна з держав-учасниць, що володіють ядерною зброєю, зобов'язується не передавати іншим державам ядерну зброю або інші ядерні вибухові пристрої, а також контроль над такою зброєю чи вибуховими пристроями. Крім того, ядерні держави не можуть ані безпосередньо, ані опосередковано спонукати будь-яку державу, що

не володіє ядерною зброєю, до виробництва або придбання ядерної зброї чи інших ядерних вибухових пристроїв, а також до отримання контролю над такою зброєю чи вибуховими пристроями.

Кожна з держав-підписантів ДНЯЗ, що не володіє ядерною зброєю, зобов'язується ані безпосередньо, ані опосередковано не приймати ядерної зброї чи інших ядерних вибухових пристроїв, а також брати контроль над такою зброєю або вибуховими пристроями; не виробляти та не набувати в будь-який спосіб ядерну зброю або інші ядерні вибухові пристрої, не домагатися й не приймати будь-якої допомоги у виробництві ядерної зброї чи інших ядерних вибухових пристроїв.

Для Ірану стала важливою норма ст. 4 ДНЯЗ, на яку він постійно покликається. Згідно з цією нормою жодне положення Договору не можна тлумачити як таке, що зачіпає невід'ємне право всіх його учасників розвивати дослідження, виробництво та використання ядерної енергії в мирних цілях без дискримінації, відповідно до статей I та II ДНЯЗ. Усі підписанти ДНЯЗ зобов'язуються сприяти якомога повнішому обміну устаткуванням, матеріалами, науковою і технічною інформацією про використання ядерної енергії в мирних цілях та мають право брати участь у такому обміні. Учасники ДНЯЗ здатні робити вище зазначене самостійно або спільно з іншими державами та міжнародними організаціями. Вони зобов'язані сприяти розвитку використання ядерної енергії в мирних цілях, особливо на територіях держав-учасниць Договору, що не володіють ядерною зброєю, за належного врахуванням потреб тих регіонів світу, економіки яких розвиваються.

Розглядаючи сучасний контекст ДНЯЗ, дослідники зазначають, що для Заходу, який надає вирішенню ядерної проблеми великого значення, ситуація ускладнювалась тим, що чіткого порушення Іраном жодного з зобов'язань, які він узяв на себе як держава-член ДНЯЗ, не зафіксовано. Зі свого боку Тегеран постійно апелює до ст. 4 ДНЯЗ, яка гарантує державам, що відмовилися від ядерної зброї, право на використання атомної енергії в мирних цілях,

акцентуючи на власних намірах розвивати ядерну енергетику та виробництво медичних препаратів тощо [29, с. 3].

Починаючи з 2006 р., РБ ООН ухвалила низку резолюцій із закликами до Ірану без зволікання вжити заходів, передбачених Радою керівників МАГАТЕ, необхідних, щоб посилити впевненість міжнародного співтовариства щодо виключно мирних цілей розвитку ядерної програми ІРІ. Так, у Резолюції 1696 (2006), ухваленій РБ ООН на її 5500-му засіданні 31 липня 2006 р. [308]., Рада Безпеки закликала Іран без подальшого зволікання вжити заходів, передбачених Радою керівництва МАГАТЕ. У зв'язку з цим РБ ООН вимагає, щоб Іран припинив всю діяльність, пов'язану із збагаченням збройного урану і його переробкою, включно з дослідженнями та розробками, які має контролювати МАГАТЕ. Така зупинка має бути повною, а її виконання перевіреним. У рамках виконання цієї резолюції РБ ООН схвалила пропозицію ФРН, КНР, РФ, Великої Британії, США і Франції, підтримані Високим представником ЄС, щодо розробки і підписання довгострокової всеосяжної угоди, яка дасть змогу розвивати взаємини й співпрацю з Іраном на основі взаємної поваги та забезпечення впевненості міжнародного співтовариства щодо виключно мирного характеру ядерної програми ІРІ. РБ ООН закликала всі держави, щоб вони, діючи відповідно до своїх національних механізмів і внутрішнього законодавства, а також норм міжнародного права, продемонстрували пильність і запобігли передачі будь-яких засобів, матеріалів, предметів і технологій, які могли б сприяти діяльності Ірану, пов'язаної із збагаченням, переробкою і розвитком його програми балістичних ракет. Також РБ ООН заявила про намір у разі невиконання Іраном положень Резолюції вжити відповідних заходів на підставі ст. 41 глави VII Статуту ООН, щоб переконати Іран виконати і Резолюцію, і вимоги МАГАТЕ.

У Резолюції 1737 (2006), ухваленій РБ ООН на її 5612-у засіданні 23 грудня 2006 р. [309] було підтверджено, що Іранові слід без зволікання вжити заходів, передбачених Радою керівників МАГАТЕ, а саме призупинити:

- а) всю діяльність, пов'язану із збагаченням і переробкою урану, включно з

дослідженнями і розробками, що їх має контролювати МАГАТЕ; б) роботи в рамках усіх проєктів, пов'язаних з використанням важкої води, включно з будівництвом дослідницького реактора з важководним сповільнювачем ядерних реакцій.

РБ ООН постановила, що всі держави мають вжити заходів, необхідних для запобігання передачі Іранові або для використання в Ірані або в його інтересах – незалежно від країни походження – всіх предметів, матеріалів, обладнання, товарів і технологій, які могли б сприяти діяльності, пов'язаній зі збагаченням і переробкою урану або важкої води, а також розробкою систем доставки ядерної зброї.

Резолюція 1747 (2007), ухвалена Радою Безпеки на її 5647-у засіданні 24 березня 2007 р. [310], знову підтвердила, що Іран повинен без зволікання вжити заходів, що передбачені Радою керівників МАГАТЕ. У ній РБ ООН знову закликала всі держави проявити пильність щодо в'їзду на їхню територію або транзитного проїзду фізичних осіб, які здійснюють діяльність, дотичну до розповсюдження ядерної програми Ірану і розробки систем доставки ядерної зброї. РБ ООН ухвалила, що Іран не може постачати, продавати або передавати будь-які озброєння та пов'язані з ними матеріальні засоби.

Також РБ ООН закликала всі держави проявити обачність щодо прямого та непрямого постачання, продажу або передачі Іранові такого озброєння: бойових танків, бойових броньованих машин, артилерійських систем великого калібру, бойових літаків і вертольотів, військових кораблів, ракет, ракетних систем. РБ ООН застерегла держави від надання Іранові технічної допомоги, професійної підготовки, фінансової допомоги, інвестицій, брокерських та інших послуг, передачі фінансових ресурсів або послуг, пов'язаних з постачанням, продажем, передачею, виробництвом або використанням вищевказаних предметів з метою запобігання дестабілізаційного накопичення цих озброєнь в країні.

Такого роду санкції щодо ІРІ було продовжено Резолюцією 1803 (2008), ухваленою РБ ООН на її 5848-у засіданні 3 березня 2008 р. [311]. РБ ООН

закликала всі держави проявити пильність щодо ділових зв'язків фінансових установ, що розташовані на їхніх територіях, з усіма банками, що базуються в Ірані. Резолюція 1803 (2008) від попередніх відрізняється конкретизацією санкційних суб'єктів, зокрема у банківській сфері. Так, нею було запроваджено санкції щодо банків «Меллі», «Садерат» і їхніх відділень та філій за кордоном, щоб не допустити використання ділових зв'язків з метою розповсюдження ядерної діяльності Ірану та розробки систем доставки ядерної зброї.

РБ ООН також закликала всі держави відповідно до їхнього національного та міжнародного права оглядати у своїх аеропортах і морських портах всі вантажі, які перевозяться в Іран і з цієї країни повітряними і морськими суднами, що належать та експлуатуються компаніями «Іран Ейр Каргоу» та «Ісламік Репаблік оф Іран Шиппінг Лайн», за наявності підстав вважати, що таке повітряне або морське судно перевозить товари, заборонені цією Резолюцією або іншими резолюціями РБ ООН.

Резолюція 1835 (2008), ухвалена Радою Безпеки на її 5984-у засіданні 27 вересня 2008 р. [312], фактично не змінила санкційного переліку. Лише підтвердила прихильність членів РБ ООН до ДНЯЗ і взяла до відома заяву міністрів закордонних справ ФРН, КНР, РФ, Великої Британії, США та Франції від 3 березня 2008 р., підтриману Високим представником ЄС, з викладенням двовекторного підходу щодо ІЯП. У цьому контексті РБ ООН підтвердила прихильність до якнайшвидшого вирішення іранської ядерної проблеми шляхом переговорів і знову закликала Іран повністю і без зволікання виконати свої обов'язки, визначені резолюціями РБ ООН та вимогами Ради керівників МАГАТЕ.

На відміну від попередніх, Резолюція 1887 (2009), ухвалена Радою Безпеки на її 6191-у засіданні 24 вересня 2009 р. [313], жодних нових санкцій щодо ІРІ не запровадила. РБ ООН знову закликала учасників ДНЯЗ відповідно до його статті 4 в дусі доброї волі провести переговори про вжиття ефективних заходів зі скорочення обсягів наявної ядерної зброї і ядерного роззброєння, згідно з договором про загальне і повне роззброєння під суворим і ефективним

міжнародним контролем. РБ ООН наголосила на важливості співпраці учасників ДНЯЗ, щоб Конференція його підписантів у 2010 р. могла сприяти зміцненню цієї угоди і встановити реалістичні й досяжні цілі щодо трьох основних компонентів Договору: нерозповсюдження атомної зброї, використання ядерної енергії в мирних цілях і ядерного роззброєння.

Отже, Резолюція 1887 (2009) хоч і не згадувала Іран, однак немає сумніву, що її було прийнято в контексті розробки ІЯП, у тому числі з метою недопущення такого роду прецедентів в майбутньому за участю інших держав.

Резолюція 1929 (2010), схвалена Радою Безпеки на її 6335-у засіданні 9 червня 2010 р. [314], підтвердила, що Іран не виконав ані вимоги Ради керівників МАГАТЕ, ані умови попередніх резолюцій РБ ООН, та знову закликала Іран вжити заходів, передбачених Радою керівників МАГАТЕ в її резолюціях, принципово важливих для того, щоб посилити впевненість міжнародної спільноти щодо виключно мирних цілей розвитку ІЯП, вирішити питання, які залишаються неврегульованими, спростувати серйозне занепокоєння, викликане будівництвом об'єкта для збагачення урану в м. Кум і порушенням зобов'язань ІРІ щодо припинення всієї діяльності, пов'язаної зі збагаченням збройного урану. Згідно з цією Резолюцією Іран повинен був повною мірою співпрацювати з МАГАТЕ з неврегульованих питань, особливо тих, які породжують побоювання щодо існування військових аспектів іранської ядерної програми, у тому числі через надання доступу до всіх об'єктів, обладнання та документації за запитом МАГАТЕ. Окрім того, ООН ввела нові санкції щодо структури «Ісламік Репаблік оф Іран Шіппінг Лайнз».

Останнім вагомим міжнародним документом, що вплинув на ядерну програму ІРІ, став Спільний всеосяжний план дій (СВПД) [254], який є підсумком щонайменше дворічних переговорів щодо обмеження ядерної програми Ірану, полегшення проти нього санкцій і розробки ідеї мирної ядерної співпраці. Угода виділила конкретні дозволені та обмежені ядерні проекти Ірану, включно зі засобами збагачення збройного урану в Натанзі, Фордов і реактор зі сповільнювачем ядерної реакції важкої води в Араку. Це зумовило

складність та великий обсяг угоди: її текст і п'ять додатків перевищують 100 сторінок. З них варто виокремити та розглянути детальніше ті положення, які, на переконання ІРІ, КНР та ЄС, залишаються в силі навіть після рішення Д. Трампа про вихід США з СВПД.

У ядерній частині СВПД викладено головні обмеження для Ірану зі збагачення збройного урану на газових центрифугах, що викликає найбільше занепокоєння в міжнародній спільноті, адже це технічно найкоротший і найбільш простий шлях отримати критичну масу збройного урану для першого ядерного заряду. Згідно з пунктом 2 зазначено, що Іран скоротить збагачувальні потужності в Натанзі до 6104 центрифуг першого покоління типу ІР-1, з яких протягом 10 років не більше ніж 5060 установок водночас зможуть збагачувати уран. Решта ж центрифуг буде виведено з експлуатації і перебуватиме під постійним наглядом МАГАТЕ (у тому числі близько 1000 вдосконалених пристроїв типу ІР-2).

Протягом восьми років після ратифікації угоди Іран продовжить науково-дослідні і дослідно-конструкторські роботи (НДДКР) у сфері збагачення урану без його накопичення. Протягом 10 років не будуть розвиватися інші технології та методи поділу радіоактивних ізотопів (наприклад, лазерний), насамперед для збагачення урану. Після 10 років дії угоди Іран почне поетапно виводити з експлуатації центрифуги типу ІР-1, які будуть замінюватися на пристрої нових типів відповідно до пункту 3 СВПД.

Також у пункті 6 зазначено, що Іран перетворить підприємство зі збагачення урану у Форду виключно в науковий ядерний, фізичний і технологічний центр. З 2700 центрифуг на об'єкті залишилося лише 1044 апаратів типу ІР-1, частина яких має бути переорієнтована на виробництво стабільних ізотопів радіоактивних елементів, а інші мають перебувати в неробочому стані.

Пункт 7 СВПД передбачає, що протягом п'ятнадцяти років Іран не може будувати нових заводів для збагачення ізотопу урану U-235 (90% збагачення потрібне для створення повноцінного ядерного заряду). Країна повинна

зменшити обсяг збагаченого урану із 10 000 до 300 кг (за максимального рівня збагачення 3,67%). Збагачення такого урану має здійснюватися виключно на об'єкті в Натанзі під гарантіями МАГАТЕ. Будівництво інших збагачувальних підприємств заборонено. На той же термін Іранові заборонено збагачувати уран до рівня вищого за 3,67%. Надлишкові кількості НОУ (понад 9 т) знищити знищенні шляхом розведення до природного рівня концентрації або передати іншій державі (зокрема, РФ) в обмін на природний уран, який буде постачатися в Іран.

Друга частина СВПД запобігає іншій можливості створення ядерної зброї Тегераном – через накопичення збройного плутонію, сепарованого з опроміненого ядерного палива як продукту розпаду урану внаслідок роботи реактора. Хоча такої технології сепарації в Ірані немає, втім будівництво в Араку реактора типу ІР-40 зі сповільнювальної ядерної реакції на важкій воді з використанням природного урану передбачало можливість напрацювати у відпрацьованих паливних збірках певного обсягу збройного плутонію. У разі появи в ІРІ комплексу з його виділення цей ізотоп можна було б використати для створення ядерного заряду. Тим більше, що, всупереч іранським заявам і оприлюдненим планам, цей тип реактора був погано пристосований для виробництва саме медичних ізотопів радіоактивних елементів [301].

У пункті 8 угоди визначено, що Іран змінить, модернізує і перебудує конструкцію важководного дослідного реактора в Араку на основі узгодженого з міжнародною спільнотою концептуального проєкту з використанням у ньому паливних збірок зі збагаченим до 3,67% збройним ураном. Після сертифікації міжнародним партнерством цього проєкту реактор зможе забезпечувати мирні ядерні дослідження і виробництво радіоізотопів для медичних і промислових цілей.

Протягом 15 років Іран зобов'язався не споруджувати додаткових важководяних реакторів та не накопичувати важкої води. Всі її надлишкові обсяги мали експортуватися на міжнародний ринок відповідно до пункту 10 СВПД. Також протягом того ж періоду Іран брав на себе зобов'язання не

створювати установки для переробки опроміненого ядерного палива і не переробляти його за винятком виробництва медичних і промислових радіоізотопів.

Істотним положенням СВПД є зобов'язання Ірану в повному обсязі виконувати узгоджену з МАГАТЕ «Дорожню карту» щодо його минулої ядерної діяльності, яка містила ознаки військового спрямування. Таку діяльність Тегеран завжди заперечував, що було причиною ускладнення співпраці між Іраном і МАГАТЕ.

Загалом, згідно з угодою Іран погодився на такі заходи: на безпрецедентний і масштабний моніторинг виробленого на всіх іранських підприємствах концентрату уранової руди протягом 25 років; на здійснення заходів зі спостереження за збереженням складованих головних агрегатів центрифуг протягом 20 років; на використання новітніх технологій МАГАТЕ з вимірювання рівня збагачення збройного урану в режимі реального часу і застосування електронних печаток; на забезпечення доступу на визначені об'єкти протягом 15 років відповідно до пункту 15 в рамках механізму з оперативного врегулювання можливого занепокоєння МАГАТЕ.

Останній п'ятий розділ СВПД визначав зобов'язання учасників групи «5+1» перед Іраном. У пунктах 19, 20, 21 СВПД зазначено, що Європейський Союз повинен відмінити всі запроваджені ним економічні і фінансові санкції, зумовлені ядерною діяльністю Ірану, включно з ліквідацією санкційних списків фізичних та юридичних осіб. Те ж саме повинні були зробити США після набуття чинності СВПД, паралельно з контролем з боку МАГАТЕ за його виконанням. Крім того, члени групи «5+1» домовились з Іраном спільно забезпечити доступ останнього до сфер глобальної торгівлі, технологій, фінансів та енергетики, включно зі сприянням отриманню Тегераном експортних кредитів для полегшення торгівлі ІРІ та інвестицій.

Пункт 36 СВПД визначає механізм вирішення спорів між учасниками угоди під керівництвом Спільної комісії, що складається з рівної кількості представників від Китаю, Франції, ФРН, Ірану, РФ, Великої Британії та США.

Відповідно до більшості норм СВПД після закінчення 10-річного, а за деякими його положеннями 15-річного періоду спливає термін дії виняткових заходів, що обмежують сферу ядерних досліджень ІРІ. Після цього Іран, як і більшість інших держав, що мають потенціал для створення ядерних озброєнь, буде підпорядковуватися загальним обмеженням, зумовленим ДНЯЗ. Обмежувальні заходи щодо ІРІ з боку США та ЄС мали діяти певний час, а після зняття санкцій РБ ООН мали бути скасовані.

Резолюція 2231 (2015), ухвалена Радою Безпеки 20 липня 2015 р. [315], підтвердила, що виконання Іраном СВПД у повному обсязі зміцнить впевненість щодо виключно мирного характеру іранської ядерної програми, і наголосила, що угода заохочує розвиток нормальних економічних та торговельних зв'язків інших держав з Іраном.

Резолюція передбачила, що Рада Безпеки безпосередньо виконуватиме завдання, пов'язані з її здійсненням, особливо щодо підтримання конкретних обмежень, зазначених у додатку «В» Резолюції, зокрема в таких площинах: контролю за виконанням положень і вжиттям заходів щодо сприяння її здійсненню; надання відповідей на запити держав-членів, міжнародних організацій; вжиття належних заходів у зв'язку з появою інформації щодо можливих порушень Іраном положень резолюції; інформаційно-роз'яснювальної роботи для сприяння належному здійсненню ухвал РБ; розгляду пропозицій держав про заходи за участі ІРІ, пов'язані з її ядерною діяльністю, балістичними ракетами й озброєннями, а також ухвалення відповідних рішень щодо них; надавання винятків з режиму обмежень.

Після резолюції Ради Безпеки ООН про схвалення нової угоди скасуванню підлягали всі попередні резолюції РБ з іранського ядерного питання, а саме: 1696 (2006 р.) [308], 1737 (2007 р.) [309], 1747 (2007 р.) [310], 1803 (2008 р.) [311], 1835 (2008 р.) [312], 1929 (2010 р.) [314], 2224 (2015 р.) [315]. Паралельно з їхнім припиненням мала відбутися перевірка виконання Іраном узгоджених з МАГАТЕ заходів.

Звичайно, не всі сприйняли СВПД позитивно. Так, А. Баклицький та Р. Вайц відзначають: «...якщо ми втратимо пильність, СВПД може створити поганий прецедент, спонукавши інші країни до розвитку таких делікатних технологій, як збагачення урану і переробка використаного ядерного палива» [16, с. 18]. Так чи інакше, положення СВПД були покликані надійно закрити Іранові шлях до створення атомної бомби з плутонієвим зарядом. Після підписання і ратифікації СВПД усіма учасниками передбачалося значне зниження міжнародної напруги навколо ядерної програми Ірану. Утім, ці сподівання себе не виправдали.

8 травня 2018 р. президент Д. Трамп оголосив про вихід США з СВПД, аргументуючи це наявністю в американській стороні доказів продовження Іраном розробки ядерної зброї, що є порушенням угоди. Президент США заявив, що Вашингтон не може запобігти появі іранської ядерної зброї за чинної структури угоди, яка є «дефектною за своєю суттю» [218]. Відтак США відновили санкції щодо ІРІ.

Зосереджуючись на структурних можливостях і обмеженнях внутрішнього характеру, можемо констатувати, що належне уявлення про цілі у сфері національної безпеки ІРІ дають, насамперед, норми її Конституції від 15 листопада 1979 р. [83]. В Основному Законі ІРІ не заявлено ані ядерного, ані без'ядерного статусу держави, а ст. 146 забороняє розміщення будь-яких іноземних військових баз на території країни, навіть з мирною метою. З іншого боку, Конституцією ІРІ прямо не заборонено формування і реалізації ядерної програми але, передбачено й дозволено використання передових людських знань і досвіду (ст. 2). Також уряд ІРІ має використовувати всі можливості для найефективнішого зміцнення національного оборонного потенціалу за допомогою загальної військової освіти для збереження незалежності, територіальної цілісності та ісламського ладу країни (ст. 3); уряд зобов'язаний підготувати для всіх громадян план і підтримувати умови для військової підготовки відповідно до ісламських норм, щоб всі іранці володіли навичками збройного захисту країни й ісламського республіканського ладу (ст. 151) тощо.

В ІРІ ухвалено закони, які прямо чи опосередковано відповідають на питання ядерної програми Ірану, зокрема такі: про нафту, проти фінансування тероризму, про іноземні інвестиції в Ірані тощо. Аналітик Н. Джаббарі акцентує на тому, що боротьба Ірану з тероризмом має чітке правове оформлення. Зокрема, діють закони щодо боротьби з відмиванням грошей і джерелами фінансування тероризму, засновані на аналогічних документах ООН, а також міжнародні угоди, найважливішою з яких є Конвенція щодо боротьби з тероризмом [42, с. 673].

Отже, важливими міжнародними актами, які визначають та регулюють розвиток ядерної програми ІРІ в контексті міжнародної та регіональної безпеки є Статут МАГАТЕ та Договір «Про нерозповсюдження ядерної зброї». Починаючи з 2006 р., РБ ООН ухвалила низку резолюцій із закликами до Ірану вжити заходів, передбачених Радою керівників МАГАТЕ, з метою посилення впевненості міжнародної спільноти щодо виключно мирних цілей ядерної програми ІРІ. Завершальним вагомим документом, який мав забезпечити міжнародний вплив на ядерну програму ІРІ став Спільний всеосяжний план дій (СВПД), який, проте, виявився недосконалим, адже одна з його основних сторін – США – вийшла з нього, наголосивши на відсутності можливості для вирішення проблеми ІЯП за допомогою СВПД.

Висновки до розділу 2

Зародження ядерної програми Ірану розпочалося в 1957 р. за правління шаха Р. Пехлеві, коли для вирішення низки політичних проблем було розпочато невластиву для іранського способу життя спробу модернізації держави за західним зразком. На той час ядерна програма Ірану мала виключно мирну мету, задля досягнення якої було підписано низку угод зі США, Францією та іншими державами. Іран став членом МАГАТЕ та приєднався до договорів про заборону випробувань ядерної зброї, створював внутрішні наукові і технологічні структури для розвитку мирної атомної енергетики. Після Ісламської революції новий уряд Ірану початково відмовився і від військових

ядерних програм, і від завершення будівництва двох АЕС на території країни. Достроково було завершено низку ядерних проєктів й припинено міжнародну співпрацю в цій сфері.

Проте в 1980-х рр. уряд Ірану відновив розвиток та реалізацію ядерної програми. Цьому сприяли такі чинники, як стабілізація ситуації в країні після революції й ірано-іракська війна, яка надала значного поштовху розвитку військової сфери. На зламі 1980-х – 1990-х рр. Іран розпочав переговори з компаніями Швейцарії, Нідерландів, КНР, СРСР щодо закупівлі технологій збагачення урану та виробництва важкої води.

Після розпаду СРСР активізувалася співпраця ІРІ з РФ, спрямована зокрема, на завершення будівництва АЕС в Бушері. Водночас, погіршилися стосунки Ірану зі США та МАГАТЕ, які звинуватили іранську владу в реалізації таємних проєктів зі створення ядерної зброї. На середину 2000-х рр. спостерігалася відносна лібералізація взаємин Ірану і держав Заходу в ядерній сфері. ІРІ тимчасово добровільно призупинила реалізацію програм щодо збагачення урану, було досягнуто згоди щодо подальшого розвитку мирних атомних технологій.

Після обрання президентом ІРІ М. Ахмадінежада вектор розвитку ядерної програми країни зазнав істотних змін і до ухвалення Радою Безпеки ООН Резолюції 1737 (2006) характеризувався такими особливостями: припинення лібералізації у відносинах Ірану з МАГАТЕ, США та іншими країнами Заходу; активне відстоювання президентом М. Ахмадінежадом та іншими високими посадовими особами й широкими масами населення ІРІ права країни на використання ядерної енергії та на завершення робіт зі створення повного ядерно-паливного циклу; зниження ролі окремих держав і підвищення впливу міжнародних організацій, насамперед МАГАТЕ та РБ ООН, у протистоянні з ІРІ щодо ядерної програми.

У 2006–2012 рр. позиція Ірану на переговорах зі США та членами ЄС щодо використання ним атомної енергії, ядерного палива та інших компонентів ядерної програми була однозначною: Тегеран, незважаючи на загрозу санкцій,

продовжуватиме освоювати розвиток мирної ядерної енергетики і відстоюватиме власні права в ядерній сфері. У разі запровадження подальших несправедливих та необґрунтованих заходів з боку міжнародного співтовариства Іран задекларував готовність до припинення своєї участі у Договорі «Про нерозповсюдження ядерної зброї». Досягнення компромісу з ядерної програми ІРІ ускладнилося аж до виборів нового президента Ірану Х. Рухані 4 червня 2013 р.

Правовими основами розвитку іранської ядерної програми визначено міжнародні акти та окремі нормативні акти ІРІ. До важливих міжнародних актів, які визначають та регулюють розвиток ядерної програми Ірану в контексті міжнародної і регіональної безпеки, належать Статут МАГАТЕ та Договір «Про нерозповсюдження ядерної зброї». Починаючи з 2006 р., РБ ООН ухвалила низку резолюцій із закликом до Ірану вжити заходів, передбачених Радою керівників МАГАТЕ, з метою підвищити впевненість міжнародної спільноти щодо виключно мирних цілей ядерної програми ІРІ. Останнім вагомим документом, який мав забезпечити міжнародний вплив на ядерну програму ІРІ, став Спільний всеосяжний план дій (СВПД). Невдовзі США вийшли з СВПД з міркувань його недосконалості. Звертаючи увагу на внутрішньополітичну складову динаміки ЯП ІРІ слід наголосити, що ані внутрішнє законодавство держави, ані її історичні та культурно-релігійні традиції не стоять на перешкоді розвитку ядерних технологій.

Основні положення розділу знайшли своє відображення в публікаціях дисертанта [367; 57].

РОЗДІЛ 3

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЯДЕРНОЇ ПРОГРАМИ ІРАНУ Й ПИТАНЬ РЕГІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

3.1. Іранська ядерна програма як чинник міжнародно-політичних розбіжностей на регіональному рівні

Ядерна програма Ірану викликала значний резонанс на Близькому Сході й загалом у світі. Тегеран розцінює ядерну програму та розробку балістичних ракет як елемент гарантування національної безпеки й засіб досягнення військових та зовнішньополітичних цілей, з огляду на нестабільність регіону та присутність потужних західних держав. У цьому контексті дослідження двосторонніх взаємин Ірану з державами регіону дає можливість проаналізувати вплив ядерної програми на безпеку Близького Сходу в цілому. Загалом ставлення до Ірану еліт і народних мас деяких країн регіону є більш ніж ворожим, насамперед, через зовнішньополітичні амбіції Тегерана.

Рада співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ) має у своєму складі шість суверенних та незалежних держав: Саудівську Аравію, ОАЕ, Бахрейн, Катар, Кувейт, Оман, які об'єдналися для пошуку спільних підходів для забезпечення своїх основних інтересів. Однак, вони не сформували єдиного політичного курсу, особливо щодо відповідей на гострі регіональні питання, такі як сучасні й майбутні взаємини з Іраном.

Рада співробітництва арабських держав Перської затоки – це єдиний багатосторонній регіональний форум з питань безпеки в Перській затоці, однак він не позбавлений низки недоліків [350, р. 5–6]. По-перше, до цієї організації не належать Іран, Ірак та ключові міжнародні актори, які серйозно зацікавлені безпекою регіону, зокрема КНР, ЄС, Індія, Японія, РФ і США. По-друге, РСАДПЗ не є багатостороннім майданчиком для врегулювання криз, вирішення конфліктів або вжиття заходів з метою зміцнення стабільності та безпеки в регіоні. Крім того, в її рамках не існує механізму, що давав би змогу державам Перської Затоки обговорювати їхні загрози і потреби в сфері безпеки [183,

р. 72]. Це є серйозною проблемою з урахуванням того, що члени РСАДПЗ стикаються з низкою викликів зовнішнього характеру, які потребують посилення їхнього міждержавної співпраці.

Варто зауважити, що вагому роль в підтриманні належного рівня регіональної і, частково, національної безпеки членів Ради відіграють саме США. Взаємодія столиць регіону з Вашингтоном здійснюється на основі договорів «про гарантування безпеки», що на практиці втілюється у розгортанні на території членів РСАДПЗ військових баз різного профілю – сухопутних, військово-повітряних і військово-морських. Проте малі держави регіону диверсифікують своїх військово-політичних партнерів. Наприклад, Оман має низку договорів у військовій сфері з тим же Іраном. Такий багатовекторний політичний курс здійснюється насамперед для того, щоб подолати істотну залежність малих держав в рамках РСАДПЗ від Саудівської Аравії, з якою й асоціюються панівні позиції США в межах Перської затоки.

Варто також зазначити, що, на противагу до розвитку іранської ядерної програми, у 2007 р. шість членів Ради співробітництва в Перській затоці ухвалили рішення запустити спільний проєкт з розвитку ядерної енергетики незалежно від того, чи зможе Іран створити власну ядерну зброю [159, с. 7]. Кожна держава регіону має специфічні, якщо не унікальні стосунки з Іраном. Тому, хоча всі шість членів Ради з питань співробітництва Перської затоки теоретично розглядають Іран як потенційну загрозу власній безпеці, вони застосовують різний спектр заходів під час реалізації своїх політичних курсів щодо Ірану після революції 1979 р.

Історично Іран та Саудівська Аравія ніколи не мали дружніх стосунків. Це зумовлюємо їхніми конфесійними, культурними та ідеологічними відмінностями, запеклим суперництвом за панування в регіоні Перської затоки, у мусульманському світі та на міжнародних енергетичних ринках. Проте варто зазначити, що у 1950-1970-х рр. коли обидві держави були стратегічними союзниками США, їм вдалося зберігати нейтральність.

Після ісламської революції в 1979 р. стосунки Ірану та Саудівської Аравії значно погіршилися. Одним із основних чинників низки суперечностей стала релігія. Якщо Іран є яскравим представником шіїтського напрямку в ісламі, то Саудівська Аравія – його сунітського різновиду [79, с. 47–56]. При цьому в Саудівській Аравії та інших монархіях Перської Затоки проживає значна кількість шіїтів. Так, шіїтська громада Саудівської Аравії становить, за різними даними, від 10 до 15% населення країни. Шіїти проживають в Східній провінції королівства в оазисах Катіф і ель-Хаса на території, надзвичайно багатій на нафтові родовища [5, с. 287]. Це створює серйозні енергетичні і безпекові загрози для сунітської керівної династії країни. Тому будь-які спроби шіїтів виступити проти монархії сунітів жорстко придушуються, а самі шіїти піддаються на території Королівства дискримінації.

Особливий вплив на взаємини між країнами має політична ситуація на Близькому Сході, особливо в зоні Перської затоки. Так, аятола Хомейні прагнув експортувати ісламську революцію в мусульманський світ та підтримувати всіх «пригноблених» мусульман. Такі дії викликали у лідерів Саудівської Аравії занепокоєння можливістю поширення іранської експансії на інші країни Перської затоки, особливо враховуючи те, що значна кількість шіїтів проживає на територіях інших країн. У відповідь Саудівська Аравія підтримала вторгнення Іраку в Іран у 1980 р., сподіваючись, що революційний режим в Тегерані буде знищено. Згодом за ініціативою Саудівської Аравії в 1981 р. було створено Раду співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ) – фактично арабо-сунітський альянс для протистояння іранській загрози [350, р. 5–6]. Ер-Ріяд неодноразово давав зрозуміти Тегерану, що для участі ІРІ в колективній системі регіональної безпеки, про бажаність якої Тегеран неодноразово заявляв, останньому потрібно відмовитись від прагнень очолити цю організацію.

Після терористичного акту в США 11 вересня 2001 р. взаємини Ірану і Саудівської Аравії дещо поліпшилися внаслідок зміни курсу політики США в регіоні. Проте це не мало великого значення, оскільки саме у 2000-х рр.

іранська ядерна програма дістала міжнародний резонанс. Саме вона стала додатковим чинником погіршення непростих взаємин. З приходом до влади в Ірані М. Ахмадінежада (2005 р.) ситуація стала ще складнішою. Хоча за час свого президентства М. Ахмадінежад кілька разів відвідав Королівство з офіційними візитами, саме Саудівська Аравія звинувачувала керівників Ірану в прагненні створити ядерну зброю. Ер-Ріяд, як і інші арабські столиці, реально оцінював стратегічні переваги, які ядерна потуга може забезпечити Іранові. Крім того, в КСА розглядали можливі ядерні аварії в Ірані як реальну загрозу [291, р. 6–7]. Перебування Тегерана через реалізацію ядерної програми під політичними та економічними санкціями, які ослаблюють його, влаштовує Ер-Ріяд, який зацікавлений в поглибленні економічної кризи та політичної ізоляції Ірану.

Арабська весна та політичні зміни, які почалися на Близькому Сході після неї, стали новою віхою в погіршенні стосунків між двома державами. Основним фронтом політичної боротьби і гібридної (проксі) війни між КСА та ІРІ стала Сирія, на території якої відбувається повномасштабний громадянський конфлікт. Так, Іран за допомогою бійців Корпусу вартових ісламської революції, бойовиків ліванського радикального руху Хізболла та інших шіїтських утворень допомагають близькому до шіїтів президенту Б. Асаду. Саудівська Аравія посідає абсолютно протилежну позицію – виступає проти уряду Б. Асада та прагне його повного відсторонення від влади на користь сунітських ополченців [67].

У конфліктах, які відбуваються на Близькому Сході, Ер-Ріяд і Тегеран, як правило, мають протилежні позиції. Наприклад, в Афганістані Тегеран протистояв талібам і Аль Каїді, а Саудівська Аравія навпаки, підтримувала їх. В Іраці та Лівані з їхніми конфесійними сунітсько-шіїтськими суперечностями Іран та КСА підтримують різні сторони конфлікту. Крім єменського конфлікту, важливою також є розбіжність між Іраном та КСА щодо Бахрейну.

Отже, через низку причин Іран та Саудівська Аравія стали запеклими суперниками з протилежними інтересами та поглядами. По-перше, для КСА ІРІ

є основним конкурентом за рівнем енергоресурсів у регіоні. За запасами сирої нафти на Близькому Сході Саудівська Аравія посідає 1-е місце, Іран має 2-е, Ірак 3-є [340, р. 26]. У період дії санкційного режиму щодо ІРІ КСА значно збільшило видобуток нафти, а його експорт в США та Європу значно зріс. Зменшення залежності від Тегерана дало змогу країнам Заходу ввести ще жорсткіші санкції щодо видобутку іранської нафти. По-друге, Ер-Ріяд зацікавлений в політичній ізоляції Тегерана, оскільки санкції виснажують економічно країну і не дають їй змоги підтримувати власні позиції в регіоні.

Західні союзники та КСА розглядали можливість будівництва трубопроводу в обхід Ормузької протоки, щоб ліквідувати важливий важіль впливу Ірану. Адже Іран неодноразово погрожував у разі ускладнення ситуації перекрити Ормузьку протоку, щоб унеможливити транспортування нафти з країн Перської затоки в інші регіони планети.

Переговори Ірану зі США та членами ЄС щодо його ядерної програми викликали в КСА, з одного боку, велике занепокоєння, а з іншого, скептицизм. Так, в Ер-Ріяді досить болісно сприйняли спроби прямого діалогу адміністрації Б. Обама з Іраном і вихід з конфронтації, яка триває багато років. Представники Саудівської Аравії потрактували це як загрозу їхній країні і фактично зраду ідеї стратегічного партнерства з боку США. Принц Туркі ібн Фейсал Аль Сауд у зв'язку з цим зазначив: «По-справжньому дивним було те, що переговори між американцями й Іраном відбувалися таємно. Як можна домовлятися з іранцями за нашими спинами і при цьому вважати нас близькими союзниками» [193]. Представники КСА наголошували на тому, що ця угода повинна була згорнути іранську ядерну програму, ефективно сприяти вирішенню регіональних конфліктів, насамперед сирійського, обмежити діяльність Хізбалли та іранську підтримку опозиційних сунітській владі груп в Бахрейні та Ємені [288, р. 25].

Підписання СВПД збіглося з двома ключовими подіями в королівстві на початку 2015 р. 1) приходом до влади короля С. А. аль Азіза, який на відміну від свого зведеного брата Абдулли, є прихильником прямої конфронтації з Тегераном. 2) захоплення єменської столиці Сани фінансованим Іраном

альянсом, сформованим шийтським хуситами і прихильниками колишнього президента А. А. Салеха [331, р. 7].

З підписанням ядерної угоди ситуація в регіоні кардинально змінилася, адже значну частину санкцій з Тегерана було знято. Завдяки цьому відновилися закупівлі іранської нафти з ІРІ для ЄС. Внаслідок цього Саудівська Аравія втратила частину доходів і статус основного постачальника нафти в регіоні [362, р. 73]. Це поставило Тегеран у вигідніше становище, ніж Ер-Ріяд і союзні йому столиці та запустило новий етап їхнього протистояння. При цьому слід підкреслити, що Саудівська Аравія має значні плани щодо розвитку власної ядерної програми, а особливо її військової складової. Це насамперед пов'язано і з претензіями Королівства на роль регіонального гегемона, замість аятоли, і з його сподіваннями отримати новий засіб для протистояння ядерним амбіціям Ірану. Таку підтверджують офіційні особи КСА, наприклад, член комітету в закордонних справах Консультативної ради А. аль-Аскар в розпал переговорів щодо ІЯП заявив: «Ми хотіли б, щоб ядерної зброї в регіоні не було. Але якщо Іран її створює, ніхто, навіть міжнародне співтовариство, не зможе завадити зробити нам те ж саме» [150].

Отож, Саудівська Аравія оголосила про намір витратити 112 млрд. дол. на будівництво 16 енергетичних атомних реакторів до 2032 р. [62, с. 20]. Такий підхід узгоджується із заявами Ер-Ріяда, який прагне диверсифікувати енергетику, повністю побудовану на використанні нафти. У рамках цієї програми Саудівська Аравія уклала договори про співпрацю у сфері атомної енергетики з РФ, КНР, Францією, Аргентиною, Південною Кореєю. Утім, вкластися в зазначені терміни, навіть за сприятливого та стабільного розвитку ядерної галузі країни, буде непросто. Проте навіть не дуже успішна реалізація ядерної програми Ер-Ріядом та віддалена перспектива отримати ядерну зброю може різко ускладнити ситуацію в Близькосхідному регіоні. Адже це може поставити на порядок денний персько-арабські й шийтсько-сунітські перегони озброєнь у контексті розвитку ІЯП.

Отже, безпековий аспект розвитку ядерних технологій для Саудівської Аравії є надзвичайно важливим, передовсім як інструмент стримування експансіоністського курсу політики Ірану. При цьому способи отримання атомних зарядів КСА не такі, як в Ірану. З огляду на низький рівень технологічної підготовленості Ер-Ріяда для нього є привабливішою закупівля ядерної зброї в інших ядерних державах, зокрема в союзному Пакистані, а не її самостійне виробництво.

На початок 2016 р. конфронтація між лідерами регіону досягла максимуму. Її причиною була страта Королівством Саудівської Аравії шіїтського проповідника шейха Н. ан-Німра, якого служби Ер-Ріяда звинуватили в підривній діяльності й тероризмі. За версією керівництва країни, страчений домагався іноземного втручання у справи Саудівської Аравії, підбурював шіїтів до повстань, а також не підкорявся її правителям, спричинюючи загрозу для безпеки королівства. Смерть шейха ан-Німра викликала хвилю обурення шіїтів та засудження правозахисників у всьому світі. МЗС багатьох країн висловили свій протест проти цього заходу КСА, серед них не лише шіїтський Іран, але й конфесійно змішані Ірак, Ліван, Афганістан і навіть переважно індуїстська Індія. У Східній провінції КСА відбулися масові мітинги шіїтів на знак підтримки шейха Н. Ан-Німра, які зіштовхнулися зі збройними силами країни [325, р. 4].

Страта шейха ан-Німра викликала акції протесту і в самому Тегерані. Обурені іранці штурмували та підпалили посольство Саудівської Аравії. Втім, дипломатам цієї країни не було завдано жодної шкоди. У відповідь Королівство розірвало дипломатичні стосунки з Іраном. Слідом за Саудівською Аравією дипломатичні відносини з Іраном розірвали Бахрейн і Судан.

Заступник міністра закордонних справ Ірану в справах Близького Сходу і Африки Х. А. Абдоллахіан зазначив: «роблячи поспішні і необдумані кроки щодо розриву дипломатичних відносин, Ер-Ріяд здійснює стратегічну помилку, яка може посилити загрозу для безпеки в регіоні і призвести до ще більшого зростання тероризму й екстремізму» [136]. І справді, розрив дипломатичних

відносин між Саудівською Аравією та Іраном робить неможливим вирішення проблем в регіоні, зокрема в Ємені, Сирії та Іраку. Інтенсивність локальних конфліктів у регіоні зростає, і це позначається не тільки на стабільності Близького Сходу, а й на проблемі біженців з нього [67, с. 207].

Проте варто наголосити, що розрив дипломатичних взаємин насправді був спричинений не лише іранською реакцією на страту, а й низкою інших обставин. Саудівська Аравія виступала проти укладення СВПД, стверджуючи, що після встановленого терміну угоди Іран обов'язково повернеться до створення ядерної зброї.

Після приходу до влади в США Д. Трампа курс зовнішньої політики КСА щодо Ірану прогнозовано змінився. Адже Д. Трамп від початку позиціонував себе як противник ядерної угоди з Іраном. Саудівська Аравія та Ізраїль цілковито підтримали рішення США вийти з СВПД, оскільки вони вважають її недосконалою, недопрацьованою й, відтак, неякісною з огляду на те, що в угоді не прописано обмежень і заборони на створення Іраном балістичних ракет, а також не йдеться про підтримку ним терористичних угруповань в регіоні. Щобільше, влада КСА під час першого візиту нового державного секретаря США М. Помпео закликала США розширити санкції щодо Ірану, зважаючи на його підривної діяльності на Близькому Сході, яка загрожує стабільності.

Саудівська Аравія, безумовно, підтримає будь-які дії і заяви, спрямовані проти Ірану. Адже Королівству вигідно, коли США й Ізраїль дотримуються жорстокого політичного курсу щодо ІРІ. У цьому контексті після виходу США з ядерної угоди Міністр закордонних справ королівства А. Аль-Джубейр заявив: «у разі розірвання угоди з боку Ірану наша країна почне розробку ядерної зброї з метою захисту» [27]. Отож, безсумнівно, що отримання Саудівською Аравією ядерної зброї під приводом її складних відносин з Іраном було б надзвичайно вигідне для неї в контексті актуального стану арабо-ізраїльських відносин.

З огляду на вищезазначене можна констатувати, що саудівсько-іранські суперечності мають тривалу історію і з часом поглиблюються та

ускладнюються американським, ізраїльським та регіональним контекстом. Основною причиною конфлікту ІРІ і КСА є їхні амбіції як претендентів на гегемонію в регіоні та прагнення до розширення власних сфер впливу насамперед в Іраку, Сирії, Лівані, Ємені і Бахреїні. Варто зазначити, що взаємини між ІРІ і КСА обтяжує взаємна недовіра, яка безумовно вигідна акторам поза регіоном, передовсім, США. Загалом, американський чинник істотно впливає на ірано-саудівське суперництво та на ситуацію в регіоні.

Станом на сьогодні перспектив у налагодженні добросусідських взаємин між державами не передбачається. Навпаки, кількість предметів для суперечок лише зростає. Проте прямий, відкритий військовий конфлікт, а не проксі-війна є малоімовірним через усвідомлення обома сторонами істотності ризиків. Тим не менше, їхні опосередковані війни в Сирії та Ємені є формою протиборства і способом розмежування сфер впливу в регіоні. Для спільного вирішення ІРІ і КСА важливих проблем регіону (приміром, припинення сирійського конфлікту чи встановлення стабільності в Лівані та Ємені) потрібно ліквідувати напруженість між ними, відшукавши чинники об'єднання навколо питань створення загальної системи регіональної безпеки чи боротьби зі зовнішнім втручанням у справи Близького Сходу.

Взаємини між Бахреїном та Іраном впродовж останніх десятиліть не були стабільними. Щобільше, сунітська монархічна еліта Бахреїну завжди розглядала шіїтську верхівку Ірану як екзистенційного ворога. Іран, у свою чергу, ще до проголошення незалежності Бахреїну в 1971 р. вважав його своєю XIV провінцією.

Після ісламської революції в Ірані (1979 р.) угруповання «Ісламський фронт звільнення Бахреїну», надихнувшись іранським прикладом, намагалося влаштувати переворот і поставити на чолі острівної теократичної республіки верховного духовного лідера іракського шіїтського аятолу Х. аль-Модарессі. Хоча еліта ІРІ заперечила залученість Ірану до спроби перевороту, керівна сунітська меншість під керівництвом династії Аль Халіфа розглядала ці події як

іранську спробу повалення сунітської монархії шляхом експорту ісламської революції [191, р. 47].

Варто наголосити, що 60-65% населення Бахрейну становлять шиїти, які, як і в Саудівській Аравії, зазнають утисків і дискримінації з боку влади [80, с. 95]. Монархічна сунітська династія Бахрейну залежить від еліти Саудівської Аравії, яка, у свою чергу, прагне недопустити до влади в Бахреїні шиїтської більшості.

Оцінюючи ядерну програму Ірану, влада Бахрейну зазначає, що кожна країна має право на мирне використання атомної енергії, але прагнення перетворити її на зброю є неприпустимим. Тому Бахреїн підтримав економічні санкції і тиск щодо Ірану в 2010–2016 роках з метою обмежити ядерну програму [259, р. 25]. Міністр закордонних справ Бахрейну шейх Халід бін Ахмед бен Мухаммед аль Халіф, виступаючи на Регіональному саміті з безпеки в рамках «Манама-діалогу», підтримав мирний розвиток ІЯП, але зазначив, що основні суперечності між Іраном та Заходом зумовлені небезпечним збагаченням збройного урану Тегераном [220].

У 2011 р. на тлі «арабської весни» в Тунісі, Єгипті, Йорданії, Ємені, Лівії Бахреїн охопили акції протесту шиїтської більшості. Активісти вимагали демократизації країни, звільнення політв'язнів і припинення дискримінації шиїтів в соціальній, політичній та конфесійній сферах. Щоб придушити протести і підтримати сунітську керівну династію, Саудівська Аравія та ОАЕ здійснили інтервенцію в Бахреїн [269, р. 19]. Однак іноземна військова присутність не допомогла керівному режимові. Замість придушення масових протестів, вона лише розпалила революційні настрої серед народу. За цих умов влада Бахрейну звинуватила владу Ірану в підбурюванні громадян Королівства до повалення керівної династії та пригрозила закрити посольство Тегерану в Манамі [373].

Згодом Бахреїн приєднався до країн Перської затоки, які публічно привітали підписання СВПД, проте закликав усіх бути пильними і відслідковувати дестабілізаційний регіональний вплив Ірану [259, р. 25–26]. Це

не викликає здивування, адже саме для Манами, більше ніж для союзників по регіону, ядерна програма Тегерана та його експансивний курс регіональної політики становлять найбільшу загрозу. Варто зазначити, що Бахрейн звинувачує Ісламську Республіку Іран у втручанні у свої внутрішні справи і тому дотримується жорсткої політичної лінії щодо цієї країни. Для прикладу, у 2016 р., наслідуючи політичний курс Саудівської Аравії, Бахрейн розірвав дипломатичні взаємини з Іраном і заборонив повітряне сполучення з ним на знак протесту проти нападу на посольство КСА, спровокованого стратою шіїтського клірика шейха Н. ан-Нібра. Бахрейн, намагаючись використати на свою користь загострення у стосунках Ірану та США після обрання президентом Д. Трампа, підтвердив підтримку нової стратегії Вашингтона «з метою усунути загрозу з боку Ірану, яка підриває безпеку і стабільність у регіоні» [188]. Міністр закордонних справ Бахрейну заявив послам Франції, Німеччини та Великобританії, що його країна вітає стратегію США, спрямовану на подолання недоліків ядерної угоди і припинення підривного втручання Ірану в регіоні [188].

Отож, відносини Ірану та Бахрейну є складними, а врегулювання розбіжностей між ними за відсутності дипломатичних відносин є малоімовірним, особливо якщо врахувати, що кількість суперечностей зростає. Варто зазначити, що негативний вплив на двосторонні стосунки здійснюють також сунітські держави регіону, наприклад, Саудівська Аравія, яка зацікавлена в нарощенні конфронтації Бахрейну з Іраном та ізоляції останнього.

У Перській затоці Кувейт, як і Оман, сприймається як нейтральна держава-посередник, який виступає за мирне врегулювання регіональних конфліктів та прагне до налагодження добросусідських взаємин. Важливим чинником підтримання цього іміджу є стосунки Кувейту з Іраном, які характеризуються періодами зближення, розходження і нейтральності. Іран і Кувейт не мають спільних кордонів, їх розділяє Ірак і води Арабської затоки, а їхнє віддалене сусідство зіграло свою позитивну роль у формуванні тісних двохсторонніх економічних і культурних зв'язків. При цьому шіїти становлять

лише 20% всього населення Кувейту, а їхнє ставлення до керівної династії є мирним. Вплив, якій шиїти мають у політичній та інформаційній сферах, допоміг країні уникнути конфесійних конфліктів, які в останні роки охопили регіон. Хоча в 1980-х рр. під час ірано-іракської війни взаємини між двома державами були напруженими, проте Кувейт зберігав нейтралітет щодо персько-арабського конфлікту, який згодом перетворився на підтримку щодо Іраку. Проте після агресії Іраку в Кувейті у 1991 р. відносини Ель-Кувейту і Тегерана покращилися завдяки тому, що Іран підтримав Кувейт.

У 2003 р. Іран і Кувейт уклали договір про співпрацю у сфері безпеки, а також кілька меморандумів про взаєморозуміння, котрі були спрямовані на поліпшення торгівлі, співпраці і довіри між країнами [191,р. 105].

Кувейт вважає, що ІЯП має мирний характер і Тегеран має право продовжувати її розвиток. Емір Кувейту шейх Сабах аль-Ахмед аль-Джабер аль-Сабах зазначив, що «всі країни регіону мають право на використання ядерних технологій в мирних цілях» [87]. Проте Кувейт, як і інші країни регіону, підтримують зусилля США, спрямовані на зменшення можливостей Ірану впливати на Близький Схід. Емір Кувейту підтримує дипломатичне вирішення іранського ядерного питання та привітав підписання СВПД у 2015 р.

Кувейт є регіональним союзником США, підтримує зусилля американців щодо створення спільної системи протиракетної оборони й придбав у них відповідне обладнання. Також Ель-Кувейт бере участь у всіх американських навчаннях у Перській затоці.

Про потепління двосторонніх взаємин між ІРІ та Кувейтом засвідчило те, що у 2014 р. Емір Сабах на чолі делегації міністрів закордонних справ, нафти, фінансів, торгівлі і промисловості відвідав Іран. Від 1979 р. це був перший візит до Тегерана на високому рівні з метою налагодити стосунки. За підсумками візиту підписано низку угод, у тому числі Меморандум про взаєморозуміння та співробітництво у сфері безпеки. Щобільше, головування Кувейту в РСАДПЗ сприяло потеплінню взаємин між монархіями Перської затоки й Іраном.

Незважаючи на співпрацю двох столиць, у 2015 р. стався неприємний інцидент: Кувейт звинуватив Іран у втручанні в його внутрішні справи та шпигунстві. Міністерство внутрішніх справ Ель-Кувейту оголосило про затримання членів терористичного осередку і вилучення великої партії зброї в районі столиці [263, р. 15–16]. Та, незважаючи на це, у січні 2016 р. Кувейт не розірвав дипломатичних зв'язків з Іраном, на відміну від Саудівської Аравії та її союзників (через штурм посольства КСА мітингувальниками ІРІ). Більше того, Кувейт очолив посередницькі зусилля, спрямовані на діалог і налагодження співпраці між Іраном й арабськими державами Перської затоки, які було схвально сприйнято в Тегерані. Завдяки цьому президент Х. Рухані відвідав Кувейт у лютому 2017 р., заявивши, «що є величезний потенціал для поглиблення і зміцнення стосунків між Іраном і Кувейтом в різних аспектах, які можуть бути використані для двох країн і регіону» [347].

Однак повного відновлення взаємин між державами не відбулося, оскільки спецслужби Кувейту підтвердили причетність Тегерана до інциденту в Аль-Абделлі. Тому вже у 2017 р. Кувейт вислав з країни 15 іранських дипломатів, у тому числі посла Ірану А. Енаяті. Статус дипломатичного представника Ірану в Кувейті було понижено до рівня Тимчасово повіреного. МЗС Кувейту пояснило, що таке рішення зумовлено передбачуваною причетністю іранських дипломатів до терористичної діяльності [347]. Згодом Кувейт відкинув іранські прохання щодо повернення свого посла в Тегеран.

Міністерство закордонних справ Кувейту майже відразу відреагувало на рішення адміністрації Д. Трампа, вийти з СВПД, висловивши розуміння того, що пропозиції США щодо вдосконалення чинної угоди не було повністю враховано. Співробітники МЗС Кувейту підтримали заклики США провести додатковий саміт між США і арабськими державами Перської Затоки, запланований на початок 2019 р., й обговорити запропоновану концепцію Вашингтона для Стратегічного альянсу на Близькому Сході.

Отже, ірано-кувейтські стосунки протягом десятиліть були переважно позитивними, якщо не враховувати подій 2015 р. Однак щодо окремих питань

іноземної військової присутності в Перській затоці, державної приналежності островів ОАЕ та континентального шельфу, дві столиці обстоюють абсолютно протилежні позиції. Питання безпеки відіграє важливу роль у взаєминах між цими державами, особливо що стосується курсу регіональної політики Тегерана та ІАП.

Головною перешкодою для політичного діалогу Ірану та ОАЕ є суперечка щодо територіальної приналежності трьох островів Перської затоки: Великого і Малого Томба, Абу-Муса, які контролюються іранською стороною. Окрім земельної суперечки існує низка інших неоднозначних питань, які впливають на їхні стосунки: іранська ядерна програма, регіональна політика та участь Тегерана в конфліктах у Сирії, Ємені, Бахреїні. Значний вплив на взаємовідносини Тегерана і Абу-Дабі має також ірано-саудівська боротьба.

Незважаючи на значні проблеми та суперечності ці дві держави впродовж років зберігають тісні зв'язки, базовані в основному на економічній вигоді. Так, Емірат Дубай протягом років є одним з головних торговельних партнерів Ірану, особливо в експорті товарів широкого вжитку [321, р. 8].

Проблема розвитку іранської ядерної програми є важливою темою у взаєминах між Іраном і членами РСАДПЗ. Зокрема, для ОАЕ поява в однієї з держав регіону ядерної зброї є абсолютно неприйнятною, оскільки це несе безпосередню загрозу стабільності та безпеці у всьому регіоні. Тому лідери ОАЕ привітали підписання в липні 2015 р. СВПД, проте висловили занепокоєння, що іранська ядерна угода зменшить зацікавленість США до протидії регіональним ініціативам Ірану [265, р. 10]. Також Емірати приєднались до інших держав регіону, таких як КСА та Ізраїль, з критикою на адресу СВПД через відсутність положень про стримування регіональних амбіцій Тегерана та щодо розвитку програми балістичних ракет. Загалом же ОАЕ поділяють позицію Саудівської Аравії та інших членів РСАДПЗ щодо Тегерана та вирішення інших проблем регіону. Показовими є участь ОАЕ в інтервенціях в Ємен, Бахрейн, звинувачення Катару в підтримці терористичної

діяльності на Близькому Сході та розрив з ним дипломатичних відносин, спільна позиція ОАЕ з членами РСАДПЗ щодо конфлікту в Сирії.

У січні 2016 р. ОАЕ відкликали свого посла з Ірану, щоб засвідчити солідарність з курсом політики Саудівської Аравії, Бахрейну та інших держав регіону після страти шиїтського клірика Н. аль-Німра і нападу на посольство КСА в Тегерані. ОАЕ приєдналися до інших арабських держав Перської затоки, які ухвалили спільну декларацію з визнання Хізбалли терористичною організацією. Через діяльність Хізбалли в лютому 2016 р. ОАЕ заборонили своїм громадянам виїжджати до Лівану та послабили дипломатичні взаємини з Бейрутом.

Посадовці ОАЕ заявили, що повністю підтримують новий курс політики США щодо Ірану і солідарні з рішенням Вашингтона вийти із СВПД. Міністерство закордонних справ та міжнародної співпраці ОАЕ відзначило, що ця угода «не гарантує неотримання Іраном ядерної зброї в майбутньому» і закликала світову спільноту прислухатися до позиції Д. Трампа [346]. Міністр ОАЕ М. Гаргаш висловив стурбованість через розбіжності між США і провідними європейськими державами, з приводу СВПД і майбутніх взаємин з ІРІ. За його словами, американська політика щодо Ірану вигідніша для ОАЕ, тоді як спроби європейських держав врятувати ядерну угоду і продовжити співпрацю з Тегераном викликають сумніви. «Ми сподіваємося, що тиск США на Іран поверне його за стіл переговорів, щоб укласти ширшу угоду, ніж СВПД, включно з питанням іранської ракетної програми і втручання Тегерана у внутрішні справи арабських країн», – додав глава зовнішньополітичного відомства ОАЕ [33]. Можна констатувати, що курс ядерної і регіональної політики Ірану та ставлення до нього РСАДПЗ, США і самих ОАЕ є базовими для розвитку ірано-еміратських стосунків.

Загалом арабський світ не має єдиної оцінки ядерної програми Ірану. З одного боку, є держави, які підтримують розвиток ІЯП, адже не розглядають її як загрозу для власної безпеки, а з іншого, є держави, котрі послідовно чинять

спротив розвитку ядерних технологій Тегерана, оскільки створення в ІРІ ядерної зброї безпосередньо загрожує їхній безпеці.

Звертаючи увагу на неарабські держави Близького Сходу, підкреслимо, що ірано-ізраїльське протистояння, яке триває впродовж багатьох років, набуло нової актуальності з огляду на драматичні події, які змінюють Близький Схід, починаючи з 2011 р. Прогнозувати варіанти подальшого розвитку ситуації Тель-Авіву на цьому етапі вкрай складно, особливо з урахуванням того, що трансформації, які докорінно змінюють регіон, далекі від завершення.

Зараз важко уявити партнерські взаємини між Ізраїлем та Іраном, не ускладнені ані реальними суперечностями, ані пропагандою. Однак така співпраця існувала на початку 1950 р., коли Іран став другою після Туреччини мусульманською державою Близького Сходу, яка де-факто визнала Ізраїль. Статистика засвідчує, що в 1971–1977 рр. Ізраїль належав до переліку десяти найважливіших торгових партнерів Ірану [102, с. 19]. Особливий інтерес Ізраїлю до Ірану зумовлювала наявність у цій країні значної єврейської громади, чисельністю близько 100 тис. осіб [102, с. 75]. Однак у 1979 р. в Ірані відбулася Ісламська революція [98, с. 15]. Разом з шахом іранці вигнали з країни іноземні нафтові компанії та банки, в результаті чого постраждали й інтереси Тель-Авіва.

Ісламська революція спричинила зовнішньополітичну переорієнтацію Тегерана. Державною в ІРІ стала концепція шіїзму, в основі якої лежить ідея створення світової ісламської держави. У рамках цієї концепції релігійне керівництво Ірану декларувало, що ніколи не змириться з ізраїльською окупацією святих місць ісламу. Майже відразу після революції нова шийтська еліта Ірану в односторонньому порядку розірвала дипломатичні відносини з Ізраїлем [274, р. 16]. Після цього обидві держави посіли антагоністичні позиції в регіональному спектрі. Ізраїль звинувачує Іран в активній реалізації курсу, спрямованого на підриг його безпеки. Проте навіть це не завадило свого часу операції американських спецслужб «Іран-контрас», в рамках якої під час ірано-

іракської війни 1980–1988 рр. Тегеран отримував американську зброю за посередництва Тель-Авіва.

Остаточного переглянути взаємне сприйняття ці дві держави підштовхнули істотні зміни в розстановці сил, і в регіоні, і у світі. Відбулася перша війна в Перській Затоці, завершилася «холодна війна» [232, р. 198]. За нових умов змінилося сприйняття Ізраїлем та Іраном основних загроз для власної безпеки.

Через кілька років, коли ситуація в країні стабілізувалася, керівництво ІРІ відновило реалізацію ядерної програми. У 1992 р. Іран підписав договір з Росією про завершення будівництва АЕС у м. Бушері [121, с. 224]. Саме в цей період розробники зовнішньополітичної лінії Ізраїлю припустили, що найсерйозніша загроза для безпеки буде виходити саме з Тегерана, який спробує використати доступ до новітніх ядерних технологій для виготовлення ядерної зброї в майбутньому.

З середини 1990-х рр. еліта Ізраїлю ініціювала міжнародну кампанію, метою якої було переконати решту держав у тому, що іранське керівництво прямо загрожує існуванню єврейської держави і тому ядерну програму Ірану має бути згорнуто. Найближчий союзник Ізраїлю – США – домігся через ООН того, щоб МАГАТЕ почала відстежувати хід іранського ядерного проєкту. Ситуація між двома державами ускладнилась у серпні 2005 р., коли до влади в Ірані прийшов неоконсервативний президент М. Ахмадінежад, який радикалізував зовнішню політику ІРІ, посилив її антиізраїльські наративи і водночас посів жорсткішу позицію щодо реалізації національної ядерної програми [258, р. 86].

Цікавим фактом є те, що, незважаючи на ескалацію напруження між Іраном та Ізраїлем і їхні взаємні звинувачення й погрози, обидві сторони підтримували таємні економічні взаємини навіть на початку XXI ст. Так, у 2006 р. обсяг («тіньового») товарообміну склав декілька десятків мільйонів доларів [60, с. 29]. Водночас реальних перспектив для покращення політичної ситуації у стосунках між Ізраїлем та Іраном не було. Цілком несумісні підходи двох держав щодо ядерної проблеми створювали додаткову загрозу для

стабільності регіонального розвитку Близького Сходу, робили поточну політичну ситуацію вибухонебезпечною. Будь-яке загострення ірано-ізраїльських взаємин, спровоковане тою чи тою стороною, неминуче підводить еліту обидвох країн до ядерної проблеми, політична роль якої у протистоянні на лінії Ізраїль-Іран зростає.

В ієрархії загроз, які породжує ІРІ, важливою для Ізраїлю є саме ядерна загроза, а всі інші розглядаються крізь її призму. Другою вагомою загрозою, яку створює ІРІ, є підтримка та фінансування терористичних організацій, як ХАМАС в секторі Газа і на Західному березі річки Йордан та Хізбалла в Лівані. Хізбалла не тільки шкодила інтересам Ізраїлю в Лівані до 2000-х років та під час війни в цій країні у 2006 р., але й здійснювала агресивні дії проти інтересів США та Ізраїлю за кордоном. Зокрема, це стосується вибухів у 1983 р. в Бейруті та в єврейському культурному центрі в Буенос-Айресі в 1994 р. Ізраїль також звинувачує Іран у підтримці ХАМАСу та інших радикальних палестинських збройних груп, приміром «Ісламського джихаду» [260, р. 43].

На думку Ізраїлю, головна проблема полягає в тому, що Іран, якщо отримає «ядерну парасольку», зможе безкарно дестабілізувати регіон. Також ІРІ зможе надати захист терористам чи фактично передати їм ядерну зброю і заряди. У Тель-Авіві вважають, що це поставить усіх опонентів Тегерана перед складною дилемою: або дозволити ІРІ безкарно діяти, або отримати ядерний чи радіаційний удар.

Втім, ізраїльські політики пильно відстежують хід розвитку ІЯП. Екс-прем'єр-міністр Е. Ольмерт був прихильником дипломатичного вирішення ядерної проблеми, створеної Тегераном. В інтерв'ю «Washington Post» у листопаді 2006 р. напередодні своєї поїздки до США він заявив: якщо Іран не пристане на пропозицію світової спільноти, йому доведеться за це дорого заплатити [320, р. 115].

У грудні 2006 р. прем'єр-міністр Б. Нетаньяху в присутності 70 іноземних дипломатів і журналістів ініціював масштабну пропагандистську кампанію проти іранської ядерної загрози, повідомивши про намір подати позов проти

президента Ірану М. Ахмадінеджада в Міжнародний суд у Гаазі. Він зазначив, що «прагнення іранського президента знищити єврейську державу ні в кого у світі не викликає ані найменшого сумніву» [320, р. 116].

Іранська тема стала найпопулярнішою у внутрішньополітичному дискурсі Ізраїлю. Тому зараз у цій країні немає жодного політика, який би не намагався використовувати її як інструмент боротьби за владу. Отож Іран з чинника впливу на формування і реалізацію курсу зовнішньої політики Ізраїлю перетворився в його внутрішньополітичний фактор. Іранська загроза позиціонується як найсерйозніша з усіх, з якими доводилося стикатися Тель-Авіву, а її обговорення спричинює зростання в єврейському суспільстві почуття неспокою й ізоляціоністських настроїв.

У той же час одним із найважливіших елементів ізраїльської військової доктрини є теза про можливість отримання зброї масового знищення «ворожими державами», список яких очолює саме Іран. Тому в Ізраїлі постійно лунають логічні припущення про те, що як тільки в розпорядженні іранського керівництва з'явиться ядерний заряд та засіб його доставки, воно негайно і без коливань застосує його проти єврейської держави, права якої на існування не визнає. Однак ізраїльські погрози вжити рішучих заходів щодо іранців і реалізувати відповідні оперативні плани ізраїльських військових можуть бути втілені тільки за дуже сприятливих для Тель-Авіва умов, які передбачають повну підтримку США і нейтралітет інших впливових міжнародних акторів та їхнє негативне ставлення до Тегерана.

Восени 2011 р. відбувся черговий витік інформації в ЗМІ про неминучість військового удару Держави Ізраїль по ядерних об'єктах ІРІ. Зокрема, Президент Ізраїлю Ш. Перес заявив, що атака на Іран «є все ймовірнішою» [113, с. 147]. Звичайно ж, Ізраїль не може розробляти військові сценарії без схвалення свого основного союзника – США. Однак збалансований курс зовнішньої політики демократичної адміністрації Б. Обама завадив реалізації цього плану [179, р. 152].

Міжнародна ситуація кардинально змінилась на користь Ірану в серпні 2013 р., коли до влади прийшов Х. Роухані. Лише за кілька місяців його

перебування на посаді президента ІРІ вдалось підписати Спільний план дій, відомий як Женевський тимчасовий договір (24 листопада 2013 р.), який було укладено між Тегераном та учасниками групи P5+1. Цей документ передбачав зняття економічних та фінансових санкцій з Тегерана протягом 2014 р. і з боку Вашингтона, і з боку членів ЄС в обмін на призупинення реалізації ядерної програми Ірану й обмеження її виключно мирними цілями.

Еліта Ізраїлю не сприйняла схвально цих подій. Навіть з приходом ліберального для умов Тегерана Х. Роухані в Тель-Авіві продовжували наполягати на тому, що наївно чекати позитивних для Заходу та Ізраїлю змін курсу іранської політики, оскільки лише Верховний Лідер А. Хаменеї ухвалює остаточні рішення щодо розвитку ядерної програми. Окрім того, Б. Нетаньяху стверджував, що Х. Роухані навмисно обманює Захід, приховуючи справжні ядерні наміри Ірану [252]. А міністр закордонних справ А. Ліберман заявляв: «в угоді немає жодного позитивного пункту» [252].

У липні 2015 р. було підписано СВПД, згідно з яким Іран відмовився від планів і намірів виробництва надлишкових обсягів збагачуваного урану і погодився на впровадження багаторівневих заходів контролю МАГАТЕ над своєю атомною промисловістю. Прем'єр-міністр Б. Нетаньяху протягом переговорів усіма силами намагався завадити досягненню домовленості. Після заяви про завершення перемовин, коли остаточний текст угоди навіть не було оприлюднено, ізраїльський прем'єр-міністр заявив, що йдеться про «помилку світового масштабу» [190].

Такий перебіг подій не влаштував офіційних представників Ізраїлю, адже економічно потужніший, ніж раніше Іран, який отримав доступ до високих технологій, зокрема ядерних, навіть якщо й мирних, спричинить зміну балансу сил в регіоні. Ізраїль був не задоволений компромісом й акцентував на таких недоліках угоди: по-перше, Тегеран не розсекретив історію своєї ядерної програми; по-друге, було збережено центрифуги для збагачення урану в підземному бункері м. Фордо; по-третє, не було зобов'язання Ірану вивезти весь збагачений уран за межі країни; по-четверте, наукові роботи не припинено,

а ядерний реактор в м. Аракі модернізовано, а не зупинено. У розпорядженні Ірану залишилися новітні центрифуги IR-4s, IR-5s, IR-6s, IR-8s, завдяки яким, на думку ізраїльських аналітиків, ця країна може в мінімальні терміни (за 1 рік), створити ядерну бомбу [190].

Самому ж Б. Нетаньяху крах політичного курсу загрожував відставкою. Після реалізації СВПД опозиція звинуватила прем'єра в неспроможності захистити Ізраїль. Зокрема, соціологічне опитування показало, що 78% ізраїльтян розглядали домовленість членів групи Р 5+1 з Іраном як загрозу для своєї країни [284]. Такі масові побоювання визначили курс політики Ізраїлю і водночас його бачення загальної ситуації на Близькому Сході.

Утім, з приходом до влади Д. Трампа в США Ізраїль отримав підтримку свого радикального політичного курсу щодо ЯП ІРІ. Б. Нетаньяху активізував зусилля зі скасування ядерної угоди з Іраном та заяви щодо запровадження проти Тегерана масштабніших, ніж раніше, економічних санкцій. Можна припустити, що ірано-ізраїльська конфронтація досягла піку з огляду на останні події та може перерости у відкритий, а не гібридний, як у Сирії, збройний конфлікт двох держав.

Полеміку навколо ІЯП Ізраїль періодично використовує як інструмент формування і реалізації власних курсів зовнішньої і внутрішньої політики. Активно порушуючи питання іранської загрози в національному і міжнародному дискурсі й посилюючи антиіранські суспільні настрої в Ізраїлі та за його межами, уряд країни намагається мінімізувати обговорення проблем Близького Сходу загалом і палестинської, зокрема. При цьому Держава Ізраїль акцентує на зв'язках ІРІ з ліванською Хізбаллою, палестинським рухом опору ХАМАС та урядом Б. Асада в Сирії.

Отже, Ізраїль, Саудівська Аравія, ОАЕ, Кувейт, Бахрейн та низка інших держав оцінюють Іран, його ядерну та ракетну програми, агресивний курс зовнішньої політики як гостру загрозу для власної безпеки та стабільності в регіоні, а тому піддають критиці ІЯП та СВПД. Вони повністю підтримують рішення адміністрації Д. Трампа про вихід США з ядерної угоди та вітають

посилення американських санкцій щодо Ірану, оскільки прагнуть його економічної та політичної ізоляції чи навіть зміни теократичного режиму в Тегерані.

3.2. Амбівалентне ставлення низки регіональних акторів до військової складової ядерної програми Ірану

На відміну від монархій Перської затоки, держави так званого «проіранського блоку», до яких зараховують Сирію, Ірак, Ліван, Ємен, підтримують розвиток ядерної та ракетної програми Тегерана, включно з можливістю розвитку її військової складової. Формування власне такої позиції у держав Близького Сходу має давню історію та впливає із взаємовідносин між цими країнами.

Зазначені вище країни – союзники Тегерана підтримали підписання СВПД, оскільки, на їхню думку, ця угода ґрунтується на праві Ірану зберегти свій ядерний потенціал як члена Договору про нерозповсюдження. Таким чином ці держави визнають здатність Ірану контролювати власну ядерну програму. Зняття міжнародних санкцій з Ірану підвищило його авторитет і вплив і на регіональному рівні, і в більш широкому світовому контексті. Також варто зазначити, що з підписанням ядерної угоди економічна могутність ІРІ значно зросла, великий обсяг фінансової допомоги було надано країнам – союзникам для укріплення власних позицій на Близькому Сході.

З метою розкрити причини підтримки ІЯП Сирією, Іраком, Ліваном та іншими союзними країнами потрібно проаналізувати загалом політичну ситуацію на Близькому Сході та, зокрема, стосунки між Тегераном та цими державами.

Ірано-сирійські взаємини кардинально відрізняються від стосунків Ірану з іншими арабськими державами регіону. Ці країни поєдналися в один з найсильніших і найбільш значущих на Близькому Сході альянсів [222, р. 37], стосунки в якому базуються на довготривалій спільній стратегічній оцінці перспектив регіону. Цей альянс, зміцнювався і набував інституційної глибини

протягом останніх 37 років. Зважаючи подібні для обох держав загрози з боку Ізраїлю та Сполучених Штатів, Дамаск і Тегеран вважають себе складовою близькосхідної «осі опору» оборонного альянсу [303, р. 30]. В основі плідних ірано-сирійських взаємин лежать спільні погляди на низку важливих зовнішньополітичних питань у регіоні: інтереси в Іраку та Лівані, стосунки з ключовими державами поза регіоном, такими як РФ, США, опозиція Ізраїлю тощо [293, р. 81].

Спільними для Ірану та Сирії є їхні інтереси в Лівані, тобто підтримка місцевої шіїтської партії Хізбалла та її воєнного крила, що забезпечує політичний вплив Дамаска і Тегерана. Воєнний форпост шіїтів у війні проти Ізраїлю є основним мотивом втручання Ірану, отож захист Хізбалли – це причина постійної воєнної присутності в Сирії [212].

Історично сирійські лідери розглядали Ліван як власну провінцію [361, р. 2–4], активно втручалися в її справи, що породжувало загрозу експансії сирійських сунітів в Ліван з метою знищити Хізбаллу. І навпаки, прагнення Ісламської Республіки підтримати і зміцнити ліванських шіїтів у країні і в регіоні допомогло покращити співпрацю Тегерана з алавітами і шіїтами в Дамаску, які також зацікавлені в Хізбаллі. Обидві держави прагнуть політично мобілізувати маси ліванських шіїтів проти проамериканського уряду в Бейруті і проти Тель-Авіва, сили якого впливають на південь країни. ІРІ, САР та Хізбалла вважають себе елементом «осі опору» ізраїльтянам і США в регіоні [134, с. 114]. Підтримання цієї міжнародної осі в регіоні було особливо корисним для Ірану в час, коли він, реалізуючи свою ядерну програму, опинився під жорстким режимом санкцій і до ратифікації СВПД. Сьогодні це знову набуло ваги через вихід США з цієї угоди.

Варто також підкреслити, що згідно з даними офіційних джерел США, ІРІ, КНДР і САР, як елементи американської «осі зла» й так звані держави-ізгої, активно таємно співпрацюють з метою розповсюдження ядерних воєнних технологій [266, р. 5]. Тому в 2007 р. Ізраїль, щоб унеможливити подальший розвиток ядерної галузі Сирії, знищив її ядерний реактор, який щойно

будувався. Незважаючи на це, офіційний Дамаск, за оцінками західних експертів, зберіг значні запаси хімічної і біологічної зброї, наявність якої офіційно було підтверджено 2012 р. [294, р. 25]. Доказом її наявності в уряді Б. Асада і в наш час є неодноразові хімічні атаки під час сирійської війни та витік інформації про перебування в Сирії відповідних військових фахівців з РФ і КНДР.

В нинішніх умовах іранські лідери характеризують президента Сирії Б. аль-Асада своїм основним союзником та докладають значних зусиль, для того, щоб зберегти його родину і команду при владі. Серед основних причин послідовної і широкої підтримки Тегераном Б. Асада виділяють такі: 1) статус САР як найближчого арабського союзника Ірану в регіоні, де більшість держав виступає проти неї; 2) сунітська радикальна опозиція в разі її приходу до влади становить загрозу для Ірану; 3) режим Б. Асада допомагає контролювати сунітських екстремістів і не допускати їхнього нападу на шиїтів в Лівані (Хізбаллу) через сирійський кордон [261, р. 39]. Отже, для Ірану контроль над Сирією є стратегічним завданням, досягнення якого забезпечить його регіональні цілі.

Активна участь сил Ірану в громадянській війні в Сирії турбує ізраїльських лідерів, які вважають, що Тегеран використовує Дамаск, щоб посилити тиск на Ізраїль, збільшивши для нього загрозу через Хізбаллу на північному кордоні держави. Ізраїль звинувачує Іран у будівництві не лише військових баз в Сирії, але й ракетних заводів, які можуть постачати Хізбаллі озброєння і боєприпаси.

Підписання Іраном СВПД у 2015 р. дало йому змогу першому наростити фінансову та політичну підтримку для уряду Сирії. Саме тому президент Б. Асад відразу привітав Верховного лідера Ірану аятолу А. Хаменеї з «історичним досягненням» [281]. Іранська фінансова підтримка уряду Сирії дала йому змогу закуповувати нафту, а також імпортувати інші важливі товари. Проте варто зазначити, що така підтримка алавітів Б. Асада, шиїтської Хізбалли, іракського уряду, окремих курдських, палестинських та інших

фракції надзвичайно дорого коштує Ірану та негативно впливає на його економіку й внутрішньополітичну ситуацію.

За даними дослідження, опублікованого офісом Спеціального посланника США в Сирії С. де Містура, фінансова, військова й економічна допомога Ірану Сирії оцінюється приблизно в 6 млрд. дол. США на рік. Відносність цифр пояснюється їхньою комплексністю: фінансова і військова допомога, субсидоване постачання нафти і товарів тощо [261, р. 41].

Російський дослідник В. Сажин вважає, що вигідне для Ірану вирішення сирійського конфлікту передбачає такі заходи: 1) припинення вогню; 2) припинення іноземного втручання в сирійські справи; 3) формування тимчасового коаліційного уряду народної єдності зі збереженням Б. Асада як перехідного президента, а згодом як активного гравця політичної сфери; 4) розробку нової федеральної конституції, яка гарантує права релігійних і конфесійних меншин; 5) проведення вільних виборів під егідою ООН і під контролем інших міжнародних організацій, але без участі представників ІДІЛ; 6) збереження територіальної цілісності Сирії. На думку цього дослідника, іранський план передбачає «ліванізацію» Сирії [133], що дасть змогу зменшити значення Дамаска і збільшити вплив Тегерана.

Незважаючи на це, Б. Асад повністю поділяє позиції Ірану щодо його курсу регіональної політики, ступеня участі в регіональних конфліктах та розвитку ядерної та ракетної програм. Сирія рішуче засуджує рішення чинного президента США вийти з СВПД та повністю солідарна з керівництвом, урядом і народом Ірану. Вона не сумнівається в здатності останнього подолати наслідки агресивного ставлення американської адміністрації, яке негативно позначається на безпеці і стабільності в регіоні і світі [20]. З іншого боку, слід визнати й те, що однією з причин рішення Вашингтона стала саме реалізація Тегераном агресивного курсу регіональної політики та особливо підтримка ним уряду Б. Асада.

Отже, конфлікт в Сирії, яка є стратегічно важливою державою для Тегерана, зумовив те, що Іран став на бік президента Б. Асада, що змінює

розстановку сил у регіоні. Відтак, Саудівська Аравія, ОАЕ, Бахрейн та інші арабські держави вбачають в Ірані не партнера, а дестабілізатора ситуації в регіоні, що періодично породжує напруження у взаєминах між ними.

Історичні зв'язки між шіїтами Ірану і Лівану зумовили те, що дві держави активно розвивають взаємини після ісламської революції 1979 р. Геостратегічне значення Лівану та його близькість до Ізраїлю також зробили цю маленьку середземноморську країну природною регіональною ціллю і об'єктом пропаганди ісламської революції вже з початку 1980-х років. Скориставшись ізраїльською окупацією півдня Лівану внаслідок війни 1982 р., Іран через територію Сирії скерував в країну близько 3 тис. бійців Корпусу вартових ісламської революції (КВІР), завданням яких було підтримати проіранський шиїтський рух в Лівані. КВІР організував військову підготовку ліванських шиїтських бойовиків і був рушієм формування Хізбалли [342, р. 229]. Ісламська Республіка досі є «головним зовнішнім спонсором» Хізбалли, забезпечує її фінансування, озброєння і військову підтримку. Роками Хізбалла також підтримувала зовнішні операції Ірану, організувавши і здійснивши кілька актів проти американців за кордоном. Ця організація є повноправним партнером і союзником Ірану, обстоюючи його інтереси в регіоні, зокрема й в Іраку і Сирії.

Влітку 1992 р. керівництво ІРІ рекомендувало лідерам Хізбалли перетворитися з відверто екстремістської організації в активну політичну силу ліванського суспільства. Восени того ж року ця організація отримала 8 зі 128 місць в ліванському парламенті, що дало їй змогу претендувати на роль однієї з провідних політичних сил глибоко роздробленої країни [153, с. 148].

Варто зазначити, що, крім Хізбалли, хороші стосунки з Іраном і чітку позицію щодо іранського ядерного досьє має також офіційний Бейрут. Так, в червні 2010 р. уряд Лівану утримався від голосування щодо Резолюції 1929 Ради Безпеки ООН, яка передбачала введення санкцій проти Ірану. Після голосування в Раді Безпеки представник Лівану заявив, що «Іран має право на

використання ядерної енергії в мирних цілях, а також обов'язок дотримуватися режиму гарантій» [327].

Починаючи з 2011 р. в уряді Лівану домінували Хізбалла та її союзники. Уряди Ірану і Лівану, користуючись цим, розширили за останні роки економічну і дипломатичну співпрацю. Так, з моменту вступу на посаду в 2008 р. экс-президент Лівану М. Сулейман сприяв розвиткові двосторонніх зв'язків, особисто зустрівшись з кількома високопоставленими офіційними особами Ірану, включно з президентом. У 2011 р. М. Сулейман призначив підтримуваного Хізбаллою Н. Мікаті прем'єр-міністром Лівану [204, р. 5–6]. З огляду на ворожість Ірану до Ізраїлю та історію конфлікту останнього з Ліваном політична взаємодія Тегерана з Бейрутом часто обумовлюються ізраїльсько-палестинським контекстом.

Після того, як Іран і шість інших держав досягли ядерної угоди в липні 2015 р., Ліван відреагував на неї неоднозначно. Так, коаліція, в якій домінує Хізбалла і християнський Вільний патріотичний рух, схвалили згадану угоду. Натомість інші політичні фракції країни з обережністю поставились до цієї події. Зокрема, деякі члени прозахідного альянсу, сунітські та християнські партії побоювалися того, що угода може сприяти посиленню регіонального впливу Ірану та Хізбалли [231].

У 2018 р. відбулись чергові вибори до парламенту Лівану в яких політична коаліція «8 березня» за участі Хізбалли, шіїтського руху «Амаль», християнського угруповання «Вільний патріотичний рух» і союзних з ним партій отримала 68 із 128 місць у парламенті [296]. Цього більш ніж достатньо, щоб отримати просту більшість із 65 місць у парламенті і сформував уряд, але не достатньо, щоб переглянути конституцію держави. Сама ж Хізбалла в рамках коаліції не отримала ніяких додаткових місць. За цих умов президент Лівану М. Аун заявив, що вважає Хізбаллу невід'ємною частиною ліванського суспільства, яка має колосальну підтримку.

Такі політичні настрої посприяли тому, що односторонній вихід США з ядерної угоди викликав негативні відгуки в Лівані. Так, президент М. Аун

припустив, що рішення президента Д. Трампа негативно вплине на безпеку та стабільність у регіоні. Адже ядерна угода стабілізувала Близький Схід, допомагала зробити його територією, вільною від зброї масового знищення. Він також закликав інших підписантів СВПД продовжити дію угоди [278]. Зазначений курс політики США щодо Ірану підтверджував тезу Хізбалли про те, що Сполучені Штати провокують війну на Близькому Сході, виступаючи проти теократичного режиму Ірану.

Отже, позиція офіційного Лівану щодо ІЯП є двозначною. При цьому Хізбалла є важливою складовою іранської зовнішньополітичної стратегії. Відносини Тегерана з цією партією мають довгу історію. Протягом років вона разом з Іраном допомагала шіїтським організаціям Іраку, які виступали проти американської присутності в країні; надавала підтримку палестинцям в боротьбі з Ізраїлем, хуситам в Ємені, активно підтримує боротьбу уряду Башара Асада в Сирії з його супротивниками.

Ірак не є членом РСАДПЗ, проте географічно розташований на березі Перської затоки. Ісламська революція стала загрозою для тоталітарного режиму С. Хусейна в Іраку, значна частка населення якого – шіїти. Тому новостворена Ісламська Республіка, в якій мешкає 97% мусульман-шіїтів, а в Іраку близько 60% [80, с. 95], намагалася експортувати свою ідеологію в Ірак, що стало однією з причин ірано-іракської війни 1980 р. [1, с. 53].

Під час ірано-іракської війни 1980-1988 рр. шіїтське духовенство в Іраку, а також іракці іранського походження піддавались жорсткому тиску та дискримінації. Тому більшості представників шіїтського духовенства та політичних активістів довелося емігрувати в Іран [236, р. 47].

Інтервенція США та їхніх союзників в Ірак у 2003 р. змінила геополітичні умови не лише в цій країні, а й у цілому регіоні [262, р. 1–2]. Хоча ІРІ не підтримала військової операції США і засудила її, проте вторгнення в Ірак певною мірою відповідало інтересам Ірану. Адже повалення режиму С. Хусейна ліквідувало одну з головних загроз для національної безпеки Ірану. Шіїтські та курдські політичні активісти з Ірану, які раніше мешкали на його

території або підтримувалися ним, після повалення С. Хусейна повернулись додому і стали найкращим засобом впливу Тегерана в Багдаді. Це дало першому можливість розширити свій вплив у регіоні та перетворити одного з ворогів на союзника [236, р. 48–49].

У 2011 р. військову операцію на чолі з США в Іраку було завершено, після чого в країні розпочалася громадянська війна на конфесійній основі, посилена експансією в Іраку терористичної організації «Ісламська держава». Лише у червні 2016 р. урядовим військам вдалося відвоювати більшість захоплених ІДІЛ територій держави, а вже 2017 р. було оголошено про завершення війни [66].

Варто зазначити, що Іран має тісні стосунки з урядом шіїтів в Іраку. Зовнішньополітична стратегія Тегерана в сусідній державі полягає в об'єднанні іракських шіїтських партій задля зміцнення шіїтського верховенства в Багдаді. Так, міністр закордонних справ Іраку І. аль-Джафарі, який представляє шіїтів, виступаючи перед інформаційним агентством Ісламської Республіки Іран IRNA, заявив: «культурні подібності, взаємні інтереси, а також загальні загрози привели до зміцнення двосторонніх взаємин між Іраком та Іраном». Він також зазначив: «хороші стосунки між Іраном та Іраком мають позитивні результати для обох країн. Такий приклад може слугувати моделлю для інших країн світу» [249].

Тим не менше, єдиної позиції в Іраку щодо ІЯП сформовано не було, оскільки, суспільство поділяється на прихильників Ірану та його супротивників. Зазвичай представники шіїтів, підтримувані Тегераном, прагнуть до співпраці з ним і, відповідно, підтримують розвиток його ядерної програми, підписання СВПД й відтак критикують зміну політичного курсу США щодо Тегерана та вихід з ядерної угоди. Зокрема, ексглава Іраку Ф. Масума закликав Сполучені Штати «переглянути своє рішення щодо СВПД», яке, на думку президента Іраку, «є великим досягненням і надає реальні можливості всім країнам для встановлення миру дипломатичними методами. Щобільше, президент Іраку висловив занепокоєння тим, що «односторонній вихід США з історичного

договору з Іраном не сприятиме зміцненню безпеки і стабільності в регіоні та в усьому світі» [117].

Пріоритетом для обох країн є розвиток економічних взаємин. Перспективними в них є електроенергетична та газова сфери. У цьому контексті голова ірано-іракської торгової палати Я. аль-Есхак зазначив: «Іран та Ірак не будуть використовувати долар у взаємній торгівлі, а будуть здійснювати розрахункові операції за допомогою місцевих валют – іранського ріала, іракського динара та євро» [349]. Таке рішення ухвалили в Багдаді і Тегерані, щоб зменшити тиск на економіки обох країн. Адже Ірак є другою після Китаю країною за обсягами торгівлі з Іраном.

Отже, за наявних умов Іран зробив усе можливе для того, щоб зберегти власний вплив в Іраку і навіть розширити його, розраховуючи насамперед, на зміцнення двосторонньої військової і технічної співпраці.

Єменський конфлікт між хуситами (шіїтськими повстанцями), яких підтримує Іран, та урядовими сунітськими військами має складну природу та довгу історію. Саудівська Аравія та ІРІ мали свої інтереси в Ємені ще задовго до війни, але саме військове загострення припало на період, коли переговори з ядерної програми Тегерана і Заходу наближалися до успішного завершення.

З посиленням позицій хуситів в Ємені його президент А. Салех пішов у відставку, передавши повноваження віце-президенту М. Хаді. Проте ситуація в країні лише погіршувалася і, не бажаючи віддавати владу, експрезидент Ємену А. Селех (очільник угруповання шіїтів-зейдитів) звернувся до світового співтовариства з проханням про допомогу. Коаліція арабських сунітських держав на чолі з Саудівською Аравією підтримала цю пропозицію та здійснила інтервенцію [374]. Іран засудив дії Саудівської Аравії та інших держав Перської затоки і заявив, що втручання в Ємен є незаконним. Якщо Ер-Ріяд підтримує легітимного президента, то чому він не дотримується такої ж позиції щодо президента Сирії, – зазначили в Тегерані.

Збереження контролю над Єменом для Ер-Ріяда є стратегічно важливим. Адже конфлікт набув масштабності та може поширитися на територію

Саудівської Аравії, що становить пряму загрозу для безпеки цієї країни. Особливо це стосується шийтської провінції Єш-Шаркійя, де зосереджено основні запаси нафти КСА. Також надзвичайно важливим є збереження контролю над транзитом нафти контролюваною Єменом Баб ель-Мандебською протокою, яка з'єднує Червоне море з Аденською затокою. Через неї проходить до 15% нафтового транзиту Землі. Основний трафік нафти в Європу через протоку здійснюється саме із Саудівської Аравії, Кувейту і Катару, тому її перекриття позбавить ці країни можливості експорту нафти. Тобто це загрожує енергетичній безпеці країн Заходу і фінансовій – арабським державам. Тому Саудівська Аравія прагне усунути сили Ірану з Ємену, але всі спроби КСА є нерезультативними.

Іран, натомість, використовує єменський конфлікт для розширення свого геополітичного і регіонального впливу. Взяти під контроль м. Сану і м. Аден, Тегеран забезпечить собі вихід до Червоного моря і встановить контроль над Баб-ель-Мандебською протокою. Це дасть змогу Іранові, який вже контролює Ормузьку протоку, повністю впливати на нафтовий транзит з країн Перської затоки [253, р. 662]. У такій ситуації жодна зі сторін конфлікту не хоче поступатись власними позиціями.

Варто зазначити, що Іран запропонував арабським монархіям кілька можливих варіантів вирішення Єменського конфлікту: по-перше, припинення всіх іноземних військових операцій; по-друге, надання гуманітарної допомоги населенню Ємену; по-третє, відновлення національного діалогу єменського народу за участі представників усіх політичних партій та соціальних груп [375].

Проте глава МЗС Ємену Х. аль-Йемані заперечує прагнення Ірану врегулювати конфлікт всередині держави, стверджуючи, що єменські повстанці перебувають під впливом Тегерана й не хочуть миру [366]. Тому підписання в 2015 р. СВПД стало переломним етапом у війні в Ємені, оскільки офіційна влада Ємену та її головні союзники, як Саудівська Аравія, критикували угоду, як таку, що зміцнювала позиції Ірану в регіоні Близького Сходу та давала

фінансову спроможність Тегеранові просувати власні інтереси, зокрема підтримувати хуситів в Ємені.

У 2018 р. вихід США із СВПД погіршив ситуацію для Ірану та для його прибічників на Близькому Сході, оскільки американці відновили антиіранські санкції в повному обсязі, що спричинило зростання інфляції та соціально-економічні протести всередині країни [180].

У той же час, незважаючи на значні фінансові втрати, пов'язані із запровадженням санкцій, Іран все ж надавав підтримку хуситам в Ємені. Однак варто зазначити й те, що Тегеран, на відміну від Іраку, Сирії та південного Лівану, що їх Тегеран вважає вирішальними для його геополітичного позиціонування і безпеки, вклав мало політичного, військового та економічного капіталу в Єменський конфлікт.

Іран, Ірак, Сирія, Хізбалла, ХАМАС позиціонують себе як «вісь опору», виступаючи проти панування Ізраїлю і його союзників у регіоні Близького Сходу, а також проти просування інтересів нерегіональних держав, зокрема США [273, р. 21–23]. Отож у цьому контексті варто розглянути стосунки ХАМАСу з Іраном, оскільки вони мають спільні інтереси та спільними зусиллями реалізують їх, незважаючи на недавні суперечності щодо подій у Сирії та Ємені.

Рух ХАМАС (Islamic Resistance Movement) засновано 1987 р. Він складається з двох основних підрозділів: політичне крило, яке сьогодні контролює Сектор Газа і надає соціальні послуги, та військове крило – бригади Ізз-ад-Дін аль-Кассам. У секторі Газа політичними лідерами ХАМАСу є Махмуд аз-Захар та Ісмаїл. У 1992 р. створено військовий підрозділ ХАМАСу «Бригада Ізз-ад-Дін аль-Кассам» (The Iz ed-Deen al-Qassam Brigades) [279]. Іран трактує ХАМАС та «Ісламський джихад» як організації, котрі є національно-визвольними структурами ісламського спрямування.

У 2006 р. на виборах в законодавчі органи ХАМАС отримав більшість та очолив Палестинську адміністрацію і на Західному березі, і в Газі. Однак через рік після виборів напруженість у взаєминах між двома найбільшими

палестинськими партіями ХАМАС та ФАТХ зроста. Всередині 2007 р. президент М. Аббас (ФАТХ) звільнив прем'єр-міністра І. Ханію (ХАМАС), оскільки той перебрав контроль в секторі Газа. Ці дії призвели до розпуску уряду єдності Палестинської адміністрації і фактичного поділу палестинських територій на дві частини: сектор Газа, яким сьогодні керує ХАМАС, та Західний берег, який очолює ФАТХ. Варто зазначити, що саме в цей період стосунки Ірану з угрупованням ХАМАС значно поглибилися [279].

Наступне погіршення взаємин між сторонами відбулося через громадянську війну в Сирії, адже ХАМАС не підтримав уряду Б. Асада. Другою вагомою суперечністю стала підтримка з боку ХАМАС інтервенції Саудівської Аравії та її союзників в Ємен проти хуситів, повстанського угруповання, що його підтримує Іран [292]. Утім, за ініціативи ХАМАСу, його стосунки з Іраном відновилися у 2017 р., як і фінансування цієї організації з боку Тегерана.

Вихід США із СВПД у 2018 р. спричинив запровадження нових жорсткіших та масштабніших санкцій проти Ірану, що позначилося на його економіці. Високий рівень інфляції й швидке зростання цін на продукти харчування спричинили невдоволення населення. Наприкінці 2018 р. в Ірані відбулись масові акції протесту у зв'язку з підтримкою з боку офіційного Тегерана палестинських організацій. Однак іранські лідери не змінили свого зовнішньополітичного курсу, адже зазначені організації мають стратегічне значення для реалізації інтересів Тегерана на Близькому Сході [180]. Більше того, останні заяви іранських і палестинських діячів свідчать про те, що стосунки між Іраном і палестинськими військово-політичними структурами покращуються.

Варто зазначити, що США, Ізраїль та інші країни Заходу зараховують ХАМАС і «Ісламський джихад» до терористичних організацій. Вони постійно засуджують Іран за надання їм військової та фінансової підтримки. Іран, як ми вже зазначали, вважає ці палестинські організації як національно-визвольні структури ісламського спрямування.

Р. Фарлі, аналітик американського журналу Національний інтерес (National interest), вказує на три причини, через які Ізраїль може розв'язати ядерну війну проти Ірану. У статті автор підкреслює, що однією з найбільших загроз для національної безпеки Ізраїлю є ядерна програма Ірану. Ядерні держави, як Іран, Пакистан чи Північна Корея, можуть передати або продати ядерну зброю недержавним організаціям – ХАМАС, Хезболла чи будь-яким іншим терористичним угрупованням. Навіть якщо терористи не застосують ядерну зброю, вони зможуть шантажувати Ізраїль, вимагаючи поступок відповідно до власних інтересів. Тому, Держава Ізраїль може розглядати можливість військового вирішення цього питання щодо Ірану задля запобігання можливому поширенню ядерної зброї [217]. Позицію Ізраїлю щодо недопущення передачі ядерної зброї серед терористичним групам підтримують союзні йому країни.

Після визнання Д. Трампом Єрусалиму столицею Ізраїлю ХАМАС закликав усіх палестинців до початку нової інтифади. Мабуть, саме це спричинило позицію Ірану, який в останні роки виокремлює ХАМАС серед інших палестинських організацій і надає йому найбільшу фінансову та військову допомогу.

Отже, основними причинами підтримки з боку Сирії, Іраку, Лівану та регіональних недержавних організацій розвитку ядерної програми Ірану, включно з її військовою складовою, є власні, але спільні позиції щодо основних регіональних безпекових питань, участь у конфліктах та значна фінансова підтримка, яка надходить з Тегерана. Також вагому роль відіграє релігія, яка є об'єднавчим чинником.

Зі зняттям санкцій зросли могутність та вплив Ірану на Близькому Сході, що викликає сильне занепокоєння саудитів, ізраїльтян та інші спільноти Перської затоки, які є основними супротивниками Тегерана. Стрімке зростання економіки зміцнило фінансове становище країни, що дало можливість Іранові покращити власні позиції в регіоні та ефективніше просувати

зовнішньополітичні інтереси, особливо в Сирії, Лівані, Ємені та на інших стратегічно важливих територіях.

Однак з приходом до влади в США Д. Трампа ситуація навколо ІЯП, та, зокрема, ставлення до СВПД змінилися, і здебільша така позиція була спричинена агресивною регіональною політикою Тегерана. Як наслідок, це призвело до виходу США із ядерної угоди. Відповідно, відбулось одностороннє відновлення санкцій США, яке значно погіршило економічне становище ІРІ. Союзники Тегерана критикують рішення адміністрації Д. Трампа та підтримують регіональні ініціативи Ісламської Республіки Іран, а супротивники повністю солідарні з діями Вашингтона, прагнучи ізолювати Тегеран й обмежити його регіональні амбіції, які шкодять їхнім власним інтересам у регіоні.

3.3. Взаємодія Ірану з прихильниками мирної спрямованості його ядерної програми в Близькосхідному регіоні

На протипагу до антагоністичних підходів арабських країн, такі держави як Туреччина, Єгипет, Оман, Катар мають прагматичну позицію щодо розвитку ядерної програми Ірану. Вони не сприймають Іран як реальну загрозу в контексті регіональної безпеки, як це розуміють в Ізраїлі та Саудівській Аравії. Тому доцільно зосередитися на підходах держав, що прихильно ставляться до мирної спрямованості іранської ядерної програми.

Незважаючи на те, що ірано-турецькі взаємини в шахський період були дружніми, вже після Ісламської революції в Ірані вони істотно погіршилися. Світська влада і військова еліта Туреччини, як і решта еліт з інших країн регіону, з обережністю поставилася до нової шіїтської влади в Тегерані та її ідеї експорту ісламської революції.

У той час, як Туреччина з часів К. Ататюрка де-юре просуває світську, але не атеїстичну модель держави (Туреччиною керує партія ісламської ідеології), Іран пропонує теократичну модель держави, припускаючи, що її експорт в інші країни має враховувати місцеві конфесійно-політичні

особливості. При цьому альтернативність ісламських конфесій зумовлює те, що де-юре світська, але де-факто сунітська Туреччина, на відміну від теократичного шіїтського Ірану, тяжіє до сунітських груп регіону.

На сучасний стан двосторонніх стосунків Тегерана й Анкари вплинула зміна владної еліти в Туреччині. У 2002 р. до влади в Туреччині прийшла поміркована ісламістська сунітська Партія справедливості і розвитку. З того часу взаємини між державами, особливо в безпековій сфері, істотно покращилися, насамперед через протистояння новим спільним викликам та загрозам для безпеки обох країн.

У 2004 р. за підсумками візиту прем'єр-міністра Туреччини Р. Ердогана в Тегеран було підписано угоду про співпрацю, яка визнала курдську політичну організацію Конгрес свободи й демократії Курдистану (KADEK) терористичною організацією і започаткувала співпрацю щодо спільного захисту кордонів та здійснення операцій з ліквідації курдських бойових груп [68, с. 129]. Співпраця ІРІ і Туреччини охопила не лише сферу безпеки, але й економіку, торгівлю та енергетику. Завдяки цьому Іран став другим за вагомістю після Російської Федерації постачальником природного газу в Туреччину.

Тегеран, поглиблюючи співпрацю з Анкарою, розраховував на підтримку з її боку розвитку власної ядерної програми, яка вже на той час стала одним з найбільш поляризованих питань. Ці сподівання виправдалися, оскільки керівництво Партії справедливості та розвитку підтримувало право Ірану на виконання мирної ядерної програми та освоєння відповідних технологій згідно з вимогами МАГАТЕ. Щобільше, прем'єр-міністр Туреччини Р. Ердоган запропонував посередництво в переговорах між Іраном і державами Заходу [297, р. 114].

Проте слід звернути увагу, що зміна керівної еліти в Туреччині не змінила її послідовної позиції щодо нерозповсюдження зброї масового знищення в регіоні. Тому Анкара негативно ставиться до отримання Іраном ядерної зброї, хоча ядерна програма цієї країни не становить для Анкари прямої

загрози. Занепокоєність Анкари, як пояснив посол Туреччини в США О. Санберк полягає в тому, що «Іран, зі своїм ядерним виробництвом буде мати панівний вплив. Це будуть асиметричні відносини» двох сторін [353]. Володіння Тегераном ядерною зброєю може дестабілізувати регіон, розв'язавши перегони ядерних озброєнь та спонукати інші регіональні держави, зокрема Єгипет та Саудівську Аравію, придбати власну атомну бомбу. Такий розвиток подій матиме далекосяжні негативні наслідки для Туреччини й значно знизить рівень її безпеки, змусивши переосмислити свої стратегічні наміри, зокрема щодо отримання власної ядерної зброї.

З огляду на непримиренність сторін в ірано-ізраїльських взаєминах, отримання Іраном ядерної зброї перешкодить політичному курсу Туреччини, спрямованому на балансування між Тегераном і Тель-Авівом, з яким Анкара підтримує стратегічні стосунки. При цьому соціологи відзначають, що антиізраїльські настрої турків набагато сильніші за антиіранські. Журналіст Wall Street Journal, Д. Паркінсон підкреслює: «турецьке опитування громадської думки показало, що уявлення про найбільшу загрозу для безпеки країни пов'язують зі США (43%), Ізраїлем (24%), а за загрозу з боку Ірану висловилися лише 3% опитуваних громадян» [189].

Як ми вже зазначали, офіційні заяви лідерів Туреччини зводяться до права Ірану на реалізацію власної мирної ядерної програми. Втім, цей підхід суперечить поглядам їхніх основних союзників з НАТО, зокрема США, більш категоричних щодо перспектив розвитку ядерної політики Ірану. Утім, розбіжності в поглядах Вашингтона та Анкари щодо способу вирішення ІЯП значною мірою є тактичними, а не стратегічними. Адже обидві держави хочуть, щоб Іран не став ядерною державою. Однак їхні погляди відрізняються лише в тому, як краще забезпечити досягнення цієї мети. Так, Анкара виступала і виступає за вирішення цієї проблеми виключно дипломатичними засобами [276, р. 28]. Задля їхнього ефективного використання прем'єр Р. Ердоган після офіційного візиту до Сполучених Штатів у 2008 р. запропонував власні

посередницькі послуги, зазначивши, що Туреччина має досвід переговорів з Іраном і може стати ефективним медіатором між ними [213].

У 2009 р. відносини Тегерана й Анкари вийшли на новий рівень. Турецький президент А. Гюль взяв участь у саміті Організації економічного розвитку (ОЕР). На прес-конференції після Саміту турецький міністр закордонних справ зазначив, що Тегеран та Анкара налагоджують контакти між службами безпеки задля боротьби з тероризмом, зміцнення стабільності та підвищення рівня безпеки в регіоні. Відбувся обмін візитами посадовців вищого рівня, на яких обговорювали стан і перспективи економічної і торговельної співпраці обох країн.

Хоча стан і характер виконання ІЯП істотно впливає на взаємини Ірану з Туреччиною, однак протягом усього часу Анкара не змінювала власної позиції щодо цього питання. Підтвердженням може слугувати голосування представника Туреччини, як тимчасового члена РБ ООН, проти застосування санкцій щодо ядерної програми Ірану в 2010 р. Фактично цей крок не вирішував результатів голосування, але його було позитивно розцінено в Тегерані [68, с. 135].

Події арабської весни серйозно змінили ситуацію на Близькому Сході й істотно вплинули на двосторонні стосунки. Так, Іран і Туреччина посіли різні позиції у конфлікті в Сирії, який почався у 2011 р. ІРІ з РФ та КНР підтримали президента Б. Асада, а Туреччина зі США та їхніми арабськими сунітськими союзниками і членами НАТО підтримали сирійську сунітську опозицію. Протягом майже всього періоду конфлікту Туреччина була основним шляхом транзиту до Сирії сунітських бойовиків, а Іран надавав і надає підтримку режиму Б. Асада через ліванську шіїтську організацію Хізбалла та інші невоєнні структури шіїтського спрямування [304, р. 188].

У зв'язку з конфесійними відмінностями від шіїтського Ірану Туреччина тяжіє до сунітських угруповань в регіоні загалом, а не лише в Сирії чи в Іраці. Так, на тлі підтримки Іраном уряду Іраку, очоленого Н. аль-Малікі та його партією Дава (Партія ісламського заклику). Туреччина підтримала світський

блок Іракія, до якого має вкрай негативне ставлення Іран [307, р. 215]. Прагнення Р. Ердогана рішучими кроками і заохоченням втручання західних держав у сирійський конфлікт змінити Б. Асада на дружню Анкарі сунітську еліту, не дало позитивного результату для Туреччини, але ускладнило турецько-іранські стосунки, загостривши водночас для всіх держав регіону курдську проблему. Натомість жорстка позиція Туреччини щодо Сирії підірвала курс турецької регіональної політики, здійснюваної під гаслом «нуль проблем з сусідами», хоча де-факто основним мотивом залучення Анкари в події навколо Дамаска була спроба вирішити власні проблеми з курдами.

Також на взаємини двох країн негативно вплинуло рішення НАТО розгорнути на кордоні Туреччини з Сирією ЗРК «Петріот». У грудні 2013 р. США, ФРН і Нідерланди завезли в Туреччину ці комплекси, які стали на бойове чергування на південно-східних територіях країни [223]. Після їхнього розгортання Туреччина назагал досягла своїх внутрішньополітичних цілей, а ЗРК зрештою було вивезено з країни після закінчення мандата НАТО на розгортання систем ППО наприкінці 2015 р.

З приходом до влади Х. Роухані стосунки двох держав перейшли на новий рівень. Це насамперед стосувалось економічного, енергетичного, туристичного співробітництва. Варто зазначити, що саме в цей період почалися переговори Ірану зі США та членами ЄС щодо проблеми ІЯП, які завершилися підписанням Спільного всеосяжного плану дій (2015 р.). Туреччина належить до країн-прихильниць цієї угоди, а її президент Р. Ердоган став першим іноземним лідером, який відвідав Іран після підписання ядерного договору.

Реалізація СВПД надала Туреччині нові можливості і видозмінила виклики у взаєминах з Іраном. Так, з погляду підтримання належного рівня регіональної безпеки СВПД сприяє Туреччині в реалізації її курсу на збереження без'ядерної зони на Близькому Сході. Адже іранська ядерна програма та створена нею ймовірність появи ядерної зброї могли спричинити перегони ядерних озброєнь у регіоні, оскільки інші регіональні держави змушені були б розвиватися тим же курсом [299, р. 1]. З економічного погляду,

зняття санкцій з Ірану та його фінансове зміцнення перетворює цю країну на перспективного торговельного партнера. Хоча цей економічний потенціал може бути швидко вичерпано, все ж реінтеграція господарства Ірану в міжнародний ринок також означатиме, що підприємствам Туреччини доведеться конкурувати з більшими та краще забезпеченими капіталом європейськими фірмами.

Водночас підписання ядерної угоди не передбачало зміни регіональної політики Ірану в регіоні. Навпаки, знаття санкцій дало можливість Тегеранові ще більше укріпити та посилити власні позиції, особливо в Сирії, Іраку та Ємені, щодо яких існують найбільші суперечності між Туреччиною та Іраном. Політика ІРІ в регіоні та зміцнення її могутності викликають побоювання не лише Туреччини, а й інших країн зокрема Ізраїлю та Саудівської Аравії, котрі відкрито виступали й виступають проти регіональної політики Ірану та ядерної угоди.

Як ми вже зазначали, після приходу до влади у США Д. Трампа та зміни американської політики щодо Ірану і ядерної угоди Туреччина заявила, що не розділяє цієї позиції. І. Калін, пресекретар президента Р. Ердогана, зокрема зазначав, що односторонній вихід Сполучених Штатів з ядерної угоди спричинить нестабільність та нові конфлікти. Туреччина розцінює його рішення як невдалий крок щодо угоди, яку вважає етапною на шляху до запобігання розповсюдження ядерної зброї в регіоні [364].

Вихід США з СВПД дає президентові Р. Ердогану можливості використати антиамериканські та антиізраїльські настрої у боротьбі за лідерство в мусульманському світі. Виступ Туреччини проти рішення США є вкрай вигідним для самого Тегерана. Проте варто наголосити, що навіть за цих умов стосунки між Анкарою і Тегераном залишаються неоднозначними, адже обидві держави не просто просувають власні інтереси на Близькому Сході, а претендують на регіональне лідерство в Сирії, Іраку та Ємені, де вони підтримують протиборчі сторони. Іран розглядає активний курс зовнішньої

політики Туреччини як загрозу для власних інтересів і тому намагається обмежити та зменшити її вплив у регіоні.

Іран розірвав дипломатичні відносини з Єгиптом у 1978 р., після підписання ним Кемп-Девідських мирних угод з Ізраїлем і надання притулку іранському шахові М. Р. Пехлеві [316]. В ірано-іракській війні Єгипет став на бік С. Хусейна. Спроби відновлення взаємин між Єгиптом й Іраном не увінчалися успіхом через низку причин, однією з яких є негативний вплив окремих держав Заходу, Ізраїлю та Саудівської Аравії.

Отож взаємна ворожість Каїра і Тегерана зберігалася більш ніж тридцять років, аж до повалення Х. Мубарака під час арабської весни [67, с. 137]. Після підтримки Іраном масових акцій в Єгипті 2011 р. экс-президент М. Мурсі зробив спроби нормалізації взаємин між двома державами. Він відвідав Тегеран з офіційним візитом у серпні 2012 р. [289, р. 217]. У свою чергу, експрезидент Ірану М. Ахмадінежад здійснив візит у відповідь 5 лютого 2013 р., ставши першим президентом Ірану, який відвідав Єгипет після перемоги Ісламської революції в Ірані [251]. Проте такі позитивні зрушення двосторонніх відносин в період перебування при владі Братів мусульман не виключали збереження їхніх діаметрально протилежних оцінок щодо подій в регіоні, зокрема в Сирії, Ємені, та палестино-ізраїльського конфлікту.

Ставлення Каїра до ядерного проекту Тегерана є дещо кращим, аніж Ер-Ріада чи Тель-Авіва. Водночас, функціонування ІЯП безумовно чинить певний тиск на єгипетський уряд. Адже успіхи Ірану в розвитку галузі ядерних технологій і його конфронтація з державами Заходу підтверджують претензії Тегерана на регіональне лідерство, які має і Каїр.

Також Єгипет, як і інші держави регіону, турбує наявність ядерної зброї в Ізраїлю. Тому чимало єгиптян, як і загалом арабів, погоджуються з тим, що західні держави застосовують подвійні стандарти до оцінки єврейської і перської ядерних програм. Завдяки таким масовим настроям, відбувається зближення позицій Ірану й арабських держав, котрі погоджуються з ідеєю протидії посиленню впливу Ізраїлю в регіоні, оскільки це єдина держава

Близького Сходу, що володіє зброєю масового ураження. Тому Єгипет, як і Іран серйозно непокоїть підтримка Ізраїлю з боку США. Генеральний секретар Ліги арабських держав А. Мусса зазначив з цього приводу: «неможливо забути, що ядерний Ізраїль постійно твердить про іранську ядерну загрозу. Ядерна програма Ірану не є загрозою для арабського світу або світового миру. Реальною загрозою є Ізраїль, оскільки він володіє ядерним арсеналом і відмовляється підписати Договір про нерозповсюдження ядерної зброї» [184]. При цьому Єгипет покликається на оцінки міжнародних експертів у сфері озброєнь, які вважають, що у Тель-Авіва є щонайменше 200 боєголовок, у тому числі для авіабомб та ракет. Окрім того, Ізраїль відмовляється співпрацювати щодо цього питання з міжнародними організаціями, насамперед з МАГАТЕ. Зауважимо, що Єгипет та Іран ще 1974 р. закликали зробити Близький Схід зоною, вільною від ядерної зброї.

Єгипет та інші арабські держави заперечують можливість військових ударів Ізраїлю або США по ядерних об'єктах Ірану для запобігання розвитку його ядерної програми і закликають до дипломатичного вирішення цієї проблеми. Вони розуміють, що нова війна в регіоні лише дестабілізує Близький Схід.

Каїр також розраховує отримати вигоду від ядерного проєкту Тегерана. Адже, Іран щоб розрядити напруженість і переконати своїх арабських сусідів у виключно мирних намірах ІЯП, запропонував їм поділитися власним ядерним досвідом. Так, під час візиту до Єгипту в грудні 2007 р. А. Лариджані, екссекретар Верховної Ради національної безпеки ІРІ (зараз спікер Меджлісу), заявив: «Іран готовий запропонувати Єгипту свій ядерний досвід під наглядом і відповідно до вимог Міжнародного агентства з атомної енергії» [275].

Тим не менше, зважаючи на спроби Ірану створити ядерний заряд, що може спровокувати перегони озброєнь на Близькому Сході, такі держави, як Єгипет і Саудівська Аравія прагнуть мати аналогічні можливості [203, р. 43–82]. Поки що ця гіпотеза немає підтвердження, але вона не є неправдоподібною, адже Єгипет володіє технологіями розщеплення плутонію,

які у перспективі може використати для створення атомної бомби [219, р. 17]. Те, що Каїр досі не скористався з цієї можливості, можна пояснити тим, що Єгиптові не загрожує жодна іноземна держава. Адже саме підтримання належного рівня безпеки є головним чинником, що пояснює мотивацію деяких держав до створення ядерної зброї, за К. Уолтцом. Натомість Єгипет, реалізувавши ядерні амбіції, не захистить власної безпеки, однак заплатить високу ціну, втративши американську фінансову та дипломатичну допомогу.

Отож Єгипет, як і Катар та Оман, загалом дотримується лінії на врегулювання ситуації навколо ІЯП виключно дипломатичними методами. Тому підписання ядерної угоди Тегераном та скасування санкцій проти нього відкрили нові можливості для економіки Єгипту, оскільки з'явилась можливість безпосереднього імпорту нафти з Ірану. Це усунуло необхідність використовувати ОАЕ як посередника в торгівлі між країнами та забезпечило дешевий імпорт іранських нафтопродуктів.

Щодо рішення США вийти із СВПД [254], єгипетське МЗС заявило: «Оскільки Єгипет розуміє зацікавленість Сполучених Штатів та міжнародного співтовариства у вирішенні всіх регіональних та міжнародних проблем, пов'язаних із ядерною програмою Ірану, а також із втручанням Ірану у внутрішні справи арабських країн, він підкреслює необхідність виконання Іраном своїх зобов'язань відповідно до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та Угоди про всебічні гарантії з Міжнародним агентством з атомної енергії. Це забезпечить позиціонування Ірану як неядерної держави, яка є учасницею цього договору, і посилення шансів на шляху до встановлення Близького Сходу, вільного від ядерної та іншої зброї масового знищення, сприяючи тим самим стабільності та миру в регіоні» [210].

Офіційний Каїр стурбований агресивним курсом регіональної політики Тегерана, спрямованим на розширення власної сфери впливу в арабському світі, що негативно впливає на рівень національної безпеки арабських сунітських країн. Тому лідери Єгипту наголошують на важливості участі всіх

зацікавлених арабських сторін у будь-якому діалозі щодо майбутнього регіону, зокрема змін ядерної угоди членів групи Р 5+1 з Іраном.

Можна вважати, що взаємини між Тегераном і Каїром частково відновилися на тлі зменшення рівня втручання у їхні справи іноземних сил, особливо Саудівської Аравії. Тому в короткостроковій перспективі можна очікувати відновлення співпраці між двома державами. Попри розбіжності в позиціях Каїра і Тегерана щодо певних питань, зокрема способу вирішення регіональних конфліктів, обидві держави мають спільні інтереси і позиції щодо наявності ядерної зброї в регіоні, втручання Заходу, покращення співпраці в економічній сфері, зокрема в торгівлі та боротьбі із загрозою фундаменталістського тероризму.

Серед арабських держав Перської затоки Оман вирізняється давньою історією хороших стосунків з Іраном. Співпрацю двох держав було започатковано ще під час правління шаха М. Р. Пехлеві. Незважаючи на зміну іранської верхівки у 1979 р., двосторонні взаємини залишилися добросусідськими. Причиною є курс політики мирного співіснування з усіма сусідами, яку проводить Оман під керівництвом Султана Кабуса. Як наслідок, Оман не підтримав жодної зі сторін ірано-іракської війни у 1980-х рр. [282]. Водночас Оман став першою державою Перської затоки, яка підписала угоду про оборону зі США. Султанат оцінює США як стратегічно важливого партнера. Вашингтон надає Маскатові і військову і економічну допомогу. На території країни розміщуються військові бази та зберігаються військові запаси США. Зі свого боку, Оман підтримує американську військову присутність у зоні Перської затоки і є надійним союзником США, витрачаючи значну частину бюджету на закупівлю зброї в американських компаній. Надаючи для використання ЗС США військові бази, керівництво Оману, проте, передбачило можливість відмови від своїх воєнних зобов'язань щодо Вашингтона на випадок бойових дій проти Ірану.

Зовнішньополітичний курс Оману традиційно характеризується прагматизмом, гнучкістю й обережністю та невтручанням в регіональні і

міжарабський розбіжності й конфлікти. Прикладом цього є заява Султана Кабуса щодо Тегерана: «Іран є найбільшою країною в Перській затоці з 65 млн. населення. Ви не можете його ізолювати» [178 р. 103]. Зберегти власний незалежний політичний курс Оманові допомагає його унікальна конфесійна ідентичність – належність більшості населення до секти ібадитів, що дає йому можливість не вибирати між таборами шиїтів і сунітів [255, р. 156]. Водночас Маскат позиціонує себе основним посередником у вирішенні всіх проблем у взаєминах між державами регіону Перської затоки та Близького Сходу. Все це дистанціює Оман від інших країн регіону, і саме це відіграє вирішальну роль у стосунках з Іраном.

Одним із пріоритетів у курсі зовнішньої і безпекової політики Оману є зв'язки з арабськими монархіями. Султанат, як член РСАДПЗ, підтримує її рішення щодо вирішення регіональних і міжнародних проблем. Однак, Оман не бажає встановлення саудівської гегемонії в цій організації. Для прикладу, Султанат не підтримав позиції Саудівської Аравії, Бахреїну та ОАЕ щодо Катару, а навпаки, намагався триматися осторонь щодо цього конфлікту. Він також не увійшов до складу арабської коаліції, створеної саудівцями, що воює в Ємені [202]. Щобільше, Оман прагне дистанціюватися від ірано-саудівського протистояння і виступати медіатором у цьому протистоянні. Натомість політичний курс Оману, особливо його співпраця з Іраном, викликає недовіру та настороженість сунітських столиць, особливо Ер-Ріяду і Абу-Дабі.

Оман визнає стратегічний і політичний вплив Ісламської Республіки в регіоні та бачить у ній важливого політичного й економічного партнера, поступово нарощуючи з нею співпрацю й не зважаючи на регіональну напруженість. Завдяки цьому іранський президент Х. Рухані здійснив свій перший візит до Оману в 2013 р., а султан Кабуш став першим арабським лідером, який відвідав Іран після перевиборів Х. Рухані в 2014 р.

Маскат визнає право Тегерана на мирне використання атомної енергії, але виступає проти створення Іраном ядерної зброї. Оман завжди дотримувався послідовної позиції щодо конструктивного дипломатичного вирішення

іранського ядерного питання. Особливості географічного розташування Оману, унікальний курс зовнішньої політики та воля його дотримуватися сприяли започаткуванню на території цієї держави таємних зустрічей між США та ІРІ, необхідних для досягнення ядерної угоди. Ці переговори зберігалися в таємниці, особливо від арабських держав Перської затоки.

Посередницька роль Оману віддзеркалює курс його зовнішньої політики. Слід зазначити, що саме безпекові, економічні та дипломатичні чинники спонукали Оман працювати над вирішенням ядерної проблеми ІРІ. Обмеження масштабів і вектора ядерної програми Ірану може запобігти перегонам ядерних озброєнь у Перській затоці, з огляду на згадані неодноразові заяви Саудівської Аравії про започаткування власної ядерної програми, якщо Іран мілітаризує збагачення урану [324].

Султанат та ІРІ розташовані по різні боки Ормузької протоки. Вона є однією з найважливіших магістралей транзиту глобального обсягу нафти у світі, що з'єднує Перську затоку з Оманською затокою та Аравійським морем. У найвужчій ділянці протоки дві держави відділяє всього 21 миля водної поверхні. Тому Оман відповідальний за її функціонування та зацікавлений у співпраці з Іраном задля того, щоб цей стратегічний водний шлях залишався відкритим для судноплавства [345].

Іран та Оман прагнуть поглибити торговельні взаємин. Прикладом цього є два проєкти газогонів, які в разі їхнього завершення сприятимуть розвитку торговельного та енергетичного секторів економіки Султанату. Перший з них – газопровід Іран-Оман орієнтований на імпортування газу з Ірану. 2005 р. Оман підписав відповідні угоди для реалізації проєкту, але економічні санкції і тиск з боку США не дали змоги здійснити його. У свою чергу, підписання СВПД давало Оманові можливість продовжити реалізацію проєкту аж до виходу США із СВПД. Другий проєкт передбачав будівництво підводного газопроводу Іран-Оман-Індія. З цією метою у вересні 2015 р. індійські компанії провели переговори, у результаті яких Оман мав стати регіональним газовим центром і поглибити торговельні зв'язки між регіоном Перської затоки та Індією [330, р. 15–16].

Проте вихід адміністрації Д. Трампа з СВПД та загострення взаємин США та ІРІ повернули режим санкцій, який перешкоджає перспективам поглиблення двосторонньої торгівлі. З цих причин Оман не підтримав рішення нової адміністрації США, зазначивши, що відновлена конфронтація між Вашингтоном і Тегераном нікому не вигідна. Адже адміністрація президента США Б. Обама використовувала хороші стосунки між Оманом і Іраном, «щоб просувати свою дипломатію з Тегераном», натомість «адміністрація Трампа розглядає зв'язки з Іраном як проблему» [107].

У ситуації, що склалася, Оман може і надалі використовувати свою посередницьку позицію, щоб повернути Вашингтон і Тегеран за стіл переговорів щодо ядерної програми ІРІ та подолати розкол між ними.

Іншою арабською державою Перської затоки, яка традиційно прагнула зберегти добрі стосунки з Іраном, є Катар. Історично у двох столиць склалися прагматичні, стримані стосунки. Хоча Катар приєднався до РСАДПЗ і надавав обмежену підтримку урядові С. Хусейна під час ірано-іракської війни, проте він також зберігав дипломатичні взаємини з Іраном.

На відміну від членів РСАДПЗ, КСА і ОАЕ, Катар завжди утримувався від критики курсу внутрішньої і зовнішньої політики Ірану. Впродовж останніх років дві держави організували низку зустрічей високого рівня для обговорення питань безпеки та економічного розвитку [101].

Між двома країнами існують тісні політичні та економічні зв'язки. Так, обидві держави є членами Організації країн-експортерів нафти (ОПЕК), Руху неприєднання і Організації ісламської співпраці. Поглиблюється їхнє співробітництво в транспортному секторі морських перевезень і нафтово-газовій промисловості, незважаючи на міжнародний тиск членів ОПЕК. Адже Катар та Іран добувають 50% запасів нафти і газу у світі, а також спільно використовують найбільше нафтогазове родовище – Північний / Південний Парс. Північна частина належить Катарові [305], а Південна – Іранові [240].

Особливу позицію Катар посів щодо ІЯП. Зокрема, в 2006 р. у статусі непостійного члена Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй він став

єдиною державою, яка проголосувала проти резолюції №1696 про застосування санкцій щодо Ірану за його ядерну діяльність [187]. Врешті-решт під міжнародним тиском Доха приєдналася до санкцій, впроваджених міжнародним співтовариством, але продовжила обмежену співпрацю з Тегераном.

У конфліктах на Близькому Сході Катар та Іран мають різні позиції, що спричинює певне напруження в їхніх стосунках. Особливо гостро це проявляється в сирійському конфлікті, де Іран підтримує Б. аль-Асада, в той час як Катар спонсорував опозиційні сунітські сили. Проте, Тегеран і Доха змогли відкласти на «другий план» свою участь у сирійській громадянській війні та відновити співпрацю з приходом до влади в Катарі шейха Т. бін Х. Аль Тані 2013 р. Останній привітав зусилля президента Х. Рухані щодо поліпшення відносин Ірану з арабськими державами Перської затоки і підписання ядерного угоди. Міністерство закордонних справ Катару зазначило: «ця угода є важливим кроком на шляху до забезпечення миру та стабільності в регіоні», дає можливість зробити Близький Схід зоною, вільною від ядерної зброї [221].

16 липня 2015 р. міністр закордонних справ Катару доктор Х. бін М. аль-Атия підтвердив, що СВПД, підписана Іраном і державами Заходу, є позитивним кроком не тільки для регіону, а й для всього людства. У виступі на CNN (США) він наголосив, що Катар одним з перших підтримав ідею вирішення ІЯП мирним способом. «Катар зацікавлений в безпеці і стабільності регіону, його захищеності від будь-яких ядерних загроз. З іншого боку, кожна країна має право на використання атомної енергії в мирних цілях під контролем міжнародних організацій». Ще він підкреслив, що «на випадок, якщо Іран відмовиться співпрацювати зі спостерігачами, то інші країни також мають право на володіння власною ядерною технологією» [14].

З приводу Ізраїлю та інших країн регіону, які засудили укладену угоду Заходу з Іраном, Аль-Атия зазначив: «Позиція Ізраїлю повністю протилежна до позиції Катару, яка полягає в тому, щоб в регіоні не було жодної країни, яка володіє ядерною зброєю, чи то Ізраїль, чи то Іран» [14]. Окрім того, він

підкреслив, що з приводу СВПД існують дві протилежні думки. Одні лідери держав вважають, що ця угода «втихомирить» Тегеран і змусить його співпрацювати з іншими столицями регіону. Інші ж припускають, що ця угода надасть Ірану більше матеріальних можливостей для продовження ескалації в Сирії, Іраку та Ємені. Відмінності у позиціях Ірану та Катару щодо способу вирішення регіональних конфліктів глава МЗС Катару прокоментував так: «Розбіжності між Катаром та Іраном не є на двосторонньому рівні – ці розбіжності стосуються регіональних проблем. У нас з Іраном давні історично сформовані стосунки, а єдина перешкода на шляху врегулювання нинішніх взаємин – позиція Ірану щодо Сирії, Іраку та Ємену» [14].

Втім, Доха відкликала свого посла з Тегерана в січні 2016 р. на знак солідарності з Саудівською Аравією після нападу на посольство Ер-Ріада в ІРІ і генеральне консульство в Мешхеді. Також Катар приєднався до заяви арабських держав Перської затоки від лютого 2016 р. про те, що ліванська Хізбалла є терористичною організацією [264, р. 10]. Зрозуміло, що таку позицію негативно оцінили в Тегерані. Однак лідери Катару й надалі стверджують, що діалог з Іраном є ключовим фактором зниження рівня напруженості в регіоні.

5 червня 2017 р. чотири арабські держави (Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Бахрейн і Єгипет) вдалися до безпрецедентного кроку в стосунках між державами Перської затоки – застосували санкції проти Катару, розірвали з ним дипломатичні відносини, впровадили повітряну, наземну і морську блокади [271, р. 2]. Основною причиною цього були звинувачення Дохи в підтримці тероризму та в співпраці з ісламістськими шіїтськими радикальними угрупованнями, пов'язаними з Тегераном. Додатково Єгипет звинуватив владу Катару в тому, що катарський телевізійний канал Аль-Джазіра, створений в 1996-у р. указом катарського еміра, а також низка катарських інтернет-сайтів, пов'язаних з організацією «Брати-мусульмани», забороненою в Єгипті, підтримують тероризм та масово виробляють фейкові новини [341, р. 19]. У відповідь на катарську кризу Тегеран, після переговорів

Х. Роухані з еміром Катару, відкрив власний повітряний простір для Дохи, забезпечивши інтенсивне постачання продовольства. У серпні 2017 р. Катар офіційно відновив повноцінні дипломатичні відносини з Іраном.

Криза в Досі мала позитивне значення для Тегерана, оскільки, по-перше, дала змогу Іранові зміцнити стосунки з Туреччиною, яка підтримує стратегічне партнерство з еміратом і будує на його території військову базу. По-друге, Іран зацікавлений у припиненні підтримки Катаром сунітської радикальної опозиції в Сирії, проти якої шиїти й алавіти ведуть війну.

Можливим наслідком конфлікту всередині РСАДПЗ і блокади Дохи стало те, що 8 травня 2018 р. Катар публічно не підтримав вихід США з СВПД, висловивши натомість сподівання, що зусилля Вашингтона щодо «денуклеаризації» регіону не приведуть до «ескалації» [264, р. 11].

Таким чином, основним вектором двосторонніх взаємини Ірану та Катару є економічний. Також дві держави зацікавлені в співпраці у сфері безпеки й оборони, незважаючи на міжнародний тиск і на Катар, і на Іран. Утім, стосунки між двома столицями не позбавлені суперечностей, адже в конфліктах на регіональному рівні їхні позиції є цілком протилежними.

Отож, Туреччина, Єгипет, Оман, Катар підтримують мирний розвиток ядерної програми Ірану, але не її військову складову. Вони не сприймають Іран як реальну загрозу в контексті регіональної безпеки, як це трактують Ізраїль та Саудівська Аравія. Така позиція чотирьох держав базується на тому, що успішний американський зовнішньополітичний курс щодо Ірану, безсумнівно, є ключем до стабілізації на Близькому Сході, а підписання СВПД є ефективним проривом з перспектив регіональної колективної безпеки. Тому ці країни неоднозначно сприйняли рішення адміністрації Д. Трампа вийти з СВПД, оскільки крах ядерної угоди може спричинити дестабілізацію регіону.

Висновки до розділу 3

Ісламська Республіка Іран є однією з провідних держав Близького Сходу, що здійснює агресивний політичний курс на регіональному рівні, спрямований на поширення та зміцнення власного впливу. Формування цієї політики пов'язують з вирішенням проблем безпеки та розвитку ІЯП, адже, набуття ядерної зброї можна розглядати як інструмент регіонального стримування і балансу сил. Навіть мирна ядерна програма забезпечує ІРІ статус регіонального лідера, утверджуючи її образ як сильної, промислово й технологічно розвиненої держави зі значним потенціалом «м'якої» та «розумної» сили. Лідерські позиції Ірану на Близькому Сході підсилюються сприятливими для нього історичними, культурними, релігійними, конфесійними, ідеологічними та геополітичними чинниками.

Одним із найважливіших засобів впливу на населення всіх близькосхідних держав є іслам. У духовному, релігійному плані Іран протягом століть був і залишається центром світового шиїзму, якого дотримуються 20% мусульман, з яких близько 40% проживають в Ірані. Численні меншини шиїтів мешкають в сусідніх Іраку, Ємені, Бахреїні, Лівані. Для них Іран є своєрідним захисником, вони орієнтуються на Тегеран з його самостійною зовнішньою політикою та здатністю захистити і власну державу, і своїх союзників. Тому іранський вплив поширюється на Ємен, Ліван, Сирію, країни Перської затоки. Сьогодні складно уявити розв'язання будь-якої гострої політичної проблеми на Близькому Сході без участі ІРІ.

У шиїтського Ірану є власні інтереси, яким насамперед протистоять сунітська теократична Саудівська Аравія та юдейський світський Ізраїль, а також сунітська світська Туреччина. При цьому всі супротивники Тегерана змагаються не тільки з ним, але й між собою за гегемонію на Близькому Сході.

У ставленні до ІЯП держави Близького Сходу фактично розділилися на три групи. Першу з них очолюють Ізраїль та Саудівська Аравія. Вони розглядають Іран та його регіональні інтереси як істотну загрозу для власної національної безпеки, а тому піддають критиці ІЯП, зокрема СВПД. Вони

цілком підтримують рішення адміністрації Д. Трампа про вихід США з ядерної угоди та вітають посилення американських санкцій щодо Ірану, прагнучи його економічної та політичної ізоляції або навіть зміни іранського теократичного режиму. При цьому саме Ізраїль вважає найбільшою загрозою для своєї національної безпеки ядерну та ракетну програми Ірану, що розвиваються швидкими темпами, а також курс регіональної політики Тегерана, який суперечить національним інтересам Тель-Авіва. Тому Ізраїль неодноразово розглядав військовий сценарій подолання ядерної загрози. Сьогодні ж сили двох держав зіштовхнулися на території Сирії, де обидві держави підтримують різні сторони громадянського конфлікту. Зокрема, іранці фінансують одну з найкращих армій регіону – войовничу ліванську шиїтську міліцію «Хізбалла», яка налічує десятки тисяч бійців. Саме вона протистоїть Ізраїлю, контролює значною мірою Ліван, а тепер і частину Сирії. Також Іран фінансує й забезпечує кадровими офіцерами та зброєю іракське ополчення «Хашд-аль-Шааб», яке протидіяло радикальним сунітським ісламістам під час громадянської війни в Іраку, а сьогодні допомагає армії повстанців-хуситів «Ансар Аллах» в Ємені, фінансує рух ХАМАС у Палестині.

До цієї групи країн можна також зарахувати ОАЕ, Бахрейн та Кувейт, лідери яких дещо менш радикально сприймають ядерну та регіональну політику Тегерану, проте не підтримують її.

Друга група об'єднує прихильників Ірану, до неї можна зарахувати Сирію, Ірак, Ліван, Ємен. Велика частина еліти цих країн активно підтриме розвиток ядерної та ракетної програми Тегерана і, відповідно, піддає критиці рішення США щодо виходу з СВПД. Ці країни отримують великий обсяг фінансової допомоги з ІРІ, яка таким способом намагається втримувати власні позиції в регіоні. На території Сирії та Лівану Іран споруджує ракетні заводи, продукцію з яких використовують, піддаючи обстрілам Ізраїль. Звичайно, що такі заходи Ірану є надзвичайно витратними, передовсім від них страждає економіка та погіршується внутрішньополітична ситуація в країні. Це

знаходить свій вияв у масових протестах, спричинених високим рівнем інфляції та зростанням цін на продукти харчування тощо.

До третьої групи близькосхідних країн належать Туреччина, Єгипет, Оман і Катар, які підтримують мирну, але не військову складову ядерної програми Ірану. Вони прихильно ставляться до СВПД, розглядаючи його як ефективну угоду, без якої можлива дестабілізація регіону.

Отже, вороже або недовірливе ставлення до Ірану та розвитку його ядерної програми з боку інших держав регіону залежить значною мірою від характеру їхніх взаємин та етно-конфесійних і релігійних особливостей. Систематизацію держав Близького Сходу за критерієм їхнього ставлення до розвитку ЯП ІРІ подано в таб. Б.1, вміщеної в додатку Б.

Основні положення розділу знайшли своє відображення в публікаціях дисертанта [50-52; 54-56; 58; 371;372].

РОЗДІЛ 4

ГЛОБАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ ЯДЕРНОЇ ПРОГРАМИ ІРАНУ: ВИКЛИКИ ДЛЯ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

4.1. Дивергентні підходи ключових позарегіональних акторів щодо перспектив втілення ядерної програми Ірану

Перемогу на президентських виборах 2013 р. здобув Х. Рухані, який 16 років поспіль був секретарем Вищої ради національної безпеки Ірану і відігравав провідну роль у ядерних переговорах. Доктор О. Хейнонен, який майже 30 років працював старшим офіційним представником МАГАТЕ, відзначав, що Х. Рухані часто хизувався тим, як він використовував переговори з державами Заходу, щоб «виграти час для просування іранської програми» [208].

Х. Рухані, як представник поміркованих поглядів, ще під час передвиборчої кампанії обіцяв налагодити стосунки із Заходом, домогтися скасування санкцій і вивести економіку Ірану з кризи. За президентства Х. Рухані розпочався новий етап переговорів щодо визначення вектора розвитку ядерної програми Ірану. Адміністрація Х. Рухані підготувала чіткий і структурований план нормалізації взаємин зі США та європейськими державами, який було позитивно оцінено західними дипломатами. На його основі в листопаді 2013 р. було ухвалено Спільний план дій (СПД) – проміжна, або «дорожня», угода, підписана між Іраном та членами групи «P5+1» [47, с. 130]. Згідно з умовами СПД Іран погодився ліквідувати свій запас середньозбагаченого збройного урану, скоротити запаси низькозбагаченого урану на 98 %, не встановлювати нових ядерних центрифуг, не запускати ті з них, які було встановлено, але які ще не почали працювати, не будувати будь-яких нових збагачувальних об'єктів. ІРІ, однак, не погодилася зупинити збагачення урану на рівень 3,5 % та демонтувати будь-які наявні центрифуги. В обмін на ці дії, США погодилися знизити втрати Тегерана від санкцій на

6–7 млрд. дол. З них приблизно 4,2 млрд. дол. Іран мав отримати з власних рахунків, сформованих на основі доходів країни від попередніх продажів нафти, але заморожених в іноземних банках.

На думку іранської сторони, цією проміжною угодою міжнародне співтовариство визнало іранське право на збагачення урану. Тому Х. Рухані заявив, що угоду кожен з її учасників і спостерігачів може інтерпретувати по-своєму, але при цьому право на збагачення чітко зазначено в тексті угоди. Президент ІРІ оголосив: «наша збагачувальна діяльність продовжуватиметься, як і раніше». Проте не всі представники групи «P5+1» погодились з такою інтерпретацією. Так, державний секретар США Дж. Керрі заявив, що ця угода не передбачає особливих прав ІРІ на збагачення збройного урану, навпаки, скрізь у ній констатовано, що її сторони можуть це здійснювати лише за взаємною згодою [256, р. 60].

Впродовж 2014 р. Іран та держави «P5+1» працювали над Спільним комплексним планом дій. Згодом Іран та члени «P5+1» підтвердили подальші кроки щодо прийняття СВПД. Вони досягли низки домовленостей, які потім стали частиною угоди й передбачали такі основні заходи: вивезення більшості іранського збагаченого урану за кордон, перетворення його ядерних об'єктів на науково-дослідні центри для роботи з мирним атомом та, відповідно, поступове зняття санкцій США, ЄС та РБ ООН.

Наступним етапом переговорів у квітні 2015 р. став розроблений проєкт компромісного міжнародного рішення щодо ядерної програми ІРІ. Як зазначив з цього приводу глава МЗС Ірану М. Дж. Заріф, «рішення знайдено, можна негайно розпочати роботу над проєктом угоди». У його рамках влада Ірану взяла зобов'язання обмежити програму збагачення збройного урану терміном на 25 років. Ядерний об'єкт «Фордо» мав бути перетворений на дослідницький центр, а завод зі збагачення урану в м. Нетенз залишитися з метою виробництва низькозбагаченого урану для мирних потреб. Зі свого боку, Євросоюз і США зобов'язалися призупинити дію санкцій щодо Ірану після виконання останнім своєї частини домовленостей [34].

14 липня 2015 р. у м. Відні між ІРІ, з одного боку, та групою «P5+1» (п'ять постійних членів РБ ООН за участі ФРН) та ЄС, – з іншого, було підписано угоду щодо ядерної програми Ірану, відому як Спільний всеосяжний план дій (перс. برنامه جامع اقدام مشترک, англ. Joint Comprehensive Plan of Action – JCPOA) [254]. Зміст угоди визначив таку логіку її виконання: «немає ядерної зброї – немає конфлікту, що мав би зупинити програму» [100]. Договір, однак, не передбачив знищення всього ядерного потенціалу ІРІ. Саме це й турбує найбільше «недружні» до Ірану держави, насамперед Ізраїль. Завдяки підписанню угоди поняття «ядерна зброя» та «ядерна енергія» було чітко розмежовано, чого раніше не робили, принаймні щодо ІРІ.

У цьому документі визначено, що досягнуті сторонами домовленості дадуть змогу протягом найближчих 10 років обмежити можливості Ірану зі збагачення урану, а також щодо здійснення досліджень і розробок у ядерній сфері: «Протягом 15 років Іран запровадить обмеження на додаткові елементи своєї програми», зокрема, не буде створювати нових потужностей зі збагачення урану або реакторів на важкій воді і скоротить свої запаси збагаченого урану. Важливі інспекції та заходи транспарентності будуть тривати більш ніж 15 років. Посилені інспекції об'єктів, залучених до ланцюга постачання збагачення урану, триватимуть до 25 років, наголошувалося в документі.

До числа таких об'єктів належать, зокрема, уранові родовища, підприємства для подрібнення уранової руди і отримання оксиду урану, які можуть служити сировиною і для ядерного палива, і для ядерних матеріалів військового призначення. У документі вказано, що співробітники МАГАТЕ мають мати регулярний доступ до всіх ядерних об'єктів Ірану, в тому числі до чинного об'єкта з центрифугами зі збагачення урану в м. Натанз і об'єкта в м. Фордо, який раніше використовували для збагачення. Планується, що міжнародні експерти спостерігатимуть за іранськими центрифугами і сховищами ядерних матеріалів впродовж 20 років.

Міжнародна спільнота створила спеціальний канал для постачання ядерної програми Ірану різними матеріалами й обладнанням, у тому числі

«подвійного призначення». Однак вони мали надходити в країну тільки після їхньої попередньої перевірки і схвалення кожної окремої угоди щодо постачання.

З боку США СВПД підписувала адміністрація Б. Обама. Згідно з цією угодою Президент США що три місяці звітував Конгресові щодо виконання сторонами плану дій і його відповідності національним інтересам США. На підставі цього він рекомендував призупинити санкцій США щодо ІРІ на черговий термін. Однак після завершення каденції Б. Обама новий республіканський президент Д. Трамп лише двічі підтверджував цю угоду, згодом відмовившись від такої практики.

У період між підписанням СВПД і виходом з неї США Іран демонтував реактор на важкій воді біля м. Арака та значно скоротив кількість центрифуг, що їх використовували для збагачення збройного урану. У січні 2016 р. інспектор МАГАТЕ констатував, що Іран дотримується виконання норм СВПД. На підставі цього США та ЄС заявили про зняття санкцій з Ірану. Обґрунтовуючи такий крок, глава зовнішньої політики ЄС Ф. Могеріні заявила, що зняття санкцій з Ірану сприятиме міжнародному та регіональному мирові й безпеці, дасть змогу розблокувати заморожені фінансові активи Ірану за кордоном і реалізувати його нафту на міжнародному ринку. Держсекретар США Дж. Керрі також наказав скасувати економічні санкції США проти Ірану. На перемовинах у Відні Дж. Керрі обґрунтував дії Вашингтона значним прогресом у діяльності Тегерана, щодо можливості якого багато людей мали сумніви [244].

Було розблоковано іранські фінансові ресурси на суму близько 100 млрд. дол., заморожені раніше у закордонних (національних та наддержавних) фінансових установах. Іран, провівши переговори з представниками нафтових компаній Total та Shell, заявив про готовність експортувати нафту.

Слід наголосити на тому, що хоча СВПД стосується ядерної програми Ірану, він фактично виходить за її рамки. Адже вперше за 45 років дії Договору про нерозповсюдження ядерної зброї члени міжнародної спільноти підписали

документ, який чітко і жорстко обмежує можливі ядерні амбіції учасника ДНЯЗ. У рамках СВПД забезпечується постійний контроль МАГАТЕ над збагаченням і накопиченням урану. Тому основні принципи, визначені в цьому документі, можуть стати підґрунтям для імплементації елементів ДНЯЗ щодо інших держав. Успіх ядерної угоди з Іраном засвідчує також ефективність роботи членів Групи 5+1 й можливість використовувати такий формат для вирішення інших важливих проблем. Для самого ж Ірану СВПД став історичною угодою, ратифікація якої була необхідною для зняття з нього санкцій та повернення на міжнародні ринки [68, с. 250].

Врегулювання іранського ядерного питання через підписання СВПД розділило позиції держав за їхнім ставленням до цієї угоди. Так, проблемними пунктами цього документа, що їх активно критикували республіканці в Конгресі США, а також політичні еліти в Ізраїлі та Саудівській Аравії, стали по-перше, його терміновість, по-друге, численні незрозумілі та нечіткі формулювання, по-третє зняття ембарго на постачання зброї в Іран, хоча на початку переговорів щодо СВПД було вирішено усунути це питання з порядку денного. Однак це ембарго, як зазначено в Договорі, має бути знято лише через 5 років його дії, а через 8 років має бути знято заборону для Ірану реалізовувати балістичну (ракетну) програму [245]. Нечіткість договору, на думку спікера Палати представників Конгресу США, тільки ініціює перегони озброєнь на Близькому Сході та посилює позиції Тегерана в регіоні. Натомість, за умови дотримання усіх пунктів СВПД, Іран не матиме можливості створити ядерну зброю та засоби її доставки.

У США вирішення іранської ядерної проблеми через компроміс зіштовхнуло погляди демократів та республіканців. Останні критикують угоду, називаючи її проявом слабкості Америки. Вони підкреслюють, що угода не дасть змоги за потреби силою змінити «іранський режим» і тим самим зробити його зручним для Заходу. Саме це змушує окремі політичні сили бути в опозиції до договору [177]. Екс-президент США Б. Обама досі є прихильником цієї угоди, називаючи її історичною. В останні роки він, на думку експертів,

виступав як «президент миру» і щодо цієї проблеми ставив перед Конгресом таке питання: компромісний договір з Іраном, що не передбачає повного контролю над його ядерною програмою, чи повна відсутність контролю за цією країною взагалі. Однак такої позиції не поділяє чинний президент США Д. Трамп.

Упродовж останніх дванадцяти років політика ЄС та його курс щодо Ірану реалізовувався виключно на переговорах між п'ятьма постійними членами Ради Безпеки ООН, включно з Німеччиною (P5+1) та Іраном щодо ядерної програми останнього. При цьому найбільшу політичну роль серед європейських країн під час вирішення проблеми ІЯП з моменту її виникнення відіграла Франція. Саме Париж надав Групі ядерних постачальників матеріали про те, що Тегеран розвиває військову складову ядерної програми. Офіційний Париж звинуватив Іран у порушенні вимог ДНЯЗ та МАГАТЕ і запропонував їх обговорити на РБ ООН. Згодом Франція запропонувала провести багатосторонні переговори з ІРІ в ядерній сфері, залучаючи РФ та ФРН. Проте Парижу та Москві не вдалось узгодити позиції для вирішення цієї проблеми, тому останню було замінено на Лондон. У такий спосіб і було сформовано спільну позицію «трійки» ЄС [46, с. 115].

На переговорах дипломати з Франції, Німеччини та Великої Британії поступово взяли під свій контроль пошуки відповідей на питання, що стосуються ядерної програми Ірану. Причин для цього було кілька: по-перше, ядерні переговори є високо технічними, із залученням багатьох фахівців. Натомість обговорення широких внутрішніх та регіональних проблем за участі політиків і дипломатів могли зашкодити змістові переговорів та позбавити важелів впливу на Іран з боку групи «P5+1». По-друге, ЄС сподівався, що результат ядерних переговорів вплине на західну позицію щодо Ірану в цілому, оскільки ядерні переговори та їхній результат мали поглибити співпрацю між державами Заходу та Іраном [174].

Своєю участю в переговорах і укладенні СВПД, ЄС засвідчив готовність до активного залучення для вирішення проблем глобальної безпеки на

найвищому рівні. Щобільше, члени Євросоюзу підтримують будь-які ініціативи, спрямовані на нерозповсюдження зброї масового ураження з огляду на доктрину безпеки ЄС, ухвалену 2003 р. Близький Схід, вільний від ядерної зброї, є основною метою ЄС як ключового регіонального гравця. Мотиви «європейської трійки» (Франції, Великої Британії та Німеччини) чіткі: вона не хоче війни в регіоні, оскільки не має на неї достатньо ресурсів. Європа прагне впливати на близькосхідні процеси, проте готова це здійснювати лише за допомогою переговорів [39].

Європа потребує співпраці в енергетичній сфері з Іраном, оскільки це альтернатива Росії, а також можливість отримувати дешеву та якісну нафту. Також варто зазначити, що Іран може не тільки бути експортером газу в ЄС, але й забезпечити його транзит з країн Середньої Азії в Європу [45, с. 120].

У такому контексті Іран варто оцінювати не тільки за кількістю наявних у нього центрифуг. Існують чотири чинники, які впливають на вироблення ширшого підходу з боку ЄС до цієї країни. По-перше, це геополітичне розташування Ірану як ключового гравця на перехресті між Європою, РФ, Центральною Азією та Південною Азією. По-друге, Іран є сильною державою з розвиненими інститутами, промисловою базою та суспільством, охопленим значними націєцентричними настроями. Іранці пишаються досягненнями своєї країни, включно з будівництвом ядерних об'єктів та розвитком ракетного потенціалу. По-третє, незважаючи на репресії з боку режиму, громадянське суспільство залишається сильним. Нарешті, на відміну від багатьох арабів, іранські громадяни достатньо прозахідно налаштовані. Навіть мусульманське керівництво досить плюралістичне і в деяких аспектах відкрите до тісніших зв'язків із Заходом [174].

Необхідно наголосити й на тому, що ЄС, на відміну від США, допускає позитивний вплив ІРІ на вирішення регіональних конфліктів на Близькому Сході. Така позиція еліт європейських країн визначається тим, що лідери Ірану реально впливають на Ліван, Сирію, Ірак, Афганістан через такі організації, як ХАМАС, Хізбалла та численні шіїтські громади. Проте Тегеран зацікавлений

лише у вирішенні тих регіональних конфліктів, які відбуваються в сусідніх країнах і загрожують його національній безпеці. З іншого ж боку нестабільність у регіоні допомагає Ірану просувати власні інтереси. Отож вирішення конфліктів на Близькому Сході без Тегерана справді не можливе, проте рівень їх вирішення залежить від розвитку ситуації навколо його ядерної програми [46, с. 114].

Особливий внесок у розвиток ядерної промисловості Ірану зробила Російська Федерація. Станом на сьогодні атомна енергетика ІРІ підтримується саме РФ, прикладом чого є завершення розпочатого ще за шаха будівництва Бушерської АЕС, яка 2011 р. почала успішно працювати [108]. З огляду на це можемо відзначити значний інтерес РФ до «ядерного досьє» ІРІ. Це пов'язано, насамперед, з намаганням Москви підвищити свій вплив на Близькому Сході і зміцнити міжнародні зв'язки з Тегераном. Також існує економічний інтерес РФ до інвестицій у розвиток промисловості, створенні нових робочих місць на території Ірану. До того ж Іран і РФ пов'язані участю в конфлікті в Сирії. Хізбалла і Збройні сили РФ тісно співпрацюють у військових діях на боці уряду Б. Асада.

Слід констатувати важливу роль РФ у створенні і підписанні СВПД у 2015 р. Тоді саме Росія і Китай виступили за підписання угоди, яка дала гарантії не тільки для Заходу щодо мирного розвитку ІЯП, але й для ІРІ – щодо зняття санкцій. Проте варто наголосити й на тому, що, незважаючи на безумовний союз РФ та Ірану, згаданий договір не став для першої настільки радісною подією, наскільки він був позитивний для інших учасників переговорів. По-перше, наслідки угоди були неоднозначними і для В. Путіна, і для РФ загалом. З одного боку, РФ виступає проти системи західних санкцій загалом, з іншого ж, для неї, як і для всіх інших нафто-експортних країн, поява конкурента зі значними запасами дешевого у видобутку та якісного «чорного золота» є не вигідною. По-друге, з підписанням СВПД Кремль, як посередник між Заходом та Іраном, позбавляється одного із важелів впливу на обидві сторони, який він завжди міг використати у власних інтересах. І звичайно ж,

для Росії повернення Ірану на глобальний експортний ринок означало зниження рівня залежності Європи від російського газу [177] в довгостроковій перспективі.

Однак зазначимо, що саме на завершальному етапі підготовки СВПД, головну роль відігравав діалог між Вашингтоном і Тегераном, Москва ж зробила свій внесок у вирішення низки поточних проблем (спосіб перепрофілювання центру Фордо, вивезення надлишкового НЗУ, визначення деталей транспарентності ІЯП, участь в ухваленні Резолюції 2231 РБ ООН) [268, р. 5–7]. При цьому Москва паралельно розширювала співпрацю з Тегераном, зміцнюючи його позиції на переговорах через угоду «нафта в обмін на товари», укладала контракти на нові ядерні реактори і постачання озброєнь, просувала членство Ірану в Шанхайській організації співпраці.

Зрештою, головну роль у розвитку взаємин між двома країнами відіграли не економічні, а політичні мотиви. Адже з економічного погляду Іран є серйозним конкурентом Росії в енергетичній сфері. Натомість, керівництво Ісламської Республіки Іран і Російської Федерації об'єднує вкрай негативне ставлення до курсу політики США, їхніх санкцій щодо обох країн. Відмова сприймати американську політику «подвійних стандартів» є елементом офіційних зовнішньополітичних доктрин, котрих дотримуються і в Москві і в Тегерані, та пронизує всі їхні практичні дії на міжнародній арені. В РФ та Ірані прагнуть обмежити американський вплив [86, с. 623–624], а тому їх можна назвати стратегічними партнерами, оскільки вони зацікавлені в просуванні власних інтересів на Близькому Сході, підтвердженням чого є активна політика РФ і Ірану в Сирії. Також офіційна Москва активно прагне налагодити економічні зв'язки зі столицями Близького Сходу, Північної Африки та Південної Азії по осі північ-південь. Для реалізації цих планів Тегеран, як столиця транзитної держави, є важливим партнером.

Варто згадати і про КНР – одну з держав-підписантів ядерної угоди. Китай активно підтримував переговори в рамках групи Р 5+1 та всебічно сприяв підписанню ядерної угоди. Пекін посідає таку позицію щодо Тегерана

передовсім з огляду на власні економічні інтереси. Оскільки Іран є одним із найбільших постачальників нафти та газу до Китаю, його чиновники часто характеризують свої взаємини з Іраном, як «20 століть співпраці». Для сучасного ж Ірану найважливішу роль у стосунках з Китаєм зіграло те, що під час ірано-іракської війни 1980–1988 рр. саме останній був основним постачальником зброї для іранців, тоді як більшість країн підтримали Ірак. У наступні десятиліття Пекін повільно, але впевнено утвердився як головний партнер Ірану в торгівлі, зовнішніх та військових справах [215]. Й у наш час Китай розглядає Іран як основне джерело енергії та важливий ринок збуту.

На початку 2000-х років Китай став важливим торговельним партнером Ірану і за показниками імпорту, і за даними експорту. Після 2000-х років ІРІ сфокусувалась на імпорті передових озброєнь, особливо ракетних технологій. Згодом Китай розробив кілька нових типів тактичних керованих ракет для використання головним чином на ракетних патрульних катерах, призначених, зокрема, для продажу Ірану [280, р. 44].

Китай доклав значних зусиль на міжнародній арені для скасування санкцій, впроваджених у рамках ООН проти Ірану, в обмін на те, що Тегеран скоротить обсяг своєї ядерної програми. Міністерство закордонних справ КНР зазначило: «Китай цінує впевненість Ірану в тому, що останній не має наміру створювати ядерну зброю, підтримує Тегеран у захисті своїх законних прав та інтересів і повністю визнає внесок Ірану в підписання Спільного всеосяжного плану дій» [283]. Розташування Ірану на перехресті шляхів Близького Сходу, Південної та Центральної Азії і Європи, а також його доступ до Перської затоки та Ормузької протоки робить цю країну важливою для Китаю, адже вона здатна сприяти інтеграції цих важливих регіонів через інфраструктурні і транспортні проекти, спрямовані на розширення китайського політичного і економічного впливу.

Отже, ставлення членів ЄС, США, РФ та Китаю до СВПД відрізняється, насамперед, через їхні національні інтереси, а не доктринальні розбіжності.

Вкотре наголосимо на тому, що для Ірану це історична угода, яка позитивно впливає і на політичну, і на економічну ситуацію в країні.

Проте паритет у взаєминах між США, Іраном, РФ, державами Європи та Китаєм протримався недовго. Уже 13 грудня 2016 р. Президент Ірану Х. Рухані звинуватив США у порушенні домовленостей, досягнутих раніше в рамках СВПД. Зокрема, він наказав своїм вченим розпочати розробку ядерного силового устаткування для морських суден. Заява Х. Рухані ознаменувала першу предметну реакцію Тегерана на рішення Конгресу США, ухвалене в листопаді 2016 р. з метою розширення окремих санкцій щодо ІРІ [198].

Плани Президента Х. Рухані, у разі їхнього здійснення, ймовірно, вимагатимуть від Ірану збагачення урану до чистоти, вищої за максимальний рівень 3,67%, установлений СВПД. Приблизно у той же час відбулося випробування Тегераном нових балістичних ракет «Хоремшехр» з радіусом дії до 2000 км. Ці випробування демонстрували державні іранські телеканали, хоча дата та місце їхнього проведення залишилися невідомими.

Реагуючи на означені дії Ірану, США в січні 2017 р. запровадили новий пакет санкцій проти цієї країни, які в липні 2017 р. були посилені [197]. Після цього на ГА ООН 19 вересня 2017 р. президенти США та ІРІ обмінялися взаємними звинуваченнями. Так, Д. Трамп долучив Іран до числа членів невеликої групи «режимів-вигнанців», заявивши, що іранська влада схильна до «смерті і руйнування», а дотримання СВПД – ганьба для США. Президент ІРІ Х. Рухані у відповідь нагадав Д. Трампові про його імідж «новачка-вигнанця у міжнародній політиці», назвавши зовнішньополітичну риторику президента США неосвіченою, абсурдною та сповненою ненависті. Він також додав, що його держава буде не першою серед тих, хто порушить умови СВПД, адже Д. Трамп ще раніше пригрозив вийти з цієї ядерної угоди [73]. Протистояння президентів Ірану (Х. Рухані) і США (Д. Трампа) на цьому не завершилося. Так, у жовтні 2017 р. Д. Трамп заявив, що більше не буде запевнювати Конгрес у тому, що ядерна угода з Іраном відповідає інтересам США. Президент США закликав Конгрес висунути ІРІ додаткові умови для подальшого призупинення

санкцій. Незважаючи на спротив інших підписантів СВПД, США 8 травня 2018 р. вийшли з ядерної угоди з Іраном та відновили дію своїх санкцій щодо нього, оскільки, за словами Д. Трампа, іранська угода була «дефектною у своїй основі» [148].

Більшість союзників та супротивників США не підтримали їхнього рішення. Зокрема, КНР та РФ розцінюють ядерну угоду з ІРІ як власні дипломатичні перемоги і саме тому виступають за її збереження, незважаючи на вихід США. На підставі цього можна констатувати, що важливість теми Ірану і його ядерної програми для РФ не є перебільшеною.

У зв'язку з рішенням Д.Трампа російське МЗС висловило глибоке розчарування, а глава комітету Ради Федерації з міжнародних справ К. Косачов заявив, що «Трамп своєю відмовою від угоди завдає удару одночасно і по дієздатності міжнародної спільноти в цілому, і по режиму нерозповсюдження ядерної зброї, і по репутації Америки як відповідального світового гравця, і по миру на Близькому Сході». Китай же закликав міжнародне співтовариство до координації заходів для забезпечення цілісності угоди щодо Ірану і заявив, що продовжить співпрацю з останнім, незважаючи на можливість застосування санкцій США [37].

Підстави такої заяви з боку КНР можна пояснити тим, що ще до підписання ядерної угоди 2015 р., коли Іран перебував під жорстокими санкціями США та ЄС, Пекін активно співпрацював з Тегераном в економічній та енергетичній сферах, а після часткового скасування санкцій проти останнього присутність КНР в Ірані лише посилилася. Тому сьогодні Китай є найбільшим торговельним партнером Ірану, і обсяги їхньої двосторонньої торгівлі продовжують зростати. У 2018 р. іранський експорт до Китаю збільшився приблизно на 25%, а експорт Китаю до Ірану зріс приблизно на 20% [241].

Окрім цього, КНР активно реалізує в Ірані інфраструктурні проєкти, наприклад, будівництво метро. Заяви китайських чиновників підтверджують, що Китай посилює співпрацю з Іраном. Наприклад, під час брифінгу прес-

секретар МЗС КНР Г. Шуан заявив, що Тегеран і Пекін «підтримуватимуть нормальні економічні зв'язки і торгівлю», і додав: «Я хочу підкреслити, що китайський уряд виступає проти запровадження односторонніх санкцій і так званої юриспруденції довгої руки будь-якою країною» [365, р. 7]. Адже Китай для Ірану є альтернативним ринком продажу нафти і реалізації фінансових операцій на тлі невизначеного майбутнього щодо ядерної угоди. Проте варто наголосити на тому, що китайські підприємства не хочуть відкрито протистояти масштабним та жорстким санкціям США, оскільки вони є вразливими до тиску останніх. Тим більше, що Вашингтон не без вагань ухвалив рішення запровадити санкції щодо китайських компаній, таких як Huawei і ZTE за ведення бізнесу з Тегераном. Тим не менше, великі китайські компанії продовжують активно діяти в Ірані і готові прийти на заміну витісненим з цього ринку європейським підприємствам [215].

Франція, Велика Британія і Німеччина також погодилися виконувати свої зобов'язання в рамках СВПД і закликали всі сторони угоди «залишатися прихильними до її повної імплементації». Окрім того, ЄС вжив заходів, щоб вивести свої компанії з-під удару санкцій. Так, Ф. Могеріні, реагуючи на промову Д. Трампа про вихід із СВПД вказала, що угода з Іраном є повноцінною і ніяких порушень угоди з боку Тегерана не було виявлено. За цих умов дії США підтримали лише головні регіональні конкуренти ІРІ – Ізраїль та Саудівська Аравія [149].

У цьому контексті варто виокремити основні розбіжності Вашингтона і Брюсселя у відповідях на питання розвитку ядерної програми Тегерана, яка, можливо, стала найбільшою суперечністю між цими атлантичними партнерами з 1945 р. Головні претензії адміністрації Д. Трампа до Спільного всеосяжного плану дій такі: по-перше, ця угода відтягує момент отримання Іраном ядерної зброї, а не запобігає йому. Як зазначив ізраїльський прем'єр Б. Нетаньяху, за певний невеликий період Тегеран отримає «законне право» на збагачення збройного урану (а по суті, створення ядерних зарядів). По-друге, ця домовленість не обмежує виробництво балістичних ракет (радіусом дії від 2 до

5 тис. км.), що є складовою програми отримання Іраном зброї масового ураження (балістичні ракети створюються для того, щоб оснастити їх ядерними, а не звичайним боєзарядами). По-третє, угода не обмежує регіональної політики Тегерана, а навпаки сприяє їй, оскільки іранці отримують значні кошти від торгівлі з Європою (передовсім, енергоносіями), які витрачаються на «військові авантюри» і «терористичні операції» Корпусу вартових іранської революції в сусідніх арабських країнах.

Європейці, як з'ясувалося за результатами візитів французького президента Е. Макрона і німецького канцлера А. Меркель до Вашингтона у квітні 2018 р., схильні погодитися зі згаданими трьома аргументами президента Д. Трампа. Офіційні особи ЄС висловили занепокоєння неоднозначними відповідями Тегерана на регіональні питання в Сирії, Ємені, Іраку, ескалацією його протистояння з Саудівською Аравією, розширенням розвитку ракетної програми, порушенням прав людини. Всі ці проблеми, на переконання європейських політиків, гальмують нормалізацію взаємин ЄС з ІРІ. Зі свого ж боку, вони пропонують Тегеранові переговори для вирішення цих проблем із збереженням незмінності СВПД. Отож, у разі досягнення компромісних рішень із зазначених проблем, лідери європейських держав пропонують оформити їх як додаткову угоду або внести зміни в чинний документ. Адже європейців лякає перспектива руйнування укладеної домовленості: «Чи стане Європі і світові краще у разі відмови від нинішньої угоди?» – риторично запитувала канцлерки ФРН.

Позиція Євросоюзу багато в чому зумовлюється економічними чинниками. Річ у тому, що за останні два роки спостерігається значне зростання обсягів торгівлі Ірану з Європою. Так, лише 2016 р. європейський експорт в цю країну оцінювався в 8,2 млрд євро (здебільша це промислові товари й обладнання); вартість імпорту з Ірану в Європу становила 5,5 млрд. євро (найчастіше це енергоносії). Тим не менше, ці показники досі ще не досягли рівня, який існував до запровадження режиму санкцій ООН проти ІРІ. Тоді ЄС був першим партнером Ірану, а в 2016-2017 рр. – шостим за обсягами торгівлі.

Підкреслюючи необхідність збереження СВПД, європейські політики враховують своє прагнення зберегти економічний статус-кво у відносинах з Іраном. Щобільше, єврокомісар М. А. Каньете висловлює прагнення ЄС нарощувати обсяги товарообігу в умовах, коли Тегеран не готовий до нового раунду переговорів з метою доповнення або перегляду чинної угоди. Також варто констатувати таке: щоб забезпечити досягнення значних економічних цілей, Франція, Німеччина та Велика Британія активно співпрацюють з Європейським Союзом з метою створення механізму міжнародних платежів в обхід американської системи фінансових санкцій.

Відразу після ухвали адміністрації Д. Трампа вийти із СВПД Верховний лідер аятола А. Хаменеї заявив, що Іран не потерпить одночасного обмеження його економіки та ядерної програми. «Цей поганий сон ніколи не здійсниться», – підкреслив він у червні 2018 р. [317].

Протягом року після виходу адміністрації Д. Трампа із СВПД Тегеран дотримувався стратегії вичікувати, коли інші підписанти угоди активізують зусилля, щоб зберегти угоду та компенсувати вплив санкцій, які шкодять економіці країни. Але після чергового посилення санкцій США 8 травня 2019 р. відповідно до п. 26 СВПД Іран перейшов від очікування до активних дій, задекларувавши перший із п'яти етапів, процесу послаблення своїх ядерних зобов'язань в рамках угоди, які насамперед стосувалися збагачення урану і важкої води [254]. З боку Тегерана це був вимушений крок, адже через дію американських санкцій європейські держави практично припинили економічні взаємини з Іраном. Країни ЄС не зробили жодних конкретних кроків, які б стосувались продажу нафти і послаблення дії жорстких санкцій США. Звичайно, це сильно вплинуло на економіку країни та внутрішню ситуацію в Ірані, оскільки інфляція, підвищення цін на продукти харчування викликали масові обурення та протести іранців [337, р. 17].

7 липня 2019 р. Тегеран запровадив другий етап скорочення зобов'язань щодо СВПД. Намагаючись компенсувати вплив американських санкцій, ЄЗ (Франція, Німеччина та Великобританія) впровадили Інструмент підтримки

торгових обмінів INSTEX. Оскільки торгівля між Іраном та Європою значно впала, іранський експорт особливо сильно постраждав за відсутності продажів нафти. Тоді ж Іран розпочав збагачення урану до рівня 4,5% та залишив за собою право зберігати на території країни понад 300 кг збагаченого урану. Цю інформацію підтвердили інспектори МАГАТЕ [352]. Представники МАГАТЕ та самі іранці вважають, що цей крок став визначним щодо виконання положень СВПД.

Реалізація цього етапу по суті відбулась через неспроможність INSTEX (Instrument in Support of Trade Exchanges) проводити торгові розрахунки та через розбіжності між зацікавленими сторонами. Високий представник ЄС Ф. Могеріні запевнила, що INSTEX буде відкритий для інших країн і що його акціонери розглядали можливість використовувати його для торгівлі нафтою [277]. Адже спочатку ця система мала охоплювати такі сектори економіки, як наприклад, фармацевтика та сільськогосподарство.

У вересні 2019 р. Тегеран перейшов до чергового етапу, розпочавши розробку нових центрифуг для прискорення збагачення урану, відмовився від обмежень дослідницької діяльності і запустив додатковий блок з 30 центрифуг нового покоління IR-6 для збагачення урану, а також у кілька разів збільшив виробництво низькозбагаченого урану. А вже в листопаді Тегеран відновив виробництво важкої води на своєму об'єкті в м. Араку, тим самим задекларувавши четвертий етап скорочення зобов'язань СВПД. Влада Ірану відмовилась утримувати об'єкт у м. Фордо як міжнародний центр ядерних досліджень та подала газ в центрифуги [211]. Реакція на такі кроки Ірану лідерів ЄС була негайною, адже Франція, Німеччина, Велика Британія дотримуються пунктів ядерної угоди і закликають Тегеран повернутись до виконання своїх зобов'язань. Та незважаючи на всі заклики, влада Ірану прагне більш рішучих дій від країн ЄС і заявляє що повернеться за стіл переговорів тоді, коли буде знято санкції з країни. У зв'язку з поетапним виходом Ірану із СВПД та досить агресивною регіональною політикою взаємини між Вашингтоном та Тегераном стають все складнішими, адже адміністрація

Д. Трамп посідає принципову позицію щодо ІЯП, впроваджуючи все нові санкції та обмеження.

Наприкінці 2019 р. в Іраку загинув американський військовик через дії угруповання «Катаїб Хезболлах», яке фінансується Іраном і тісно пов'язане з КВІР. У відповідь Збройні сили США за допомогою безпілотників здійснили авіаудари по базах шіїтського руху «Катаїб Хезболла» на території Сирії та Іраку. Такі дії Вашингтона викликали протести прихильників «Катаїб Хезболлах», які, прагнучи помсти, напали на посольство США в Багдаді. У ситуацію довелося втрутитися американським морським піхотинцем, які евакуювали посла США та інших дипломатичних представників [333].

3 січня збройні сили США завдали ракетного удару по аеропорту Багдада, в результаті якого було вбито іранського генерала К. Сулеймані, командувача сил спеціального призначення «Кудс» Корпусу вартових Ісламської революції. Саме його адміністрація США звинуватила в організації нападу на американське посольство в Багдаді. Разом з ним загинув заступник командувача іракськими силами народної мобілізації Абу Махді аль-Мухандіс. Варто сказати, що К. Сулеймані вважали в Ірані народним героєм, він понад 20 років проводив спецоперації Ірану за кордоном. Він підтримував тісні зв'язки з Б. Асадом у Сирії і організацією Хезболла в Лівані. Верховний лідер Тегерана аятолла Алі Хаменеї пригрозив США страшною помстою за вбивство К. Сулеймані та оголосив в країні триденний траур [209]. У великих містах Ірану масово виходили люди, аби вшанувати загиблого генерала, також в країні відбулись антиамериканські та антиізраїльські протести.

Після загибелі командира іранського підрозділу КВІР генерал-майора К. Сулеймані 6 січня 2020 р. Іран розпочав п'ятий, останній етап виходу із СВПД, знявши з себе всі зобов'язання, встановлені СВПД. Проте влада Тегерана зазначила, що не буде припиняти співпрацю з представниками МАГАТЕ та готова повернутись до переговорів щодо виконання зобов'язань СВПД, якщо всі санкції з країни буде знято [277]. Також 7 січня 2020 р. парламент Ірану визнав Пентагон США терористичною організацією.

Вночі 8 січня військові об'єкти США в Іраку – авіабаза Айн аль-Асад на заході Іраку та інфраструктура поблизу м. Ербіля, які використовуються американськими військовими і їхніми союзниками з НАТО – зазнали ракетних ударів. Операцію під назвою «Мученик Сулеймані», в якій брали участь військово-повітряні сили Корпусу вартових Ісламської революції КВІР, відразу назвали успішною. У відповідь 10 січня США оголосили галузеві санкції проти іранської будівельної, гірничої, обробної і текстильної промисловості, а також проти восьми високопоставлених іранських чиновників [286]. Загалом США ввели настільки масштабні та обширні санкції, що вони охоплюють майже 80% економіки Ірану. Наслідки введених США санкцій є суттєвими та прямо впливають на зниження експорту нафти, дохід від якого складає 30% бюджету Ірану на 2019–2020 рр. [186].

Недотримання Іраном основних положень СВПД призвело до того, що Франція, Німеччина та Великобританія 14 січня 2020 р. запустили формальний механізм вирішення суперечок ядерної угоди (DRM) і передали це питання на розгляд в Спільну комісію цього механізму відповідно до статті 36 СВПД [254]. Це так звана платформа для переговорів на різних рівнях, починаючи з політичних директорів, потім на рівні міністрів закордонних справ і закінчуючи Радою Безпеки ООН [196].

Згідно з пунктом 36 СВПД (JCPOA) до представництва для вирішення спорів під керівництвом Спільної комісії має бути залучено по одному представникові з Китаю, Європейського Союзу, Франції, Німеччини, Ірану, Росії, Сполученого Королівства та Сполучених Штатів [254]. Високий представник Європейського Союзу із закордонних справ та політики безпеки Жозеп Боррель є координатором Спільної комісії та відповідальним за роботу механізму.

Якщо Спільній комісії не вдасться вирішити спір в рамках СВПД, то питання про невиконання Іраном своїх зобов'язань буде передано в Раду Безпеки ООН. Протягом 30 днів після звернення рада повинна провести голосування щодо відповідної резолюції. Для затвердження резолюції потрібне

схвалення всіх учасників СВПД, а також США. Якщо резолюцію не буде ухвалено, санкції проти Ірану на рівні ООН буде відновлено в повному обсязі. Проте Іран попередив європейців, що їхнє зловживання механізмом може призвести до таких наслідків, як припинення співпраці ІРІ з МАГАТЕ та його вихід із ДНЯЗ [243].

Політики й експерти сходяться на думці, що вбивство іранського генерала К. Сулеймані спричинило новий етап ескалації на Близькому Сході і саме це активізувало іранських проксі в Іраку, Сирії, Ємені, Лівані. Ескалація може не залишити європейським країнам іншого вибору, окрім як приєднатися до списку санкцій США. Очевидно, в Білому домі розраховують, що тоді Тегеран буде змушений сісти за стіл переговорів і укласти нову ядерну угоду[243].

Зовнішньополітичний тиск адміністрації Д. Трампа та значний супротив Ірану призвів до військового протистояння між державами. Зрозуміло, що США вийшовши із СВПД та впровадивши санкції, прагнули змінити агресивну регіональну політику Тегерана та підписати нову ядерну угоду, яка включала б і інші важливі питання, зокрема розробку балістичних ракет. Натомість, такі дії призвели до зворотнього: Іран ще більше активізувався на Близькому Сході та перестав дотримуватися положень СВПД.

З огляду на останні події та загострення політичної кризи навколо іранського питання постає гостра потреба в пошуку шляхів його вирішення, оскільки підписанти СВПД посіли протилежні позиції щодо розвитку ІЯП та дають відмінні відповіді на питання, які безпосередньо стосуються ядерної програми, зокрема регіональної політики Тегерана й розвитку ним ракетних технологій.

4.2. Міжнародно-політичні сценарії врегулювання кризових явищ глобальної безпеки, спричинених ядерною програмою Ірану

Вирішення проблеми міжнародного контролю над розвитком ядерної програми ІРІ протягом років є одним з найактуальніших питань сучасної

міжнародної політики, оскільки ця програма загрожує міжнародній безпеці загалом та режиму нерозповсюдження зброї масового знищення, зокрема.

Іранську ядерну угоду, відому як СВПД, було підписано Тегераном та п'ятьма постійними членами Ради Безпеки ООН – США, Францією, Англією, РФ та КНР, а також ФРН, 14 липня 2015 р. [254]. Відтак, лідери держав, міжнародні експерти та дослідники розділилися на тих, хто підтримує СВПД, і тих, хто жорстко критикує цю угоду. Відомо, що Д. Трамп є відкритим супротивником угоди, про що він неодноразово заявляв під час своєї виборчої кампанії. 8 травня 2018 р. президент Д. Трамп заявив про вихід США з ядерної угоди й підписав указ про відновлення санкцій проти Ірану. Це рішення піддали гострій критиці інші держави-підписантки СВПД [348].

З огляду на відсутність єдності позицій щодо вирішення ядерної проблеми, створеної офіційним Тегераном, і всередині США (між республіканцями та демократами), і в міжнародній спільноті (між РФ, КНР, членами ЄС й іншими державами) немає однозначності в оцінках перспектив її розвитку. Тому багато практиків і науковців-теоретиків описують різні варіанти та розглядають відмінні шляхи вирішення проблеми, породженої виходом США з СВПД. Так, генерал-майор Армії оборони Ізраїлю, керівник Інституту дослідження національної безпеки (INSS) Тель-Авівського університету А. Ядлін виділяє п'ять найбільш імовірних сценаріїв розвитку ситуації, у зв'язку з рішенням американського президента Д. Трампа вийти з ядерної угоди з Іраном [302].

За першим сценарієм, Д. Трамп не буде виступати проти продовження дії СВПД щодо інших держав, якщо лідери ЄС, які закликають дотримуватися цієї угоди, зможуть удосконалити положення СВПД, тим самим усунувши недоліки. Такий хід подій, на думку А. Ядліна, вигідний адміністрації Д. Трампа, оскільки Вашингтон таким чином зможе уникнути відповідальності. Утім, малоімовірно, що за такого сценарію де-факто збережеться іранська угода. Адже пропозиції, які досі висувались європейськими державами, зокрема Німеччиною та Францією, щодо впровадження нових санкцій з огляду на

розвиток Тегераном програми балістичних ракет та його політики в регіоні, не задовольнили ані США, ані ІРІ [302].

Другий сценарій передбачає посилення тиску Д. Трампа на інші держави-підписантки СВПД з метою уникнути відповідальності за майбутнє ядерної програми Тегерана. За такого розвитку подій лідери ЄС намагатимуться знайти рішення, яке буде задовільняти обидві сторони конфлікту. По-перше, спробують переконати Д. Трампа підписати 120-денну відмову від санкцій; по-друге, не дозволять іранцям вийти із СВПД. Цей сценарій базується на прагненні Ірану зберегти ядерну угоду, оскільки вихід Тегерана із СВПД призведе до запровадження санкцій іншими державами. Проте варто зазначити, що офіційний Тегеран неодноразово заявляв про незмінність положень СВПД [302].

Третій сценарій зводиться до того, що «Д. Трамп не тільки не підпише 120-денну відмову від санкцій, але й буде терміново запроваджувати нові санкції щодо Ірану» [302]. Звичайно, такий сценарій не передбачає збереження статей договору. Однак, це зовсім не означає, що всі учасники СВПД будуть дотримуватись єдиної позиції. Наприклад, Москва і Пекін, які активно співпрацюють з офіційним Тегераном, будуть діяти разом, оскільки мають спільні інтереси та цілі. Такий розвиток подій посилює дипломатичну дилему країн ЄС. Лідери Великої Британії, Франції та ФРН мають ухвалити рішення щодо продовження іранської угоди без участі США або ж зайняти позицію, аналогічну до позиції адміністрації Д. Трампа, що означатиме крах СВПД.

Четвертий сценарій передбачає, що через впровадження жорстких нових санкцій і підтримання європейцями позиції Вашингтона, Тегеран може повернутися до збагачення збройного урану. Тоді Іранові доведеться вирішити, чи потрібно вийти з СВПД, щоб боротися з воєнними загрозами, або ж зберегти чинність ядерної угоди з економічною метою [302].

П'ятий сценарій можна визначити як «сторони на межі» [302]. Дипломатичного компромісу між США та Іраном у формі ядерної угоди так і не вдалось зберегти. З обранням Д. Трампа і перевагою прихильників жорсткої

лінії в Тегерані, які з самого початку не підтримували СВПД, ситуація кардинально змінилася. Адже досі не відомо, як далеко та на які поступки сторони здатні піти. Зрозуміло, що зміна стратегії в Тегерані і спроба використати період невизначеності щодо СВПД з метою отримати перший ядерний заряд і завоювати ядерний імунітет означатиме початок воєнних дій за участі інших країн, зокрема Саудівської Аравії, Ізраїлю, Сирії і Лівану.

Варто наголосити, що після виходу США із СВПД члени ЄС не підтримали позицію адміністрації Д. Трампа та прагнуть зберегти ядерну угоду з ІРІ, можливо, в іншому форматі та зі змінами. Це підтверджує й чинний президент Європейської комісії Ж.-К. Юнкер: «На цьому етапі ми повинні замінити Сполучені Штати, які, як міжнародний актор, втратили силу і (...) вплив». Європейський Союз має намір діяти в Ірані відповідно до своїх інтересів у сфері безпеки та економіки, захищаючи власні інвестиції [224].

У цьому контексті на особливу увагу заслуговує дослідження, заступника директора Фонду стратегічних досліджень у Парижі (Fondation Pour La Recherche Stratégique in Paris) Б. Тертеза, який виокремив такі перспективи [339, р. 9–10]: члени ЄС у повному обсязі не зможуть забезпечити Іранові економічні вигоди в рамках виконання ним СВПД. Проте для інших держав (таких як РФ та КНР) американські санкції є неістотною загрозою для торгівлі та інвестицій.

Сценарій, за яким Тегеран поступово відновлює збагачення збройного урану, посилаючись на статтю 36 СВПД, юридично виправдовує «часткове невиконання» ядерного договору. Такий хід подій підштовхнув би країни ЄС продовжити співпрацю зі США для вироблення спільної стратегії протистояння атомним амбіціям Тегерана [339, р. 9–10].

Якщо спрацює сценарій виходу Ірану з СВПД, наслідком буде відновлення його ядерної діяльності в повному обсязі. За таких обставин держави-члени ЄС будуть змушені відновити санкції щодо Тегерана. Також передбачається, що в разі можливого військового удару США або Ізраїлю по Ірану лідери ЄС не засудять таких дій [339, р. 9–10].

Підсумовуючи гіпотезу Б. Тертеза можна дійти висновку, що Великобританія, Франція, Німеччина будуть дотримуватись спільної позиції щодо збереження ядерної угоди з Іраном. Проте з економічного погляду для ЄС пріоритетними є стосунки зі США, а не з Іраном, зважаючи на обсяги торгівлі, тому вони будуть діяти дуже обережно та виважено.

Російський фахівець з ядерного нерозповсюдження А. Баклицький описує три варіанти розвитку подій навколо СВПД: згідно з першим, – проти Ірану запроваджуються нові санкції через його ядерну програму. Другий варіант передбачає встановлення меж порушення, в разі недотримання яких проти Тегерана буде запроваджено нові санкції. Останній варіант передбачає неспроможність усіх політичних рішень адміністрації США щодо ІРІ [15].

Особливої уваги заслуговує дослідження К. Уолтца, який ще у 2012 р. в статті «Чому Іран повинен отримати ядерну бомбу», виокремлює три основні відповіді на ядерне питання Ірану [358]. Ці тези досі не втратили своєї актуальності.

Перше рішення передбачає застосування Заходом жорсткої сили шляхом використання санкцій і дипломатичного тиску, щоб змусити Іран згорнути ядерну програму. Однак державу, націлену на отримання ядерного потенціалу, це навряд чи зможе стримати. Яскравим прикладом є Північна Корея, яка, всупереч санкціям і резолюціям Ради Безпеки ООН, досягла успіху, створивши ядерну зброю. Тому введення жорсткіших санкцій може викликати зворотній ефект, переконавши лідерів Ірану в необхідності отримати ядерний заряд як засіб гарантування власної безпеки [358].

Друге рішення, яке розглядає К. Уолтц, передбачає стримання Ірану «за крок» від випробування ядерного заряду, але зі збереженням можливості його здійснити. При цьому Іран буде не першою країною, яка матиме складну атомну інфраструктуру, але не матиме ядерної бомби. Японія, наприклад, підтримує і розвиває масштабну цивільну ядерну програму. Експерти припускають, що завдяки цьому Токіо за потреби може виготовити ядерний заряд в найкоротші терміни. Такий технологічний та інфраструктурний прорив

зможє задовольнити також і внутрішньополітичні потреби Ірану, – вважає К. Уолтц [358].

Трєте рїшення матимє негативні наслідки. Це продовження Іраном військової складової ядерної програми, створення ним ядерного заряду та його випробування. Такий підхід Тегерана, з великою ймовірністю, спричинять військову інтервенцію Ізраїлю та США. Адже Ізраїль прагне залишитися єдиною ядерною державою регіону і демонструє готовність до використання сили для збереження цього статусу. Такий результат остаточно дестабілізує Близький Схід, реально загрожуватимє безпеці інших держав регіону. Цей сценарій, хоч і є ймовірним, однак, на думку багатьох експертів, він найменш реалістичний [358].

К. Уолтц вважає, що загрозу ядерної програми Ірану дещо перебільшено, зокрема у площині можливості передачі Іраном ядерної зброї до рук терористів. На його думку, еліта країни, яка отримує ядерну зброю, відчуває себе більш, а не менш уразливою, і це її усвідомлення стримує ядерну державу від сміливих і особливо агресивних дій. Завдяки цьому Китай, Індія і Пакистан з набуттям ядерного статусу стали обачнішими у власних діях.

Узагальнюючи окреслені альтернативи, можна, на нашу думку, виокремити три міжнародно-політичні варіанти вирішення питання ІЯП з урахуванням визначених умов та наслідків їхнього здійснення.

Першим сценарієм є компроміс, який розглядають як найефективніший спосіб урегулювання конфліктів [106]. Після виходу США з ядерної угоди збереження СВПД опинилося під загрозою, оскільки учасники розділилися на два табори. Тому повернення всіх сторін СВПД за стіл переговорів для подальшого обговорення та вдосконалення угоди було б добрим рішенням, покликаним врегулювати кризу, пов'язану з ІЯП. Аналізуючи ситуацію, яка склалася навколо ІЯП та сьгоднішню жорстку позицію адміністрації Д. Трампа, доходимо висновку, що компроміс є малоімовірним, але реальним сценарієм за певних умов. Реалізація цього сценарію можлива, по-перше, у разі перемоги на чергових президентських виборах у США (2020 р.) лояльного до

Тегерана кандидата; по-друге, у разі розвитку в іранських лідерів позитивного бачення перспектив у розбудові зовнішніх зв'язків ІРІ з державами ЄС та США.

Президент ІРІ Х. Рухані вважає, що адміністрація Д. Трампа повинна зняти всі санкції, запроваджені щодо Тегерана, й вибачитися за всі неправдиві звинувачення, оскільки Іран не порушував СВПД та надалі чітко дотримується статей угоди. Лише в цьому разі Іран погодиться відновити зі США переговори щодо власної ядерної програми [250]. Зазначимо, що офіційний Тегеран може використати переговори з метою «виграти час» до президентських виборів у США, сподіваючись на більш прихильне ставлення нової американської адміністрації ІРІ.

Наслідки цього сценарію різноманітні: перегляд положень СВПД; зняття економічних санкцій США з Ірану; відкриття ринків для експорту товарів, послуг і технологій; припинення Тегераном самостійних дій в ядерній сфері; здійснення інвестицій в ядерну програму Ірану країнами-підписантами СВПД, спрямовану на мирні цілі тощо. Також варто наголосити, що реалізація цього сценарію збереже режим аятоли в Ірані, незважаючи на економічні проблеми країни, які посилилися впродовж каденції Д. Трампа.

Як зазначає М. Кейдар, ізраїльський сходознавець з Центру стратегічних досліджень імені Бегіна-Садата (BESA), для знавців справ на Близькому Сході сам факт повернення США за стіл переговорів згідно з близькосхідними звичаями уже буде перемогою Ірану [105].

Отже, з огляду на позиції США та ІРІ жодна зі сторін сьогодні не готова до компромісу, тому реалізація зазначеного сценарію є малоімовірною. Адміністрація Д. Трампа вважає СВПД ганебною угодою, а політику, яку здійснює Тегеран на Близькому Сході, – дестабілізаційною. З іншого боку, Іран за жодних обставин не відмовиться від можливості самостійно розвивати ядерну енергетику, незважаючи на зміну політичного режиму в країні, війну з Іраком й обтяжливі економічні санкції з боку Заходу.

Однак лідери ІРІ все ж розуміють, що розвиток її ядерної програми можливий лише за сприятливих умов, появи яких перешкоджають режим

санкцій і порушений авторитет Тегерана на міжнародній арені. За цих умов Верховний лідер А. Хаменеї заявляє, що Тегеран виконує всі умови СВПД, однак, з позиції адміністрації Д. Трампа цього недостатньо і «тепер США хочуть, щоб Іран скоротив свою регіональну присутність та ракетну програму. Якщо ми погодимось на це, вони вигадують щось інше» [329].

Другим варіантом є військове вирішення ІЯП, його неодноразово розглядали в США і його основні союзники на Близькому Сході, зокрема Ізраїль.

Втілення такого сценарію можливе, по-перше, якщо ІРІ вийде із СВПД та перейде до відкритого збагачення збройного урану. Незважаючи на те, що Іран чітко дотримувався підписаних ним положень СВПД, США та інші держави, насамперед Саудівська Аравія та Ізраїль, виступають за подальше посилення санкцій з метою контролю над ракетною програмою й зменшення іранського впливу на регіональному рівні. Ізраїльські військовики також висували ідею покінчити з ІЯП силовими методами, знищивши всі ядерні об'єкти Ірану.

По-друге, з огляду на політичні настрої в Тегерані, що змінюються на користь консервативних антизахідних груп, які не бажають йти на поступки міжнародній спільноті, особливо США, в Ірані одностороннє відновлення санкцій з боку США вважають безпідставним, оскільки звіти МАГАТЕ жодного разу не зафіксували порушень ядерної угоди. Крім того, частина мас і еліт Ісламської Республіки виступає проти агресивної політики, вважаючи дії США «економічним тероризмом».

Т. Берінгер, керівник Департаменту європейського та міжнародного співробітництва Фонду Конрада-Аденауера (KAS), зазначає, що зі створенням ядерної зброї роль Ірану в регіоні значно посилиться і він зрівноважить вплив Ізраїлю, який є єдиною на цей час ядерною державою на Близькому Сході. Запобігти виробництву ядерної зброї в Ірані можуть, на його думку, довготривалі жорсткі санкції або військовий удар по атомній інфраструктурі цієї держави [195, р. 13].

Ймовірними наслідками втілення цього сценарію можуть сатити такі: набуття Іраном ядерної зброї, оскільки повітряні удари не спричинять тотального знищення наукових ноу-хау, а ескалація конфлікту підштовхне Іран до активізації програми зі створення ядерних зарядів [225]; інтервенція в Іран супротивників ІЯП, насамперед США та їхніх союзників на Близькому Сході, зокрема Ізраїлю та Саудівської Аравії; втягування в майбутній конфлікт інших держав, організацій та проксі-сили в Афганістані, Іраку, Лівані, Сирії та Ємені; крах режиму ДНЯЗ у регіоні. Ще одним вагомим наслідком такого сценарію може стати значне зростання цін на нафту та спричинена цим економічна криза. Річ у тому, що впровадження санкцій проти Ірану – сьомого за обсягами постачальника нафти на планеті – призводить до помітного дефіциту нафти, і це відображається на глобальному ринку [157].

Держави-підписантки СВПД, зокрема РФ і КНР, будуть утягнуті в суперництво інтересів, зокрема з огляду на можливість отримання Тегераном технологій виробництва або уже готової ядерної зброї від котроїсь із ядерних держав. Водночас, через санкції проти ІРІ ціни на нафту і газ на глобальному ринку зростатимуть на шкоду споживачам. В Ірані посиляться інфляція, яка погіршить економічну ситуацію й спричинить масові демонстрації та акції протесту проти еліти країни і ядерно-ракетної програми [105].

Ймовірність реалізації сценарію є досить високою, зважаючи на останні події, які вирують навколо ядерної програми Ірану. Ситуація стала вибухонебезпечною, і неоголошена війна може перерости в реальне збройне протистояння. Іранські дії проти американських об'єктів можуть вийти за межі цих країн, зокрема проявитися в Афганістані, Пакистані, Ізраїлі та охопити весь Близький Схід, це може відобразитися на світовій ціні на нафту. Проте варто зазначити, що влада Ірану виважено ухвалює важливі зовнішньополітичні рішення, щоб не спричинити прямого зіткнення з США. Оскільки внаслідок санкцій іранська економіка переживає складні часи, широкомасштабні військові дії можуть бути фатальними для влади ІРІ.

К. Тайбахш, науковець з Колумбійського університету вважає, що насправді є багато причин, щоб уникнути війни з Іраном, адже вона загрожує колосальними втратами та значними руйнуваннями на Близькому Сході. На його переконання, ІЯП не становить екзистенційної загрози для США. Держави Заходу намагаються відшукати конструктивний підхід задля зменшення напруженості між основними акторами в регіоні та посилення протистояння оновленому впливу РФ на Близькому Сході. Тому для США було б нерозумно ініціювати повномасштабну війну з Іраном, перебільшуючи загрозу, яку насправді становить ця країна [338].

Третім можливим варіантом вирішення ІЯП є підписання нового альтернативного ядерного договору державами ЄС, РФ, Китаєм з ІРІ без участі США. Йдеться про створення так званої противаги рішенню Вашингтона, який вийшов з СВПД, оскільки жорстка політика США щодо Ірану може призвести до незворотніх наслідків.

Такий сценарій, враховуючи позиції та дії ІРІ, РФ, Китаю та держав ЄС, є ймовірним. Проте, для його реалізації необхідно, щоб п'ять держав (РФ, ФРН, Франція, Велика Британія, КНР) та Іран залишалися учасниками СВПД й почали працювати над створенням нової угоди, але без участі США. Незважаючи на тиск з боку США, країни ЄС повинні зберігати єдину позицію та працювати над створенням системи, яка могла б працювати, незважаючи на американські санкції.

Наслідками цього сценарію є свобода дій Вашингтона щодо ядерної програми Тегерана, впровадження санкцій з боку США щодо п'яти інших учасників, які дотримуються угоди; введення жорсткіших санкцій та обмежень для Тегерана; бойкот Іраном та іншими підписантами договору рішення Вашингтону; поновлення Тегераном досліджень в ядерній галузі; багатостороння співпраця з державами Сходу, зокрема, країнами-учасницями ядерної угоди (КНР та РФ) з метою економічного розвитку.

Такий сценарій спрогнозував заступник голови МЗС Ірану А. Аракчі на Московській конференції з нерозповсюдження ядерної зброї у 2017 р. У рамках

цієї конференції А. Аракчі підтвердив, що Тегеран за жодних обставин не буде виробляти та набувати ядерну зброю. Адже це «постійне, безстрокове зобов'язання Ірану, яке він взяв на себе у рамках СВПД». За словами офіційного представника Ірану, після того як закінчиться термін обмежень, передбачених чинним документом, Іран стане звичайним членом ДНЯЗ, як і будь-яка інша неядерна держава, й не перейде до розроблення ядерних зарядів. Якщо всі сторони СВПД будуть дотримуватися взятих на себе зобов'язань, то через шість років Тегеран ратифікує Додатковий протокол до нього. Але якщо угода зазнає невдачі, це означатиме крах режиму нерозповсюдження в регіоні [104].

За сучасних умов цей сценарій є вірогідним, навіть враховуючи, те, що Іран у січні 2020 р. заявив, що більше не буде дотримуватися взятих на себе зобов'язань щодо СВПД, проте не відмовився від співпраці з МАГАТЕ та ЄЗ. А Великобританія, Німеччина, Франція, зі свого боку, впровадили механізм вирішення спорів DRM. Згадані вище сценарії вирішення ІЯП подано в таблиці В.1 (Додаток В).

Сьогодні спостерігаємо ескалацію конфлікту між США та ІРІ. Обидві країни дотримуються зовнішньополітичного розрахунку на кшталт «усе або нічого». Адміністрація президента Д. Трампа здійснює максимальний тиск на Іран, базований на жорстких економічних санкціях і де-факто нафтогазовому ембарго. США фактично вимагають від Ірану відмовитися від військових засобів стримування, що потенційно загрожує його безпеці. Натомість, США пообіцяли не тільки скасувати санкції проти ІРІ, а й допомогти їй відновити економіку та нормалізувати дипломатичні відносини [297].

Тегеран, у свою чергу, реалізує стратегію максимального опору, загрожуючи судноплавним комунікаціям, збиваючи американські безпілотники над Перською затокою й відхиляючи будь-яку можливість проведення переговорів з Вашингтоном. Лідери й населення Ірану вважають політику США несправедливою, оскільки не було порушено жодних положень СВПД, про що свідчить МАГАТЕ [290].

Щоб не допустити відкритого протистояння між США та ІРІ, зараз першочерговим завданням є деескалація, яка збереже ядерну угоду, мінімізує ризики регіонального конфлікту та, можливо, відкриє шлях до більш широких переговорів щодо актуальних регіональних проблем, які лише поглиблюються. Залучення третьої сторони, або посередництво, за таких умов є найкращим механізмом, щоб послабити напругу між США та Іраном на ядерному та військовому фронтах. У цьому контексті держави Європи можуть відіграти ключову роль, адже, впровадивши DRM, вони мають дотримуватись чітких термінів згідно з механізмом.

Отож багатосторонній діалог передбачав би повернення Ірану до виконання своїх зобов'язань у рамках ядерної угоди та регіональну деескалацію в обмін на економічне відшкодування та часткове зняття санкцій. Франція, Німеччина, Велика Британія мають важливі важелі впливу в цій ситуації, оскільки, з одного боку, є членами JCPOA, а з іншого запровадили INSTEX, який може послабити вплив американських санкцій. INSTEX могла б відновити гуманітарну торгівлю з Іраном та заохотити більше європейських зацікавлених сторін приєднатися до цього механізму.

З точки зору ІРІ, держави ЄС хоч і демонструють єдність позицій щодо СВПД, проте жодних конкретних дій з врегулювання проблеми не здійснюють. Зокрема, Франція, ФРН і Велика Британія спільними зусиллями хоч і створили платіжну систему INSTEX, призначену для фінансових операцій поза санкціями США, однак вона досі не запрацювала.

Іран демонструє повну готовність відновити свою ядерну програму і розвивати її інтенсивніше, ніж раніше. Позиція офіційного Тегерану така: якщо Вашингтон відмовиться виконувати свої зобов'язання у рамках СВПД, то світова спільнота не зможе вимагати виконання умов договору від Тегерана. При цьому лідери держав не згадують про початок ядерних розробок у військовій сфері, а межа між мирними та військовими потребами насправді є досить «тонкою».

Підсумовуючи, можна констатувати, що держави ЄС мають намір дотримуватися положень угоди та вести переговори з метою визначення формату їхньої подальшої співпраці. Іран сьогодні перебуває в досить скрутній ситуації, й обрання для нього правильних дій є стратегічно важливим. Сучасні події навколо Ірану та його ядерної й ракетної програм можуть спричинити непоправні наслідки – загострення та дестабілізацію ситуації на Близькому Сході, де утримується напружена ситуація через тривалу громадянську війну в Сирії, події в Іраку і постійні конфлікти між Ізраїлем та Палестиною. Крах Договору про нерозповсюдження ядерної зброї і перегони озброєнь на регіональному рівні, зроблять Близький Схід більш небезпечним, ніж він є зараз, а також можуть погіршити взаємини між ЄС та США.

Висновки до розділу 4

Підсумовуючи особливості розвитку ядерної програми ІРІ за президенства Х. Рухані, можна переконливо стверджувати, що він запобіг ескалації дипломатичного конфлікту навколо ІЯП та доклав максимум зусиль для підписання у 2015 р. СВПД. Ядерна угода передбачала в обмін на скасування санкцій щодо Ірану обмеження розвитку його ядерної програми, що чітко прописано в положеннях договору. Для Ірану зняття санкцій та підписання СВПД стало важливою подією, оскільки дало змогу покращити внутрішньополітичну та економічну ситуацію. Однак деякі держави Близького Сходу (Ізраїль, Саудівська Аравія та їхні союзники) негативно сприйняли ядерну угоду з Іраном й піддали її критиці. З приходом у Білий Дім Д. Трампа США посіли жорстку позицію щодо ракетної програми ІРІ, агресивного курсу її регіональної політики та низки інших питань. Врешті-решт це спричинило вихід США з ядерної угоди, який, втім, не підтримали інші держави-учасниці СВПД, зокрема ЄС, Китай та РФ.

Незважаючи на заяви США, МАГАТЕ підтвердило відсутність порушень положень СВПД з боку Ірану, навіть після виходу Вашингтона з угоди та відновлення ним повномасштабних санкцій проти Тегерана. Держави-члени

ЄС, РФ та КНР підтвердили угоду та здійснюють пошук шляхів енергетичної співпраці з ІРІ, оминаючи систему фінансових санкцій США. Завдяки спільній позиції цих держав з'являється можливість позитивної динаміки щодо врегулювання ситуації на Близькому Сході, попри тиск США.

Мотивацією Європи до збереження СВДП з Іраном є його вигідне геополітичне становище, а також значні енергетичні ресурси. Хоча економічні інтереси Ірану більше зосереджені на Сході, – в Китаї та Японії, все ж держави Європи досі залишаються його важливими політичними та економічними партнерами. Тому взаємини між Тегераном і Брюсселем впливають не лише на вектор, темп і майбутнє розвитку ядерної програми Ірану, а й на ситуацію в регіоні загалом, особливо в умовах протистояння ІРІ та США. На випадок, якщо взаємодію між ЄС та ІРІ не вдасться зберегти на наявному рівні з огляду на позицію США, КНР, зацікавлена у збереженні СВПД, може виявитися альтернативним позарегіональним партнером для Ірану, особливо в умовах стрімкого зростання обсягів ірано-китайської торгівлі.

З огляду на загострення політичної кризи, спричиненої ІЯП, постає нагальна потреба з пошуку шляхів вирішення іранської ядерної проблеми, які розглядаються в рамках багатьох досліджень. На увагу заслуговують не лише сприятливі з погляду міжнародної безпеки варіанти, але й такі, що можуть мати потенційну загрозу для неї. Серед найбільш ймовірних сценаріїв – підписання альтернативної ядерної угоди, компроміс та військове вирішення ІЯП. За сучасних умов підписання альтернативної ядерної угоди та деескалація напруженості могли б стати добрим варіантом для того, аби запобігти відкритому військовому конфлікту, який може мати масштабні наслідки і для регіональної, і для глобальної безпеки.

Основні положення розділу знайшли своє відображення в публікаціях дисертанта [53, 369].

ВИСНОВКИ

Здійснене в дисертаційній роботі дослідження ядерної програми Ісламської Республіки Іран в контексті актуальної динаміки регіональної та міжнародної безпеки дає змогу зробити такі висновки:

1. Динаміка могутності міжнародних акторів, пов'язана насамперед зі зміною їхнього ядерного статусу, традиційно перебуває в центрі посиленої уваги політиків, науковців та журналістів-міжнародників. Особливо ретельно провідні держави-члени ядерного клубу зосереджуються на ймовірності та наслідках проліферації технологій, пов'язаних з розробкою засобів масового ураження, зокрема ядерної зброї. Саме тому ґрунтовні наукові розробки питань ядерної програми Ірану знаходимо в американській (Д. Аллен, Р. Баруд, Р. Вайц, С. Бромлі, Д. Джойнер, Р. Ейнхорн, Р. Катлер, К. Кемпбелл, Й. Мелман, М. Райсс, М. Фітцпатрік, Ш. Хантер, К. Уолтц) та російській (А. Арабаджян, М. Арунова, А. Баклицький, Ю. Бондар, І. Денільханов, С. Дружиловський, Д. Жуков, О. Івін, Є. Калінін, Н. Мамедова, І. Панкратенко, В. Сажин, А. Хлопков, В. Юрченко) політичній науці.

Окремі аспекти іранської ядерної програми розглянуто й у політичному дискурсі низки європейських держав. Ця проблематика через безпосередню залученість не є новою також для вчених та публіцистів із самого Ірану (Е. Абрамян, М. А. Азаршаб, С. Х. Мусавян) та суміжних з ним держав (М. Аль-Халілі, Ф. Ларрабі та А. Надер).

Упродовж останніх років констатуємо зростання інтересу до цієї теми й серед українських науковців, політиків та журналістів, спричинене актуальним посиленням кризових явищ у міжнародній безпеці. Серед вітчизняних дослідників, які порушували цю тематику, варто виокремити праці таких фахівців як Т. Алієв, О. Андрєєва, В. Вишньов, К. Волинець, С. Галака, М. Капируля, О. Коппель, Ю. Магеррамова, Р. Петюр, В. Пилипенко, Ю. Седляр, К. Сербіна, П. Сіновець, О. Чебан, В. Юрчак, Н. Юсеф. Утім, у

вітчизняній літературі особливості розвитку ядерної програми Ірану вивчено недостатньо та фрагментарно.

Перебіг сучасних міжнародних відносин визначається взаємозалежними процесами та явищами, що мають як системну, так і субсистемну природу. Зокрема, прагнення державних акторів до примноження могутності, наприклад через розвиток національних ядерних програм, може каталізуватися міркуваннями щодо посилення власного статусу у регіоні та світі або обмежуватися шляхом використання глобальних чи регіональних колективних інструментів.

Приклад Близького Сходу, на переконання значної кількості сучасних дослідників проблем регіоналізму, характеризується, радше, динамічними інтеракціями міжнародних акторів, основою яких є індивідуальні раціоналістські міркування в традиції реалізму (розрахунок на власні сили). Це пояснюють відносною слабкістю колективних ідентичностей та незначною інституціоналізацією регіональної співпраці.

Беручи до уваги описану класичним реалізмом «дилему безпеки», неореалізм висуває гіпотезу, що ядерна зброя є «зброєю миру» (*weapons of peace*) та найефективнішою гарантією безпеки. При цьому наявність ядерного потенціалу не додає державі особливого статусу, а лише пом'якшує зовнішній тиск на неї та зменшує ймовірність війни за її участю, слугуючи, радше, засобом відлякування, а не нападу.

Отже, у межах нашого дослідження вплив зовнішнього середовища (міжнародної системи) на ІРІ, політика провідних держав щодо ІЯП, а також геополітичні та безпекові аспекти цієї програми розглянуто в контексті взаємопов'язаних подій міжнародних відносин. Особливо підкреслено значення причинного взаємозв'язку між подіями в регіоні Близького Сходу і тиском міжнародного співтовариства на Іран.

2. У сучасній науковій літературі немає єдності в поглядах щодо визначення меж Близького Сходу. Здебільша, Близький Схід розуміють як регіон Азії, що виділяється спільними рисами розвитку історії, мов, релігій,

політики, економіки, військової справи, а також характеризується підвищеною конфліктогенністю. У цьому дослідженні до регіону Близького Сходу зараховуємо Бахрейн, Ємен, Йорданію, Ізраїль, Ірак, Іран, Катар, Кувейт, Ліван, ОАЕ, Оман, Саудівську Аравію, Сирію, Туреччину.

Зосереджуючись на характеристиці місця Ірану в Близькосхідному регіоні, беремо до уваги, серед іншого, чинник іранської «ядерної програми», адже істотні зміни в динаміці могутності держави неминуче ведуть до трансформації укладу сили, щонайменше, на регіональному рівні. Безпековим викликом для Ірану є його розташування між Ізраїлем, з одного боку, та Індією й Пакистаном, з іншого. Ці держави володіють ядерними технологіями, але, на відміну від Ірану, не є учасницями ДНЯЗ.

Визначення й оцінки «ядерної програми» держави є вельми гетерогенними. Її розглядають переважно як одну з найбільших загроз для міжнародної безпеки через ймовірне поширення ядерної зброї. Ядерну програму держави можна визначити як аспект реалізації її безпекової, воєнної, енергетичної та інших доктрин, що передбачає низку політичних, правових, військових, соціальних, економічних, організаційних, наукових, технічних, інформаційних та інших заходів використання ядерної енергії у мирних та військових цілях.

Ядерну програму Ірану від початку було заявлено як мирну, і впроваджувалась вона в рамках однойменної американської програми «Мирний атом». Впродовж останніх десятиліть розвиток ІЯП є однією з найважливіших проблем сучасних міжнародних відносин. При цьому відповіді на основне питання розвитку ядерної програми Ірану – як зберегти і підтримати належний рівень регіональної безпеки в контексті взаємин з іншими (поза)регіональними державами – досі немає.

Гіпотетично набуття ядерної зброї Іраном можна розглядати як інструмент регіонального стримування і підтримання регіонального балансу сил на Близькому Сході з Ізраїлем та КСА. Однак навіть мирна ядерна програма Ірану забезпечує йому статус регіонального лідера за рахунок

просування образу сильної, розвиненої держави та через зростання його потенціалу «м'якої» і «розумної» сили. Сьогодні іранський вплив відчутно в Іраку, Лівані, Сирії та загалом у всій Перській затоці. Політико-безпекові події на Близькому Сході стали більш взаємопов'язаними і породжують гострі міжнародні дебати.

3. Зародження ядерної програми Ірану можна прослідкувати з кінця 1950-х – початку 1960-х рр. Перший крок цієї держави у ядерній сфері було зроблено у 1957 р., коли шах М. Р. Пехлеві розпочав невластиву для іранського способу життя спробу модернізації за «західним» зразком.

29 липня 1957 р. було створено МАГАТЕ як автономну (міжурядову) організацію у системі ООН. Іран став її членом у 1958 р. А вже у 1963 р. – приєднався до Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі та під водою. У 1968 р. було ухвалено Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, який Іран підписав і ратифікував 1970 р., як без'ядерна держава. Розглядаючи сучасний контекст ДНЯЗ, дослідники зазначають, що для Заходу, який надає вирішенню ядерної проблеми великого значення, ситуація ускладнювалась тим, що чіткого порушення Іраном жодного із зобов'язань, які він узяв на себе як держава-член ДНЯЗ, не зафіксовано. Зі свого боку, Тегеран апелює до ст. 4 ДНЯЗ, яка гарантує державам, що відмовилися від ядерної зброї, право на використання атомної енергії в мирних цілях.

Нафтова криза 1973 р., завдяки значному збільшенню доходів до бюджету Ірану від продажу нафти сприяла розробці й частковій реалізації масштабних проектів економічного розвитку країни, одним з яких була ядерна програма. Такі тенденції негативно сприймали радикальні мусульманські кола, тому після ісламської революції 1979 р. в країні було достроково завершено всі ядерні проекти.

Конституція Ісламської Республіки Іран (1979 р.) не визначає без'ядерний статус держави, але й прямо не забороняє розвиток ядерної програми. Натомість, вона передбачає й санкціонує використання передових людських

знань і досвіду (ст. 2) й зобов'язує уряд країни сприяти використанню всіх можливостей для найефективнішого зміцнення національного оборонного потенціалу (ст. 3) тощо. В ІРІ також діють закони, які прямо чи опосередковано стосуються ядерної програми Ірану, зокрема, закони про нафту, проти фінансування тероризму, про іноземні інвестиції в Ірані тощо.

Відновленню ядерної програми в середині 1980-х рр. сприяли такі чинники, як стабілізація ситуації в країні після революції, а також ірано-іракська війна, яка каталізувала розвиток військової галузі в Ірані. Утім, вектор міжнародної співпраці після відновлення ядерної програми ІРІ змінився: замість США, Франції, Ізраїлю та інших провідних країн Заходу, Іран перейшов до співпраці з КНР, Швейцарією та Нідерландами, а після розпаду СРСР – з РФ.

У 2003 р. МАГАТЕ сформулювало висновок, що Іран близько 20 років таємно розробляє ядерні проекти. За цих умов у Парижі 14 листопада 2004 р. було укладено угоду, згідно з якою Іран оголосив про добровільне тимчасове призупинення своєї програми збагачення урану. Натомість, представники ЄС пообіцяли постачати Іранові ядерне паливо та атомні технології для розвитку мирної атомної енергетики.

Проте позитивні сподівання та очікування нівелював прихід до влади шостого Президента Ірану М. Ахмадінежада (2005 р.), який відстоював власне бачення прав Ірану на використання ядерної енергії.

Заяви та резолюції РБ ООН щодо Ірану (починаючи з 2006 р.) із вимогою призупинити збагачення та переробку урану не дали жодних результатів, тому виникли підстави для запровадження санкцій щодо цієї країни. А на початку 2007 р. у США значно актуалізувався розгляд військового шляху вирішення конфлікту з ІРІ не лише через необхідність примусового припинення розвитку ядерної та ракетної програм, а й з огляду на підтримку Іраном міжнародного тероризму.

17 травня 2010 р. уряд Ірану підписав договір з Туреччиною та Бразилією про обмін збагаченого іранського урану на ядерні матеріали, придатні для

використання в наукових цілях. З огляду на це РБ ООН 12-а голосами (в т.ч. РФ та КНР) проголосувала «за» Резолюцію 1929 (2010), яка передбачала нові санкції щодо ІРІ.

На початку 2012 р. ставлення низки держав (США, Франції, ФРН, Великої Британії, Японії, Канади) до Ірану знову погіршилося, що загрожувало Тегеранові новими санкціями. При цьому США та Франція не виключали початку бойових дій проти ІРІ, а Австралія та Японія готувались на випадок війни надати допомогу США. Проте Іран не пішов на поступки, а навпаки припустив можливість перекриття Ормузької протоки в разі запровадження нових санкцій з боку Заходу.

Останнім вагомим міжнародним документом, що вплинув на ядерну програму ІРІ, став Спільний всеосяжний план дій (СВПД). Угода виділила конкретні дозволені та обмежені ядерні проекти Ірану, включно зі засобами збагачення збройного урану в м. Натанзі, м. Фордо і реактором зі сповільнювачем ядерної реакції важкої води в м. Араку. Істотним положенням СВПД є зобов'язання Ірану в повному обсязі виконувати узгоджену з МАГАТЕ «Дорожню карту» щодо його минулої ядерної діяльності, яка містила ознаки військового спрямування.

Після резолюції Ради Безпеки ООН 2231 (2015 р.) про схвалення нової угоди скасуванню підлягали всі попередні резолюції РБ з іранського ядерного питання, а саме: 1696 (2006 р.), 1737 (2007 р.), 1747 (2007 р.), 1803 (2008 р.), 1835 (2008 р.), 1929 (2010 р.), 2224 (2015 р.). Паралельно з їхнім припиненням мала здійснюватися перевірка виконання Іраном узгоджених з МАГАТЕ заходів. Однак 8 травня 2018 р. Д. Трамп оголосив про вихід США з СВПД, аргументуючи це наявністю в американській стороні доказів продовження розробки ядерної зброї в Ірані, що є порушенням досягнутої раніше угоди.

4. Держави Близького Сходу фактично розділились на три групи у своїх оцінках щодо розвитку ядерної програми Ірану. Так, перша група держав на чолі з Саудівською Аравією та Ізраїлем жорстко критикує ІЯП, зокрема

СВПД й вороже ставиться до регіональної політики Ірану як до загрози для власної національної безпеки.

Саудівсько-іранські суперечності мають тривалу історію і з часом поглиблюються та ускладнюються американським, ізраїльським та регіональним контекстом. Основною причиною конфлікту ІРІ і КСА є їхні амбіції як претендентів на гегемонію в регіоні та прагнення розширити власні сфери впливу передовсім в Іраку, Сирії, Лівані, Ємені і Бахрейнні. Варто зазначити, що відносини між ІРІ і КСА обтяжує взаємна недовіра, яка безумовно вигідна акторам поза регіоном, насамперед США.

Взаємини Ірану та Бахрейну є складними, а врегулювання розбіжностей між ними за відсутності дипломатичних відносин є малоімовірним, особливо якщо врахувати, що кількість суперечливих питань зростає. Варто зазначити, що негативний вплив на двосторонні стосунки здійснюють також сунітські держави регіону, наприклад Саудівська Аравія, яка зацікавлена в нарощенні конфронтації Бехрейну з Іраном та ізоляції останнього.

Ірано-кувейтські стосунки протягом десятиліть були переважно позитивними, якщо не враховувати подій 2015 р. Однак щодо окремих питань іноземної військової присутності в Перській затоці, державної приналежності островів ОАЕ та континентального шельфу дві країни посідають діаметрально протилежні позиції. Питання безпеки відіграє важливу роль у взаєминах між цими державами, особливо що стосується курсу регіональної політики Тегерана та ІЯП.

Проблема розвитку іранської ядерної програми є важливою темою у взаєминах між Іраном і членами РСАДПЗ. Зокрема для ОАЄ поява в однієї з держав регіону ядерної зброї є цілком неприйнятною, оскільки, несе безпосередню загрозу для стабільності та безпеки. Емірати поділяють критику СВПД з боку інших держав регіону через відсутність у цій угоді положень про стримування регіональних амбіцій Тегерана та щодо розвитку ним програми балістичних ракет.

Слід підкреслити, що ірано-ізраїльське протистояння, яке триває роками, набуло в наш час нової актуальності. В ієрархії загроз, які породжує ІРІ, важливою для Ізраїлю є саме ядерна загроза, а всі інші розглядаються крізь її призму. Другою вагомою загрозою, яку створює ІРІ є підтримка та фінансування терористичних організацій, як ХАМАС в секторі Газа і на Західному березі річки Йордан та Хізбалла в Лівані. Полеміку навколо ІЯП Ізраїль періодично використовує як інструмент формування і реалізації власних курсів зовнішньої і внутрішньої політики.

На відміну від монархій Перської затоки, держави так званого «проіранського блоку», до яких зараховують Сирію, Ірак, Ліван, Ємен, підтримують розвиток ядерної та ракетної програми Тегерана, включно з можливістю розвитку її військової складової. Основними причинами такої позиції вказаних держав є власні, але спільні з Іраном позиції щодо основних регіональних безпекових питань, участь у конфліктах та значна фінансова підтримка, яка надходить з Тегерана. Вагому роль відіграє також релігія, яка слугує об'єднавчим чинником.

В основі плідних ірано-сирійських стосунків лежать спільні погляди на низку основних зовнішньополітичних питань в регіоні: інтереси в Іраку та Лівані, взаємини з ключовими державами ззовні регіону (такими як РФ і США), опозиція до Ізраїлю тощо. Проте варто зазначити, що така підтримка алавітів Б. Асада, шийтської Хізбалли, іракського уряду, окремих курдських, палестинських та інших фракцій надзвичайно дорого коштує Іранові та негативно впливає на його економіку й внутрішньополітичну ситуацію.

Геостратегічне значення Лівану та його близькість до Ізраїлю зробили цю маленьку середземноморську країну природною регіональною ціллю і об'єктом пропаганди ісламської революції вже з початку 1980-х рр. При цьому Хізбалла є важливою складовою іранської зовнішньополітичної стратегії щодо Лівану. Протягом років вона разом з Іраном допомагала шийтським організаціям Іраку, надавала підтримку палестинцям в боротьбі з Ізраїлем, хуситам в Ємені, активно підтримує боротьбу уряду Б. Асада в Сирії.

Інтервенція США та їхніх союзників в Ірак у 2003 р. змінила геополітичні умови не лише в цій країні, а й у цілому регіоні. Хоча Іран не підтримав військової операції США і засудив її, проте вторгнення в Ірак, певною мірою відповідало іранським інтересам, адже дало можливість розширити власний вплив у регіоні та перетворити одного з ворогів на союзника. Тим не менше, єдиної позиції в Іраку щодо ІЯП сформовано не було, оскільки суспільство поділене на прихильників Ірану та його супротивників.

Єменський конфлікт між хуситами (шиїтськими повстанцями), яких підтримує Іран та урядовими сунітськими військами має складну природу та довгу історію. Ємен заперечує прагнення Ірану врегулювати конфлікт всередині держави, стверджуючи, що єменські повстанці перебувають під впливом Тегерана й не хочуть миру. Тому влада Ємену та її головні союзники, як Саудівська Аравія критикували СВПД, оскільки ця угода зміцнювала позиції Ірану в регіоні Близького Сходу та давала фінансову спроможність Тегеранові просувати власні інтереси.

На противагу до антагоністичних підходів арабських країн, низка держав до яких належать Туреччина, Єгипет, Оман, Катар, поділяють прагматичну позицію щодо розвитку ядерної програми Ірану, не сприймаючи її як реальну загрозу в контексті регіональної безпеки.

Незважаючи на те, що Туреччина підтримує право Ірану на виконання мирної ядерної програми та освоєння відповідних технологій згідно з вимогами МАГАТЕ, вона не змінює власної послідовної позиції щодо нерозповсюдження зброї масового знищення на регіональному рівні. Тому Анкара негативно ставиться до можливості отримання Іраном ядерної зброї.

Єгипет, оцінюючи «ядерне досє» Ірану, дотримується лінії на врегулювання ситуації навколо ІЯП виключно дипломатичними методами. Попри розбіжності в позиціях Каїра й Тегерана щодо певних питань, зокрема способу вирішення регіональних конфліктів, обидві держави мають спільні інтереси і позиції щодо наявності ядерної зброї в регіоні, втручання Заходу,

покращення співробітництва в економічній сфері, зокрема в торгівлі та боротьбі з загрозою фундаменталістського тероризму.

Оман визнає стратегічний і політичний вплив Ісламської республіки в регіоні та вбачає в ній важливого політичного та економічного партнера, поступово нарощує співпрацю з нею, незважаючи на регіональну напруженість. Маскат визнає право Тегерана на мирне використання атомної енергії, але виступає проти створення Іраном ядерної зброї.

Іншою арабською державою Перської затоки, яка традиційно прагнула зберегти добрі стосунки з Іраном, є Катар. У 2006 р. в статусі непостійного члена РБ ООН Катар став єдиною державою, яка проголосувала проти Резолюції №1696 про застосування санкцій щодо Ірану через його ядерну діяльність. Утім, в конфліктах на Близькому Сході Катар та Іран посідають різні позиції, що спричинює певне напруження в їхніх взаєминах. Особливо гостро це проявляється в сирійському конфлікті.

5. 14 липня 2015 р. у м. Відні між ІРІ, з одного боку, та групою «P5+1» (п'ять постійних членів РБ ООН за участі ФРН) та ЄС, з іншого, було підписано угоду щодо ядерної програми Ірану, відому як Спільний всеосяжний план дій. У рамках СВПД забезпечується постійний контроль МАГАТЕ над збагаченням і накопиченням урану в Ірані. Основні принципи, визначені в цьому документі, можуть стати підґрунтям для імплементації елементів ДНЯЗ щодо інших держав. Для самого ж Ірану СВПД став історичною угодою, ратифікація якої була необхідною для зняття з нього санкцій та повернення на міжнародні ринки.

У США вирішення іранської ядерної проблеми через компроміс зіштовхнуло погляди демократів та республіканців. Натомість ЄС, на відміну від США, позитивно оцінював значення СВПД й можливе залучення Ірану до вирішення регіональних конфліктів на Близькому Сході. Адже лідери цієї країни через такі організації, як ХАМАС, Хізбалла та численні шіїтські громади здійснюють реальний вплив на ситуацію в Лівані, Сирії, Іраку,

Афганістані. Однак, Іран зацікавлений у вирішенні лише тих регіональних конфліктів, які безпосередньо загрожують його національній безпеці.

Російська Федерація, яка зробила вагомий внесок у розвиток ядерної промисловості Ірану належить до прихильників СВПД. Однак головну роль в російсько-іранському зближенні відіграли не економічні, а геополітичні мотиви. Адже з економічного погляду Іран є серйозним конкурентом Росії, зокрема в енергетичній сфері. Натомість, керівництво ІРІ та РФ об'єднує вкрай негативне ставлення до політики США і їхніх санкцій щодо обох країн. На противагу до РФ, переважання виразно економічних міркувань у підтримці СВПД можна спостерігати з боку КНР.

Більшість союзників та супротивників США не підтримали їхнього рішення щодо виходу з СВПД. Зокрема, РФ та КНР розцінюють ядерну угоду з ІРІ як власні дипломатичні перемоги і виступають за її збереження. Франція, Велика Британія і ФРН також погодилися виконувати власні зобов'язання у рамках СВПД. Тим не менше, офіційні особи ЄС висловили заклопотаність неоднозначними відповідями Тегерана на регіональні питання в Сирії, Ємені, Іраку, ескалацією його протистояння з Саудівською Аравією, розширенням розвитку ракетної програми, порушенням прав людини.

6. З огляду на відсутність єдності позицій щодо вирішення ядерної проблеми, створеної офіційним Тегераном, всередині США (між республіканцями та демократами) і в міжнародній спільноті (між РФ, КНР, членами ЄС й іншими державами) немає однозначності в оцінках перспектив її розвитку. Багато практиків і науковців-теоретиків описують різні варіанти та розглядають відмінні шляхи вирішення проблеми, породженої виходом США з СВПД. Узагальнюючи наявні альтернативи, можна виокремити такі сценарії розвитку ядерної програми Ірану:

Перший сценарій – компроміс, який передбачає повернення всіх сторін СВПД до його вдосконалення згідно з вимогами США. Ймовірні наслідки цього сценарію: перегляд положень СВПД; припинення Іраном самостійних дій

в ядерній сфері; здійснення інвестицій в ядерну програму Ірану, спрямовану на мирні цілі з боку США, «Євротрійки», КНР і РФ тощо.

Другий сценарій – «силовий», зумовлений розвитком з боку Ірану військової складової ядерної програми. Його можна реалізувати за кількох умов. По-перше, Іран відновлює військову складову ядерної програми, посиляючись на невиконання умов іншими сторонами угоди. По-друге, політичні настрої в Тегерані змінюються на користь консервативних антизахідних груп, які не захочуть йти на поступки міжнародній спільноті. Ймовірні наслідки цього сценарію: оволодіння ІРІ технологією виробництва ядерної зброї; інтервенція в Іран противників ІЯП; втягнення в конфлікт регіональних держав, організацій проксі-сил (Хизбалла, ХАМАС) та позарегіональних акторів; зростання цін на нафту; зростання рівня інфляції в Ірані, що призводить до масових демонстрацій та акцій протесту.

Третій сценарій передбачає підписання нового альтернативного ядерного договору державами ЄС, РФ, Китаєм з ІРІ без участі США. Створення так званої противаги рішенню Вашингтона, який вийшов з СВПД, оскільки жорстка політика Вашингтона щодо Тегерана може викликати негативні результати. Наслідками цього сценарію є свобода дій Вашингтона щодо ядерної програми Тегерана, впровадження санкцій США щодо п'яти інших учасників, які дотримуються угоди; введення жорсткіших санкцій та обмежень для Тегерана; бойкот Іраном та іншими підписантами договору рішення Вашингтона; поновлення Тегераном досліджень в атомній галузі; багатостороння співпраця з державами Сходу зокрема країнами-учасниками ядерної угоди (Китаєм та Росією) з метою економічного розвитку.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що Іран сьогодні перебуває в досить скрутній ситуації. Сучасні події навколо цієї держави та її ядерної й ракетної програм можуть спричинити непоправні наслідки – загострення та дестабілізацію ситуації на Близькому Сході, де утримується напруженість через тривалу громадянську війну в Сирії і постійні конфлікти між Ізраїлем та Палестиною. Крах Договору про нерозповсюдження ядерної зброї і перегони

озброєнь на регіональному рівні вчинять Близький Схід більш небезпечним, ніж він є зараз, а також можуть спричинити погіршення взаємин між ЄС та США.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абалян А. И. Ирано-иракский вооруженный конфликт 1980–1988 гг. и его влияние на систему международных отношений на ближнем востоке // Вестник Санкт-Петербургского университета международные отношения. 2015. Сер. 6. Вып. 2. С. 52–61.
2. Агаев С. Л. Иран в прошлом и настоящем. Пути и формы революционного процесса. Москва: Наука, 1981. 271 с.
3. Агаев С. Л. Иран: рождение республики / [предисл. и общ ред. Р. А. Ульяновский. Москва: Политиздат, 1984. 336 с.
4. Азаршаб М. А. Иран и Организация Исламская конференция // Иран и исламские страны: сб. ст. / отв. ред.: Н. М. Мамедова, А. Э. Торкаман; РАН, Ин-т востоковедения, Культурное представительство при Посольстве ИРИ в РФ. Москва: Пробел-2000, 2009. С. 6–8.
5. Алиев А. А. «Национальное» и «религиозное» в системе межгосударственных отношений Ирана и Ирака в XX веке. Москва: ИНИОН, 2006. 400 с.
6. Алиев С. М. История Ирана. XX век. Москва: ИВ РАН; Крафт+, 2004. 648 с.
7. Алиев С. М. Современное исламское возрождение и его особенности (на примере Афганистана, Ирана и Турции) // Ислам и политика (взаимодействие ислама и политики в странах Ближнего и Среднего Востока, на Кавказе и в Центральной Азии) / отв. ред.: В. Я. Белокреницкий, А. З. Егорин, ред. Г. В. Миронова. Москва: ИВ РАН; «Крафт+», 2001. С. 21–44.
8. Алієв Т. Р. Зовнішня політика Ісламської Республіки Іран та її євразійський напрям (кінець ХХ – початок ХХІ століття) // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин: ст. та матеріали ІІІ Міжнар. наук.-прак. конф., присвяченої пам'яті проф. Г. Л. Бондаревського (м. Луганськ, 3–4 квіт. 2012 р.). Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2012. С. 180–184.

9. Амманн Д. Нефтяной король: Секретная жизнь Марка Рича. Москва: Альпина Паблицер, 2018. 236 с.
10. Андреева О. М., Мусієнко К. Кіберзброя та аналіз її деструктивної діяльності на прикладі впливу вірусу нового покоління stuxnet на іранську ядерну програму // Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2011. Вип. 103. Ч. 1. С. 29–34.
11. Андрущенко С. В. Вплив іранського й афганського питань на геополітику Близького й Середнього Сходу // Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2010. Вип. 93. Ч. 2. С. 18–27.
12. Арабаджян А. З. Сверхдержавы и Исламская Республика Иран (точка зрения) // Иран: ислам и власть: сб. ст. / отв. ред.: Н. М. Мамедова, М. Санаи. Москва: ИВ РАН; «Крафт+», 2001. С. 164–166.
13. Арунова М. Р. Развитие российско-иранского диалога (конец 2001 – начало 2002 г.) // Иран и СНГ: сб. ст. / отв. ред. Н. М. Мамедова. Москва: Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока, 2003. С. 73–82.
14. Аурагх Р. Позиция Катара по иранской ядерной программе // Newsland. 2015. URL: <http://newsland.com/community/5903/content/pozitsiia-katara-po-iranskoj-iadernoi-programme/3600671> (дата звернення: 22.01.2019).
15. Баклицкий А. Новый выход Трампа. Что ждет ядерное соглашение с Ираном // Московский Центр Карнеги. 2018. 27 октября. URL: <https://carnegie.ru/commentary/73536> (дата звернення: 02.01.2019).
16. Баклицкий А., Вайц Р. Соглашение по иранской ядерной программе: возможности и преграды для российско-американского сотрудничества // Валдайские записки. 2016. № 46. С. 3–19.
17. Баух Э. Эффект бабочки. Израиль – Иран: от мира – к войне, от дружбы к ненависти. Москва: Книга-Сэфер, 2015. 170 с.
18. Бовсунівський П. В. Політика АРЄ щодо створення зони вільної від зброї масового знищення на Близькому Сході // Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2010. Вип. 90. Ч. I. С. 86–88.

19. «Бушер» проектировали немцы, строили русские, а работать будут иранцы // Восточно-Сибирская правда. 2011. 16 сентября. URL: <http://www.vsp.ru/2011/09/16/busher-proektirovali-nemtsy-stroili-russkie-a-rabotat-budut-irantsy/> (дата звернення: 12.02.2017).

20. В МИД Сирии осудили решение Трампа выйти из СВПД, заявив о солидарности с Ираном // ТАСС. 2018. URL: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/5186287> (дата звернення: 01.02.2019).

21. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад.: В. Т. Бусел та ін.; кер. проекту та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

22. Вишньов В. М. Вплив «ядерного шантажу» КНДР на динаміку системи безпеки Східної Азії // Політологічний вісник: зб. наук. пр. / [редкол.: В. П. Адрущенко та ін.]. Київ: ІНТАС, 2009. Вип. 42. С. 373–374.

23. Владимир Путин встретился с Президентом Ирана Сейедом Мохаммадом Хатами // Администрация Президента России. 2001. 12 марта. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/40766> (дата звернення: 06.11.2017).

24. Волинець К. І. Еволюція ядерних програм Ірану за президентства Махмуда Ахмадінежада // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія: Історія. 2014. Т. 241. № 229. С. 70–73.

25. Волинець К. І. Ядерний фактор у сучасних двосторонніх відносинах РФ та Ісламської Республіки Іран // Міжнародні відносини і туризм: сучасність та ретроспектива: зб. матеріалів Першої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Острог, 17 квіт., 2013 р.) / [редкол.: А. Є. Атаманенко та ін.]. Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2013. Вип. 3. С. 65–68.

26. Волович О. О. Розвиток співпраці між НАТО і країнами Близького Сходу // Стратегічні пріоритети. 2009. № 4 (13). С. 200–211.

27. Воля В. Иранская игра Трампа и игра Трампом // Украинский Институт Анализа и Менеджмента Политики. 2018. URL: <https://blogs.korrespondent.net/blog/world/3969701/> (дата звернення: 22.12.2019).

28. Галака С. П. ЄС та нерозповсюдження ядерної зброї // Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2011. Вип. 94. Ч. 2. С. 10–13.
29. Галака С. П. Іран та ядерне нерозповсюдження // Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2010. Вип. 93. Ч. II. С. 3–7.
30. Галака С. П. ООН та нерозповсюдження ядерної зброї // Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2011. Вип. 96. Ч. 1. С. 11–17.
31. Геополітика: [енциклопедія] / ред. Є. М. Суліма. Київ: Знання України, 2013. 919 с.
32. Герасимчук Т. Ф. Теоретико-концептуальні основи та методи дослідження міжнародних відносин // Український історичний журнал. 2006. № 5. С. 186–199.
33. Глава МИД ОАЕ: мы больше не можем полагаться только на США и Британию // EurAsia Daily. 2018. URL: <https://eadaily.com/ru/news/2018/07/26/glava-mid-oae-my-bolshe-ne-mozhem-polagatsya-tolko-na-ssha-i-britaniyu> (дата звернення: 24.11.2019).
34. Голова МЗС Ірану заявив, що рішення щодо ядерної програми знайдено // УНІАН. 2015. 2 квітня. URL: <https://www.unian.ua/world/1063088-golova-mzs-iranu-zayaviv-scho-rishennya-schodo-yadernoji-programi-znaydeno.html> (дата звернення: 18.09.2019).
35. Голуб В. Ядерна програма Ірану // Міжнародні відносини і туризм: сучасність та ретроспектива: зб. матеріалів Другої Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Острого, 20 травня 2011 р.) / [редкол.: А. Є. Атаманенко та ін.]. Острого: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2011. Вип. 1. С. 32.
36. Горностаев Д., Коротченко И. Кремль отказался не от сделки Гор-Черномырдин, а от продолжения ельцинской внешней политики Горностаев // Независимая газета. 2000. 24 ноября. URL: http://www.ng.ru/politics/2000-11-24/1_denies.html (дата звернення: 22.08.2018).
37. Громов А., Мосесов А. США вышли из ядерной сделки с Ираном и вернули санкции. Что дальше? // ТАСС. 2018. URL: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4580506> (дата звернення: 30.06.2019).

38. Декларація про принципи відносин і дружнього співробітництва між Союзом Радянських Соціалістичних Республік та Ісламської Республіки Іран від 22.06.1989 р. № 1678-VII // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/364_003 (дата звернення: 10.04.2017).

39. Демішева М. Ядерна угода з Іраном: перемога міжнародної дипломатії чи чергова помилка? // ІАС. 2015. URL: <http://iac.org.ua/yaderna-ugoda-z-iranom-peremoga-mizhnarodnoyi-diplomatiyi-chi-cherгова-pomilka> (дата звернення: 11.03.2019).

40. Денильханов И. Иран в мировой политике на рубеже XX–XXI вв. Москва: Издат. решения, 2017. 140 с.

41. Дж. Стро: «Тройка» ЕС выступает против передачи ядерного досье Ирана в СБ ООН // Iran.ru: Российское Информационное Агентство. 2005. 9 ноября. URL: https://www.iran.ru/news/politics/35142/Dzh_Stro_Troyka_ES_vystupaet_protiv_peredachi_yadernogo_dose_Irana_v_SB_OON (дата звернення: 07.09.2017).

42. Джаббари Н. Х. Потенциал Ирана в борьбе с международным терроризмом // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения. 2016. Т. 16. № 4. С. 665–676.

43. Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань, прийнятий на 50-й сесії Генеральної Асамблеї ООН від 16.11.2000 р. № 995_372 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_372 (дата звернення: 10.03.2018).

44. Дружиловский С. Б. Политика ИРИ в Центральной Азии и Афганистане // Иран и исламские страны: сб. ст. / отв. ред.: Н. М. Мамедова, А. Э. Торкаман; РАН, Ин-т востоковедения, Культурное представительство при Посольстве ИРИ в РФ. Москва: Пробел-2000, 2009. С. 22–26.

45. Дунаева Е. В., Сажин В. И. Российско-иранские отношения. Проблемы и перспективы. Москва: ИВ РАН, 2015. 260 с.

46. Евсеев В. В., Сажин В. И. Иран, Уран и Ракеты. Москва: ИВ РАН, 2009. 272 с.
47. Евсеев В. В. Перспективы Иранской ядерной программы при президенте Хасане Роухани. Москва: Ин-т Ближнего Востока, 2013. 226 с.
48. Жуков Д. А. Иран от Хомейни до Хаменеи. Москва: Науч. кн., 2011. 159 с.
49. Жуков Д. А. Небо над Ираном ясное: очерк политической биографии имама Хомейни. Москва: Палея, 1999. 156 с.
50. Завада Я. Ізраїльський фактор у взаємовідносинах Ірану та міжнародної спільноти // Сучасні тенденції міжнародних відносин: політика, економіка, право: матеріали VII щорічної Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 7 берез., 2017 р.). Львів, 2017. С. 38–42.
51. Завада Я. Позиція Арабської Республіки Єгипет щодо розвитку ядерної програми Ісламської Республіки Іран // Актуальні проблеми міжнародних відносин та зовнішня політика: VI Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 28 берез., 2019 р.). Львів, 2019. С. 102–105.
52. Завада Я. Релігійний фактор у зовнішній політиці Ісламської Республіки Іран // Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19–20 січ., 2018). Одеса, 2018. С. 82–87.
53. Завада Я. Угода «P5+1» та її вплив на безпеку в Перській затоці // Безпекові виклики у геополітиці XXI століття: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 24 листоп., 2017 р.). Львів, 2017. С. 29–33.
54. Завада Я. Чинники, які впливають на зовнішню політику Ісламської Республіки Іран на Близькому Сході // Актуальні проблеми міжнародних відносин та зовнішня політика: матеріали V Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 29 берез., 2018 р.). Львів, 2018. С. 84–87.
55. Завада Я. И., Рослонь Д. Т. «Катаро-иранские отношения в контексте ядерной программы ИРИ» // Журнал социально-политических и экономических исследований. The Caucasus & globalization. Тібілісі, 2018. № 27. С. 4–6.

56. Завада Я. І. Взаємовідносини Ірану та Саудівської Аравії в контексті регіональної безпеки // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. пр. 2018. № 4 (40). С. 37–42.

57. Завада Я. І. Формування ядерної програми з 1950-х років до президенства М. Ахмадінежада // Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії. 2018. № 17. С. 155–161.

58. Завада Я. І. Ядерна програма Ірану в контексті ірано-ізраїльських відносин // Гілея: наук. вісник: зб. наук. пр. 2017. Вип. 126 (11). С. 487–491.

59. Замаараева Н. А. О некоторых аспектах пакистано-иранского сотрудничества // Иран при М. Ахмадинежаде. Памяти А. З. Арабаджяна: сб. ст. / отв. ред. Н. М. Мамедова, сост. Е. В. Дунаева. Москва: ИВ РАН; Центр стратегической конъюнктуры, 2013. С. 130–142.

60. Звягельская И. Д., Морозов В. М. Израиль-Иран: балансирование на грани? // Вестник МГИМО. 2010. № 5. С. 28–34.

61. Зінько С. Ю. Країни Близького Сходу в сучасних міжнародних інформаційних відносинах: монографія. Львів: Простір-М, 2009. 362 с.

62. Иванов С. Ядерная программа Саудовской Аравии // Зарубежное военное обозрение. 2014. № 3. С. 19–21.

63. Ивин А. В. Энергетическая политика Исламской Республики Иран. Москва: Издат. Воробьев А. В., 2018. 120 с.

64. Индонезия против передачи «ядерного досье» Ирана в СБ ООН // REGNUM: Информационное агентство. 2006. 6 февраля. URL: <https://regnum.ru/news/polit/585157.html> (дата звернення: 12.12.2018).

65. Интервью Первому каналу израильского телевидения // Администрация Президента России. 2005. 20 апреля. URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22928> (дата звернення: 12.02.2018).

66. Ирак объявил об окончании войны с «Исламским государством» // BBC News. 2017. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-42294931> (дата звернення: 02.01.2019).

67. Иран в мировой политике. XXI век / [М.С. Каменева и др.]; под ред. Н. М. Мамедова. Москва: ИВ РАН; Издат. Воробьев А. В., 2017. 208 с.
68. Иран во втором десятилетии XXI века: вызовы и перспективы / под ред. Н.М. Мамедовой, М.С. Каменевой, И.Е. Федоровой. Москва: ИВ РАН; Издат. Воробьев А.В., 2016. 364 с.
69. Иран готовится к отпору // Media group / Tajikistan. 2006. 2 февраля. URL: <http://www.news.tj/tj/node/73737> (дата звернення: 14.02.2018).
70. Иран заключил ядерную сделку с Турцией и Бразилией // BBC. 2010. 17 мая. URL: https://www.bbc.com/russian/international/2010/05/100516_iran_new_deal (дата звернення: 25.04.2019).
71. Иран и МАГАТЭ: Краткий текст доклада Хейнонена по Ирану // Iran.ru: Российское Информационное Агентство. 2006. 5 февраля. URL: https://www.iran.ru/news/analytics/37282/Iran_i_MAGATE_Kratkiy_tekst_doklada_Hejnozona_po_Iranu (дата звернення: 26.02.2018).
72. Иран начинает строить новую АЭС // Радио Свобода. 2008. 24 августа. URL: <https://www.svoboda.org/a/462102.html> (дата звернення: 16.11.2018).
73. Иран провел испытания новой ракеты вопреки санкциям США // BBC. 2017. 23 сентября. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-41371420> (дата звернення: 30.06.2019).
74. Иран согласует с МАГАТЭ дату инспекции нового ядерного завода // РБК. 2009. 26 сентября. URL: <https://www.rbc.ru/politics/26/09/2009/5703d68a9a7947733180b51e> (дата звернення: 25.03.2018).
75. Иранский парламент поддержал законопроект о перекрытии Ормузского пролива // NEWSru.com. 2012. 20 июля. URL: <https://www.newsru.com/world/20jul2012/ormuz.html> (дата звернення: 13.07.2018).
76. Калинин Е. Л. Исламская революция 1979 года в Иране. Записки очевидца. Москва: ИВ РАН, 2010. 236 с.
77. Капируля М. В. Роль ядерного чинника в політиці КНДР // Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2012. Вип. 104. Ч. I. С. 25–26.

78. Карасова Т. А. Отношения Израиля и Ирана на современном этапе // Иран в мировой политике. XXI век / [отв. ред. Н. М. Мамедова, ред.-сост. М. С. Каменева, И. Е. Федорова]. Москва: ИВ РАН; Издат. Воробьев А. В., 2017. С. 232–241.

79. Кепель Ж. Джихад: Экспансия и закат исламизма / пер. с фр. В. Ф. Денисова. Москва: Ладомир, 2004. 468 с.

80. Кириченко В. П. Шиитский фактор в отношениях арабских стран персидского залива и Ирана // Вестник ВолГУ. Сер. 4. История. Регионоведение. Международные отношения. 2016. Т. 21. № 4. С. 94–101.

81. КНР: Передача «иранского досье» в СБ ООН может осложнить вопрос // РБК. 2006. 14 января. URL: <https://www.rbc.ru/politics/14/01/2006/5703bb9e9a7947afa08c9318> (дата звернення: 22.12.2018).

82. Кононенко М. Іранська ядерна програма в політиці Китаю // Гілея: наук. вісник: зб. наук. пр. 2013. Вип. 74. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/gileya_2013_74_163.pdf (дата звернення: 10.12.2018).

83. Конституция Исламской Республики Иран от 15 ноября 1979 года // Конституции государств Азии: в 3 т. / [под ред. Т. Я. Хабриевой]. Москва: Норма, 2010. Т. 1. С. 234–274.

84. Конышев В. Н. Американский неореализм о природе войны эволюция политической теории. Санкт-Петербург: Наука, 2004. 372 с.

85. Кочубей М. Розвиток відносин КНР і ФРН на сучасному етапі // Міжнародні відносини і туризм: сучасність та ретроспектива: зб. матеріалів Першої міжнар. наук.-практ. конф. студентів та молодих вчених (м. Острог, 17 квіт. 2013 р.) / [редкол.: А. Є. Атаманенко та ін.]. Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2013. Вип. 3. С. 79–82.

86. Краснов К. Г., Юртаев В. И. Внешняя Политика Ирана на Ближнем Востоке и американская стратегия «системного сдерживания» // Вестник РУДН. Серия: Международные отношения. 2016. Т. 16. № 4. С. 616–627.

87. Кувейт поддерживает иранскую ядерную программу – эмир // Trend News Agency. 2009. URL: <https://www.trend.az/iran/nuclearp/1572775.html> (дата звернення: 09.09.2018).

88. Кудряченко А. І., Рудич Ф. М., Храмов В. О. Геополітика: підручник. Київ: МАУП, 2004. 296 с.

89. Кулагин В. М. Международная безопасность. Москва: Аспект Пресс, 2007. 318 с.

90. Кулешова К. І. «Турецька модель» як інструмент зовнішньої політики США на Великому Близькому Сході: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2015. 18 с.

91. М. Ахмадинежад: «Ядерное оружие бесчеловечно» // РБК. 2009. 26 сентября. URL: <https://www.rbc.ru/politics/26/09/2009/5703d6889a7947733180b4f5> (дата звернення: 16.09.2018).

92. Магеррамова Ю. А. Засоби досягнення КСА та ІРІ регіонального лідерства // Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки». 2015. № 7. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/download/2566/2275 (дата звернення: 28.12.2017).

93. Малекі Р. Дискурс Ісламської революції і події в регіоні // Іран в світовій політиці. ХХІ століття / отв. ред. Н. М. Мамедова, ред.-сост. М. С. Каменева, І. Е. Федорова. Москва: ІВ РАН; Издат. Воробьев А. В., 2017. С. 164–170.

94. Мамедова Н. М. Ісламське державство: співвідношення державних і ідеологічних пріоритетів // Іран: іслам і влада: сб. ст. / отв. ред.: Н. М. Мамедова, М. Санаи. Москва: ІВ РАН; «Крафт+», 2001. С. 14–22.

95. Мамедова Н. М. Основні напрями соціально-економічної політики уряду Махмуда Ахмадинежада // Іран при М. Ахмадинежаді. Памяти А. З. Арабаджяна: сб. ст. / отв. ред. Н. М. Мамедова, сост. Е. В. Дунаева. Москва: ІВ РАН; Центр стратегічної кон'юнктури, 2013. С. 40–53.

96. Мамедова Н. М. Проблемы взаимоотношений Ирана с западными странами (экономический аспект) // Иран в мировой политике. XXI век / [отв. ред. Н. М. Мамедова, ред.-сост. М. С. Каменева, И. Е. Федорова. Москва: ИВ РАН; Издат. Воробьев А. В., 2017. С. 62–73.

97. Мамедова Н. М. Экономический потенциал исламских стран и место Ирана в экономическом развитии мусульманских стран // Иран и исламские страны: сб. ст. / отв. ред.: Н. М. Мамедова, А. Э. Торкаман; РАН, Ин-т востоковедения. Культурное представительство при Посольстве ИРИ в РФ. Москва: Пробел-2000, 2009. С. 12–21.

98. Мамедова Н. М. Исламское государство: соотношение государственных и идеологических приоритетов. Иран: ислам и власть. Москва: Наука, 2002. 250 с.

99. Мамедова Н., Федоров Ю., Федченко В. Иранская ядерная программа и российско-иранские отношения // Аналитические записки ИПМИ. Москва, 2003. № 2. Т. 2. С. 4–14.

100. Мгдесян А. Иран без санкций: новый статус-кво в регионе // Кавполит. URL: http://kavpolit.com/articles/iran_bez_sanktsij_novyj_status_kvo_v_regione-15601 (дата звернения: 13.08.2019).

101. Мелкумян Е.С. Ирано-арабская конкуренция в регионе Ближнего Востока и Персидского залива // Вестник РГГУ. Москва, 2015. № 11. С. 60–70.

102. Месамед В. И. Иран – Израиль: от партнерства к конфликту. Москва: Ин-т Ближнего Востока, 2009. 376 с.

103. Москва выступила против передачи иранского досье в Совет Безопасности // LENTA.RU. 2005. 5 сентября. URL: <https://lenta.ru/news/2005/09/05/iran/> (дата звернения: 22.12.2017).

104. Московская Конференция по нераспространению – 2017 (МКН–2017). (г. Москва, 19–21 октября, 2017 г.) // Центр энергетики и безопасности. 2017. URL: <http://ceness-russia.org/rus/conf2017/about> (дата звернения: 11.10.2019).

105. Непомнящего А. Два сценария развития конфликта США с Ираном // EurAsia Daily. 2018. URL: <https://eadaily.com/ru/news/2018/09/08/dva-scenariya-razvitiya-konflikta-ssha-s-iranom-izrail-v-fokuse> (дата звернення: 20.09.2019).

106. Новиков В. Е. Кризис вокруг ядерной программы Ирана и перспективы его разрешения // Проблемы Национальной Стратегии. 2013. № 6 (21). С.126–147.

107. Оман, Катар и Кувейт не поддерживают выход США из ядерной сделки // REGNUM. 2018. URL: <https://regnum.ru/news/2413270.html> (дата звернення: 09.02.2019).

108. Первая иранская АЭС «Бушер» подключена к электросети // РИА Новости. 2011. 4 сентября. URL: <http://ria.ru/world/20110904/429729035.html> (дата звернення: 11.04.2018).

109. Передача иранского досье в Совет безопасности ООН – «насушная необходимость» // Голос Америки. 2006. 24 января. URL: <https://www.golos-ameriki.ru/a/a-33-2006-01-24-voa5/606272.html> (дата звернення: 29.11.2018).

110. Перельцвайг А. Иранская ядерная программа: история и перспективы // Kstati News. 2013. November 30. URL: <http://kstati.net/iranskaya-yadernaya-programma-istoriya-i-perspektivu> (дата звернення: 10.07.2018).

111. Петюр Р. К. Регіон Близького та Середнього Сходу в зовнішній політиці України: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.04 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2007. 20 с.

112. Пилипенко В. В. Політика СРСР щодо Ірану, 1972–1989 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / ДЗ «Луганський нац. ун-т ім. Т. Шевченка». Старобільськ, 2016. 250 с.

113. Пиляева М. А. Некоторые аспекты политической конфронтации между Израилем и Ираном // Вестник МГИМО (Университета). 2012. № 1. С. 144–148.

114. Пиляева М. А. Политика Израиля по выстраиванию отношений с мусульманскими странами на примере Турции и Ирана (1950–2011 гг.):

автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.15 / Москов. гос. ин-т междунар. отношений МИД России. Москва, 2012. 28 с.

115. Политология: [учеб. пособ.] / под ред. Л. С. Тупчиенка. Київ: Изд-во Нац. авиац. ун-та «НАУ-друк», 2010. 153 с.

116. Прасул Ю. І., Шумік Є. С. Природні рекреаційні ресурси світу: [метод. рекомендовані]. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. 50 с.

117. Президент Ирака призвал США не дискредитировать договор по атомной программе Ирана // ТАСС. 2018. URL: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/5187429> (дата звернення: 15.02.2019).

118. Про Концепцію оборони та будівництва Збройних Сил України: Постанова Верховної Ради України від 11 жовтня 1991 року № 1659-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. 1991. № 51. Ст. 729.

119. Рибалкін В. С. Близький Схід // Енциклопедія Сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=35506 (дата звернення: 17.03.2017).

120. Роджа Х. Р. Динамика российско-иранских отношений на рубеже XX и XXI вв.: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / С.-Петербург. гос. ун-т. Санкт-Петербург, 2013. 21 с.

121. Роджа Х. Р. Ядерная программа Ирана в контексте российско-иранских отношений // Теория и практика общественного развития. 2013. № 5. С. 222–224.

122. Роль и место Ирана в регионе: [монография] / [М. Иманипур и др.]; отв. ред. Н. М. Мамедова, М. Иманипур. Москва: Ин-т востоковедения РАН, 2007. 208 с.

123. РФ выступила против передачи иранского досье в Совбез ООН // РБК. 2006. 1 марта. URL: <https://www.rbc.ru/politics/01/03/2006/5703bbc79a7947afa08c9775> (дата звернення: 11.10.2017).

124. Саджадпур К. Читая Хаменеи: взгляды на мир самого влиятельного деятеля Ирана / пер. с англ. А. С. Сатунина; Московский Центр Карнеги. Москва: Изд-во Эхо Бук, 2009. 51 с.

125. Сажин В. И. К вопросу о решении иранской ядерной проблемы: уроки // Вестник Московского Университета. Москва, 2012. № 4 (25). С. 70–96.

126. Сажин В. И. Бондарь Ю. М. Военная мощь Исламской Республики Иран. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2014. 512 с.

127. Сажин В. И. Военная мощь Ирана. Двадцать лет: от пепла до алмаза (к 20-летию Исламской Республики Иран (1979–1999 гг.) // Исламская революция в Иране: прошлое, настоящее, будущее: сб. ст. / отв. ред. Н. М. Мамедова. Москва: ИВ РАН, 1999. С. 71–93.

128. Сажин В. И. Военно-политическая напряженность вокруг Ирана // Иран при М. Ахмадинежаде. Памяти А. З. Арабаджяна: сб. ст. / отв. ред. Н. М. Мамедова, сост. Е. В. Дунаева. Москва: ИВ РАН; Центр стратегической конъюнктуры, 2013. С. 64–80.

129. Сажин В. И. Иран – Германия: надежды и проблемы // Иран в мировой политике. XXI век / [отв. ред. Н. М. Мамедова, ред.-сост. М. С. Каменева, И. Е. Федорова]. Москва: ИВ РАН; Издат. Воробьев А. В., 2017. С. 113–124.

130. Сажин В. И. Ирано-саудовский кризис: ожидаемая неожиданность // Иран в мировой политике. XXI век / [отв. ред. Н. М. Мамедова, ред.-сост. М. С. Каменева, И. Е. Федорова]. Москва: ИВ РАН; Издат. Воробьев А. В., 2017. С. 207–213.

131. Сажин В. И. О ракетных программах Ирана // Институт Ближнего Востока. 2008. 5 декабря. URL: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2008/05-12-08b.htm> (дата звернення: 10.07.2018).

132. Сажин В. И. Ракетно-ядерный потенциал Исламской Республики Иран. Состояние и перспективы развития. Москва: Ленанд, 2011. 128 с.

133. Сажин В. И. Иран и сирийский конфликт // Институт Ближнего Востока. 2015. URL: <http://www.iimes.ru/?p=26488> (дата звернення: 05.12.2017).

134. Саллум Ф. С. Особенности сирийско-иранских отношений (1979–2011 гг.): внешнеполитический фактор // Актуальные проблемы

международных отношений и глобального развития: сб. науч. ст. Минск, 2017. Вып. 5. С. 105–118.

135. Саруханян С. Н. Россия и Иран. 10 лет ядерного сотрудничества. Ереван: Нораванк, 2006. 173 с.

136. Саудовская Аравия разорвала дипломатические отношения с Ираном // ТАСС. 2016. URL: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/2570286> (дата звернення: 22.12.2019).

137. Сафранчук И. Ядерные и ракетные программы Ирана и безопасность России: рамки российско-иранского сотрудничества // Научные Записки ПИР-Центра. Москва, 1998. № 8. С. 16–18.

138. Свистунова И. А. Внешняя политика президента М. Ахмадинежада в оценках турецких экспертов // Иран при М. Ахмадинежаде. Памяти А. З. Арабаджяна: сб. ст. / отв. ред. Н. М. Мамедова, сост. Е. В. Дунаева. Москва: ИВ РАН; Центр стратегической конъюнктуры, 2013. С. 117–122.

139. Седляр Ю. О. Політика санкцій США як фактор стримування іранської ядерної програми // Політичний менеджмент. 2011. № 4. С. 137–145.

140. Сіновець П. А. Режим нерозповсюдження ядерної зброї у контексті сучасної зовнішньої політики США // Стратегічні пріоритети. 2006. № 1. С. 185–190.

141. Сіновець П. А. Ядерне розповсюдження на Близькому Сході: основні тенденції, шляхи попередження і засоби подолання // Стратегічні пріоритети. 2010. № 1. С. 141–146.

142. Складов Л. Е. Иран 60-80-х годов: традиционализм против современности. Революция и контрреволюция. Москва: ИВ РАН; Наука; Издат. фирма «Восточная литература», 1993. 255 с.

143. Словарь иностранных слов / под ред. А. Г. Спиркина, И. А. Акчурина, Р. С. Карпинской. 12-е изд., стереотип. Москва: Русский язык, 1985. 608 с.

144. Словник міжнародно-правових термінів / уклад. О. О. Грін. Ужгород: ПП Данило С. І., 2010. 500 с.

145. Словник української мови: в 11 т. / [редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін.]; АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 9: С / [ред. т.: І. С. Назарова та ін.]. 1978. 916 с.

146. Смаль І. В. Туристичні ресурси світу: [навч. посіб.]. Ніжин: Вид-во Ніжин. держ. ун-ту ім. М. Гоголя, 2012. 336 с.

147. Сотниченко А. «США будут пытаться заключить соглашение с Тегераном» // Полярная Звезда / интервью: В. Олевич. 2009. 17 июня. URL: <http://www.zvezda.ru/geo/2009/06/17/iran.htm> (дата звернення: 20.07.2018).

148. США выходят из ядерной сделки с Ираном // ТАСС. 2018. 8 мая. URL: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/5185833> (дата звернення: 30.06.2019).

149. Трамп отказался одобрить ядерную сделку с Ираном // ВВС. 2017. 13 октября. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-41616875> (дата звернення: 10.08.2019).

150. Трофимов Я. Саудовская Аравия думает о создании ядерного оружия // Ведомости. 2015. URL: <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2015/05/07/saudovskaya-araviya-dumaet-o-sozdanii-yadernogo-oruzhiya> (дата звернення: 29.10.2017).

151. Українська радянська енциклопедія: в 17 т. / гол. ред. М. П. Бажан; редкол.: О. К. Антонов та ін. 2-е вид. Київ: Гол. ред. УРЕ, 1977. Т. 1: А – Борона. 544 с.

152. Утургаури Р. Poker с аятоллой: Записки консула в Иране. Тбилиси: ООО «Веста», 2010. 284 с.

153. Филин Н., Мизурова Е. Влияние концепции экспорта Исламской Революции Аятоллы Хоейни на деятельность Ливанской Партии «Хезболла» // Власть. 2016. Т. 4. № 8. С. 147–149.

154. Фитцпатрик М. Рост ядерного оружейного потенциала Ирана // Критерии безопасной толерантности режимов ядерного нераспространения: материалы конф. Международного Люксембургского форума по

предотвращению ядерной катастрофы (Монтрё, 21–23 мая, 2013 г.) / Нац. ин-т корпоративной реформы. Монтрё, 2013. С. 64–68.

155. Франция выступает за передачу иранского досье в СБ ООН // Независимая газета. 2006. 25 января. URL: <http://www.ng.ru/news/57301.html> (дата звернення: 30.10.2017).

156. Хаменеи А. СБ ООН не должен рассматривать ядерное досье Ирана // РБК. 2008. 13 января. URL: <https://www.rbc.ru/politics/13/01/2008/5703сааб9а79470еaf768abe> (дата звернення: 10.05.2018).

157. Харченко О. Выход США из ядерной сделки с Ираном: пять главных последствий для мира и Украины // Страна.ua. 2018. URL: <https://strana.ua/articles/140466-k-chemu-privedet-vykhod-ssha-iz-jadernoj-sdelki-s-iranom-.html> (дата звернення: 22.09.2019).

158. Хлопков А. В. Иранская ядерная программа в российско-американских отношениях // Научные Записки ПИР-Центра. 2001. № 18. 49 с.

159. Хлопков А. Перспективы развития атомной энергетики на ближнем востоке: интересы России. Москва: Междунар. дискуссионного клуба «Валдай», 2016. 71 с.

160. Цыганков П. А. Политическая социология международных отношений: [учеб. пособ.]. Москва: Радикс, 1994. 320 с.

161. Цыганков П. А. Теория международных отношений: [учеб. пособ.]. Москва: Гардарики, 2003. 590 с.

162. Шайн С. Ирану до атомной бомбы // 9 Канал, Новости Израиля и мира. URL: <http://9tv.co.il/news/2013/06/23/153086.html> (Дата звернення: 22.12.2019).

163. Швед В. О. Близькосхідний регіон у сучасних стратегіях трансатлантичної спільноти: монографія. Київ: НІСД, 2006. 242 с.

164. Шепелев М. А. Великий Близький Схід // Геополітика: енциклопедія / за ред. Є. М. Суліми. Київ: Знання України, 2013. С. 101–103.

165. Шістка міжнародних посередників погодила проект резолюції РБ ООН з Ірану // РБК – Україна. 2008. 22 січня. URL:

https://www.rbc.ua/ukr/news/shesterka_mezhdunarodnyh_posrednikov_soglasovala_proekt_rezolyutsii_sb_oon_po_iranu__1201033892 (дата звернення: 28.06.2017).

166. Шкарупа В. Середземноморська політика ЄС // Актуальні проблеми міжнародних відносин: зб. наук. пр. 2010. Вип. 88. Ч. I. С. 87–90.

167. Шовкун Є. Перспективи розвитку ядерної програми КНДР // Політологічний вісник: зб. наук. пр. Київ: ІНТАС, 2009. Вип. 42. С. 365–372.

168. Юсеф Н. Н. Політичні пріоритети розвитку Близького Сходу в контексті глобальних процесів // Політичний менеджмент. 2008. № 4 (31). С. 163–171.

169. Юсеф Н. Н., Фарназ Г. Аналіз розвитку економіки Ірану та її перспективи в умовах світової кризи // Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Київ: ДП «Видавн. дім «Персонал», 2009. Вип. 4 (23). С. 20–24.

170. Юсеф Н. Н., Фарназ Г. Економічні інтереси України на Близькому Сході // Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Київ: ДП «Видавн. дім «Персонал», 2009. Вип. 3 (22). С. 34–37.

171. Ядерное нераспространение: краткая энциклопедия / И. А. Ахтамзян и др.; ред. А. В. Хлопков. Москва: РОССПЭН; ПИР-Центр, 2009. 383 с.

172. Abrahamian E. History of Modern Iran. Cambridge: University Press, 2008. 228 p.

173. Abrahamian E. Iran between Two Revolutions. New Jersey: Princeton University Press, 1982. 561 p.

174. Adebahr C., Otte M., Tocci N. Taking EU-Iran Relations Beyond the Nuclear File // Carnegie Europe. 2015. URL: <https://carnegieeurope.eu/2015/03/12/taking-eu-iran-relations-beyond-nuclear-file-pub-59348> (Last accessed: 12.11.2019).

175. Afrasiabi K. L. An Iran option the US prefers to ignore // Asia Times Online. 2006. March 17. URL: http://www.atimes.com/atimes/Middle_East/HC17Ak02.html (Last accessed: 09.08.2018).

176. Ahmadinejad «set for Iran victory» Opposition candidate alleges fraud as incumbent president heads to landslide win // Al Jazeera Media Network. 2009. June 13.

URL: <https://www.aljazeera.com/news/middleeast/2009/06/2009612195749149733.html>
(Last accessed: 09.03.2018).

177. Albright D. UN: Iran Dismantling Nuclear Equipment // United States Institute of Peace. URL: <http://iranprimer.usip.org/blog/2015/nov/19/un-iran-dismantling-nuclear-equipment> (Last accessed: 26.08.2017).

178. Al-Khalili M. Oman's foreign policy: Foundation and Practice. Westport, CT: Praeger Security International, 2009. Vol 101. 184 p.

179. Allin D., Simon S. The Sixth Crisis Iran, Israel, America and the Rumors of War. New York: Oxford University Press, 2010. 222 p.

180. Al-Muslimi F. The Iran Nuclear Deal and Yemen's War: An Opportunity for EU Statecraft // Sana'a Center For Strategic Studies. 2018. URL: <http://sanaacenter.org/publications/analysis/6665> (Last accessed: 10.09.2019).

181. Alsalloum K. A., Tayie M. S. The Present and Future of Kuwaiti-Iranian Relations and Their Influence on the Security of the Arabian Gulf. Ontario: Canadian Center of Science and Education. 2018. Vol. 14 . № 1. P. 102–111.

182. Amendment to Article VI of the Statute: Resolution adopted on 1 October 1999 during the ninth plenary meeting // International Atomic Energy Agency. URL: https://www-legacy.iaea.org/About/Policy/GC/GC43/GC43Resolutions/English/gc43-res-19_en.pdf (Last accessed: 12.02.2017).

183. Amineh M. P. The Greater Middle East in global politics: social science perspectives on the changing geography of the world politics. Leiden, The Netherlands: Brill, 2007. 544 p.

184. Arab World Has No Problem with Iran: Amr Moussa // The Tehran Times. 2009. URL: <https://www.tehrantimes.com/news/194813/Arab-world-has-no-problem-with-Iran-Amr-Moussa> (Last accessed: 27.12.2017).

185. Atomic Energy Organization of Iran // AEOI. URL: <https://www.aeoi.org.ir/portal/home/?45799/زیرپورتال-انگلیسی-سازمان-انرژی-اتمی> (Last accessed: 14.05.2018).

186. Ayed S. Al-Qahtani. OPEC Monthly Oil Market Report? // Organization of the Petroleum Exporting Countries. URL: https://www.opec.org/opec_web/en/publications/338.htm (Last accessed: 29.10.2019).

187. Bahgat G., Ehteshami A., Quilliam N. Security and Bilateral Issues between Iran and its Arab Neighbours. London: Palgrave Macmillan, 2017. 260 p.

188. Bahrain backs Trump's new anti-Iran strategy // Xinhuanet. 2018. URL: http://www.xinhuanet.com/english/2017-10/14/c_136678342.htm (Last accessed: 25.02.2019).

189. Bayyenat A. Elite and public perception in Turkey and Arab countries towards Iran // Iran Diplomacy Watch. 2011. URL: <http://www.irandiplomacywatch.com/2011/01/turks-view-us-and-israel-not-iran-as.html> (Last accessed: 18.04.2018).

190. Behind the Headlines: The framework between the P5+1 and Iran // Israel Ministry of Foreign Affairs. 2015. URL: <http://mfa.gov.il/MFA/ForeignPolicy/Issues/Pages/The-framework-between-the-P5-1-and-Iran-5-Apr-2015.aspx> (Last accessed: 12.07.2018).

191. Belfer M. A. Iranian Claims to Bahrain: from Rhetoric to Interference // RIPS. Revista de Investigaciones Políticas y Sociológicas. 2014. Vol. 13. № 2. P. 31–51.

192. Bell M. S., Miller N. N. Questioning the Effect of Nuclear Weapons on Conflict // Journal of Conflict Resolution. 2015. Vol. 59. № 1 (February). P. 74–92.

193. Bhadrakumar M. The Saudi Anger Has Many Faces // Strategic Culture Foundation. 2013. URL: <https://www.strategic-culture.org/news/2013/12/24/the-saudi-anger-has-many-faces-i.html> (Last accessed: 17.09.2018).

194. Bilgin P. Inventing Middle East? The Making of Regions through Security Discourses // The Middle East in Globalizing World: The fourth Nordic Conference on Middle Eastern Studie (Oslo, 13–16 August, 1998). Oslo, 1998. P. 37

195. Birringer T. Scenarios and No Recourse? Saudi Arabia and Iran's Nuclear Program // KAS INTERNATIONAL REPORTS. 2010. P. 7–22.

196. Blanc J. What Europe's Dispute about Iran's Nuclear Program Means // Carnegie Endowment for International Peace. URL: <https://carnegieendowment.org/2020/01/15/what-europe-s-dispute-about-iran-s-nuclear-program-means-pub-80808> (Last accessed: 19.08.2019).

197. Borger J., Smith D. Trump administration imposes new sanctions on Iran // The Guardian. 2017. URL: <https://www.theguardian.com/us-news/2017/feb/03/trump-administration-iran-sanctions> (Last accessed: 19.05.2019).

198. Bozorgmehr Sh., Shadia N. Iran to work on nuclear-powered vessels after U.S. «violation» of deal // Reuters. 2016. December 13. URL: <https://www.reuters.com/article/us-usa-iran-nuclear-deals-idUSKBN14212X> (Last accessed: 19.05.2019).

199. Bush G. Address Before a Joint Session of the Congress on the State of the Union // Washington post. 2005. February 02. URL: <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A62096-2005Feb3.html> (Last accessed: 17.02.2018).

200. Buzan B. , Wæver O. Regions and Powers: The Structure of International. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 570 p.

201. Buzan B., Gonzalez-Pelaez A. International Society and the Middle East: English School Theory at the Regional Level. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009. 304 p.

202. Cafiero G., Wagner D. Oman's Diplomatic Bridge in Yemen // Atlantic Council. 2015. URL: <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/oman-s-diplomatic-bridge-in-yemen> (Last accessed: 15.09.2018).

203. Campbell K. M., Einhorn R. J., Reiss M. B. The Nuclear Tipping Point. Washington, DC: Brookings Institution Press, 2004. 366 p.

204. Carla E. Humud Lebanon. Washington: Congressional research service, 2019. 33 p.

205. Cirincione J., Wolfsthal J. B. North Korea and Iran: Test Cases for an Improved Nonproliferation Regime? // Arms Control Association. 2003. December 01. URL: https://www.armscontrol.org/act/2003_12/CirincioneandWolfsthal (Last accessed: 19.12.2017).

206. Cohen A. The nuclear equation in a New Middle East // *Nonproliferation Review*. 1995. № 2 (2). P. 12–30.

207. Cohen B. Joint Comprehensive Plan of Action. Vienna // *European Union External Action*. 2015. July 14. URL: http://eeas.europa.eu/statements-eeas/docs/iran_agreement/iran_joint-comprehensive-plan-of-action_en.pdf (Last accessed: 17.02.2018).

208. Cohen. B. The Geneva deal and Iran's Nuclear Ambitions // *Fathom*. 2014. Winter. URL: <http://fathomjournal.org/the-geneva-deal-and-irans-nuclear-ambitions> (Last accessed: 08.09.2018).

209. Conca J. The Iran Nuclear Deal And The Killing Of Soleimani // *Forbes*. URL: <https://www.forbes.com/sites/jamesconca/2020/01/08/the-iran-nuclear-deal-and-the-killing-of-soleimani/#666538bb7fe7> (Last accessed: 14.01.2020).

210. Egypt wants Arab nations to have a say in altering Iran nuclear deal visit // *The Times of Israel*. 2018. URL: <https://www.timesofisrael.com/egypt-wants-arab-nations-to-have-say-in-altering-iran-nuclear-deal> (Last accessed: 22.02.2019).

211. Einhorn R. Averting a new Iranian nuclear crisis // *Brookings Institution*. URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2020/01/Einhorn_Policy2020_Averting-a-new-Iranian-nuclear-crisis.pdf (Last accessed: 30.01.2020).

212. Eisenstadt M. Iran's Military Intervention in Syria: Long-Term Implications // *The Washington Institute*. 2015. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/irans-military-intervention-in-syria-long-term-implications> (Last accessed: 12.09.2019).

213. Erdoğan Washington'da Konuştu // *Hürriyet*. 2008. URL: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-washingtonda-konustu-10362185> (Last accessed: 28.08.2018).

214. Esfandiari G. Senior Iranian official reveals details about secret talks With U.S. // *Radio Free Europe / Radio Liberty*. 2015. URL <http://www.rferl.org/content/iran-secret-talks-salehi-nuclear-united-states/27174643.html> (Last accessed: 22.02.2019).

215. Esfandiary D., Tabatabai A. M. Will China Undermine Trump's Iran Strategy? // Foreign Affairs. 2018. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2018-07-20/will-china-undermine-trumps-iran-strategy> (Last accessed: 28.07.2019).

216. Factbox: Timeline of the Iranian Nuclear Dispute // Radio Free Europe / Radio Liberty. 2006. August 11. URL: <https://www.rferl.org/a/1060639.html> (Last accessed: 05.12.2017).

217. Farley R. 3 Reasons Israel Would Start a Nuclear War // The National Interest Blog. 2018. URL: <https://nationalinterest.org/blog/the-buzz/3-reasons-israel-would-start-nuclear-war-25794> (Last accessed: 18.12.2019).

218. Finnegan C. Trump announces US withdrawing from Iran nuclear deal // ABC News. 2018. May 08. URL: <https://abcnews.go.com/International/iraqi-refugees-arrested-foiled-german-terror-plot-authorities/story?id=60722656> (Last accessed: 20.11.2019).

219. Fitzpatrick M. Nuclear Programmes in the Middle East: In the Shadow of Iran. London: International Institute of Strategic Studies, 2008. 172 p.

220. Fulton W. Bahrain-Iran Foreign Relations // Critical Threats. 2010. URL: https://www.criticalthreats.org/analysis/bahrain-iran-foreign-relations#_ednfe15cf8900104c358999648f1c15e0c013 (Last accessed: 09.08.2019).

221. Gamal. El R. Qatar, Kuwait welcome Iran's nuclear deal with world powers // REUTERS. 2013. URL: <https://www.reuters.com/article/us-iran-nuclear-qatar/qatar-kuwait-welcome-irans-nuclear-deal-with-world-powers-idUSBRE9AO04S20131125> (Last accessed: 12.02.2018).

222. Gelbart J. The Iran-Syria Axis: A Critical Investigation // Stanford Journal of International Relations. 2010. Vol. XII. № 1. P. 36–42.

223. German troops arrive in Kahramanmaras // Anadolu Agency. 2012. URL: <http://aa.com.tr/en/turkey/germantroops-arrive-in-kahramanmaras/297536> (Last accessed: 19.12.2018).

224. Giesbers A. The Iran nuclear deal and the EU: a strategic awakening? // Netherlands Institute of International Relations Clingendael. 2018. URL:

<https://www.clingendael.org/publication/iran-nuclear-deal-and-eu-strategic-awakening#>
(Last accessed: 29.09.2019).

225. Goldenberg I. What a War With Iran Would Look Like // Foreign Affairs. 2019. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/iran/2019-06-04/what-war-iran-would-look> (Last accessed: 10.01.2020).

226. GOV/2004/83 – Implementation of the NPT Safeguards Agreement in Iran. Retrieved 26 October 2008 // International Atomic Energy Agency. URL: <http://www.iaea.org/Publications/Documents/Board/2004/gov2004-83.pdf> (Last accessed: 03.04.2017).

227. Hansen B. Unipolarity and the Middle East // The Arab Studies Journal. 2003. Vol. 11. №. 2. P. 122–125.

228. Hecker Ch. Premier Rebuffs Perry Over Iran Sale // Moscow Times. 1995. April 04. URL: www.moscowtimes.ru/stories/1995/04/04/003.html (Last accessed: 12.02.2018).

229. Heinonen O., Henderson S. Nuclear Talks with Iran: Diplomacy and Diminishing Time // The Washington Institute. 2013. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/nuclear-talks-with-iran-diplomacy-and-diminishing-time> (Last accessed: 19.10.2019).

230. Hibbs M. Reconverting Iran's U_3O_8 to UF_6 // Carnegie Endowment for International Peace. URL: <https://carnegieendowment.org/2013/04/27/reconverting-iran-s-u3o8-to-uf6-pub-51653> (Last accessed: 27.03.2019).

231. Hokayem E. Iran and Lebanon // United States Institute of Peace. 2015. URL: <https://iranprimer.usip.org/resource/iran-and-lebanon> (Last accessed: 19.02.2017).

232. Hunter S.T. Iran's Foreign Policy in the Post – Soviet Era. Santa Barbara, California: Greenwood Publishing Group, 2010. 299 p.

233. Huntington S. P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York: Simon & Schuster, 1996. 368 p.

234. IAEA Annual Report for 2011 // International Atomic Energy Agency. URL: https://www.iaea.org/sites/default/files/publications/reports/2011/anrep2011_full.pdf (Last accessed: 12.10.2018).

235. Ibrahim S. E. The New Arab Social Order: A Study of the Social Impact of Oil Wealth. Boulder, CO: Westview Press, 1982. 208 p.

236. Ignatiev P. Iraq: years of post-Saddam internal and external developments // Austral: Brazilian Journal of strategy and international relations. 2017. Vol. 6. № 12. July/December. P. 36–61.

237. Implementation of the NPT Safeguards Agreement and relevant provisions of Security Council resolutions in the Islamic Republic of Iran, Item 5(d) of the provisional agenda (GOV/2013/6) // IAEA. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/gov2013-6.pdf> (Last accessed: 26.07.2019).

238. Implementation of the NPT Safeguards Agreement in Iran, Item 4(d) of the provisional agenda (GOV/2004/82) // IAEA. URL: <http://www.iaea.org/Publications/Documents/Board/2004/gov2004-83.pdf> (Last accessed: 08.05.2019).

239. Iran Announces It Has Enriched Uranium // Radio Free Europe / Radio Liberty. 2006. April 11. URL: <https://www.rferl.org/a/1067592.html> (Last accessed: 04.07.2018).

240. Iran Energy Data, Statistics and Analysis - Oil, Gas, Electricity, Coal // U.S. Energy Information Administration. 2007. URL: <https://web.archive.org/web/20081002211847/http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/Iran/pdf.pdf> (Last accessed: 14.12.2017).

241. Iran Exports to China Rise 25% in 2017 // FINANCIAL TRIBUNE. 2018. URL: <https://financialtribune.com/articles/economy-business-and-markets/81519/iran-exports-to-china-rise-25-in-2017> (Last accessed: 17.03.2019).

242. Iran hails IAEA chief's suggestion on enrichment // Xinhua News Agency. 2006. February 18. URL: https://web.archive.org/web/20090514101732/http://news.xinhuanet.com/english/2006-02/18/content_4197711.htm (Last accessed: 09.08.2018).

243. Iran nuclear crisis in 300 words // BBC. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-48201138> (Last accessed: 16.02.2019).

244. Iran nuclear deal: International sanctions lifted // BBC. 2016. 16 January. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-35335078> (Last accessed: 06.07.2019).

245. Iran, Its Neighbors, and U.S. Policy Following the Nuclear Agreement with Iran // RAND International. URL: <http://www.rand.org/international/cmpepp/the-days-after-a-deal-with-iran.html> (Last accessed: 13.12.2018).

246. Iran: Government Reacts To IAEA Nuclear Resolution // Radio Free Europe / Radio Liberty. 2005. September 26. URL: <https://www.rferl.org/a/1061670.html> (Last accessed: 01.02.2018).

247. Iran's Nuclear Challenge // The Washington Post. 2006. January 12. URL: https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/2006/01/12/irans-nuclear-challenge/3c06fa8c-3c15-47f6-a9b2-2ca786ba06f4/?noredirect=on&utm_term=.ec2822f2159f. (Last accessed: 02.02.2018).

248. Iran's Nuclear Program Referred To UN // Radio Free Europe / Radio Liberty. 2006. March 09. URL: <https://www.rferl.org/a/1066508.html> (Last accessed: 12.02.2018).

249. Iranidoost K. Iran-Iraq relations serve as role model for other countries // Mehr News Agency. 2018. URL: <https://en.mehrnews.com/news/133550/Iran-Iraq-relations-serve-as-role-model-for-other-countries> (Last accessed: 06.06.2019).

250. Iran's leaders defiant in face of US sanctions, want Trump apology // Ynetnews. 2019. URL: <https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-5499258,00.html> (Last accessed: 10.01.2020).

251. Iran's president begins historic Egypt visit // NEWS / MIDDLE EAST. 2013. URL: <https://www.aljazeera.com/news/middleeast/2013/02/20132585923942211.html> (Last accessed: 13.03.2018).

252. Israeli statements on Geneva talks with Iran // Israel Ministry of Foreign Affairs. 2013. URL: <http://mfa.gov.il/MFA/ForeignPolicy/Iran/Pages/Israeli-statements-on-Geneva-talks-with-Iran.aspx> (Last accessed: 05.12.2018).

253. Jeneau T. Iran's policy towards the Houthis in Yemen: A limited return on a modest investment // *International Affairs*. Oxford: 2016. Vol. 92 (3). P. 647–663.

254. Joint Comprehensive Plan of Action, Vienna, 14 July 2015: Letter dated 16 July 2015 from the Permanent Representative of the United States of America to the United Nations addressed to the President of the Security Council // UN Security Council. URL: <https://undocs.org/en/S/2015/544> (Last accessed: 16.06.2019).

255. Jones J., Ridout N. *Oman, culture and diplomacy*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012. 296 p.

256. Joyner D. *Iran's nuclear program and international law: from confrontation to accord*. New York: Oxford University Press, 2016. 280 p.

257. Kahlili R. Iranian defectors: Khamenei said anti-nuke 'fatwa' won't matter // *The Daily Caller*. 2012. May 14. URL: <http://dailycaller.com/2012/05/14/iranian-defectors-khamenei-said-anti-nuke-fatwa-wont-matter> (Last accessed: 09.08.2018).

258. Kasra N. *Ahmadinejad: The Secret History Of Iran's Radical Leader*. California: University of California Press, 2008. 313 p.

259. Katzman K. *Bahrain: Unrest, Security, and U.S. Policy*. Washington, DC: Congressional Research Service, 2018. 39 p.

260. Katzman K. *Iran: U.S. concerns and policy responses (prepared for members and committees of congress)*. Washington: Congressional Research Service, 2010. 79 p.

261. Katzman K. *Iran's Foreign and Defense Policies (prepared for members and committees of congress)*. Washington: Congressional research service, 2019. 66 p.

262. Katzman K. *Iran-Iraq Relations*. Washington, DC: Congressional Research Service, 2010. 20 p.

263. Katzman K. *Kuwait: Governance, Security, and U.S. Policy*. Washington, DC: Congressional Research Service, 2018. 30 p.

264. Katzman K. *Qatar: Governance, Security, and U.S. Policy*. Washington, DC: Congressional Research Service, 2018. № 29. 26 p.

265. Katzman K. The United Arab Emirates (UAE): Issues for U.S. Policy. Washington, DC: Congressional Research Service, 2018. 36 p.
266. Kerr P. K. Hildreth S. A., Nikitin M. B. D. Iran-North Korea-Syria Ballistic Missile and Nuclear Cooperation. Washington: Congressional Research Service, 2016. 26 p.
267. Kessler G. Kerry's claim that Iran offered Bush a nuclear deal in 2003 // The Washington Post. 2013. December 9. URL: https://www.washingtonpost.com/news/fact-checker/wp/2013/12/09/kerrys-claim-that-iran-offered-bush-a-nuclear-deal-in-2003/?utm_term=.754252eb7ac1 (Last accessed: 26.08.2018).
268. Khlopkov A. Transcript of a meeting with Russian Deputy Foreign Minister Sergei Ryabkov // Center for Energy and Security Studies (CENESS). 2015. URL: http://ceness-russia.org/data/page/p1494_1.pdf (Last accessed: 10.02.2019).
269. Knights M., Levit M. The Evolution of Shi'a Insurgency in Bahrain // CTC SENTINEL. 2018. V. 11. P.18–25.
270. Koppes C. Captain Mahan, General Gordon, and the Origins of the Term 'Middle East' // Middle Eastern Studies. 1976. № 12. P. 95–98.
271. Köse T., Ulutaş U. Regional Implications of the Qatar Crisis: Increasing Vulnerabilities. Washington, DC: SETA PERSPECTIVE , 2017. № 31. P. 1–6.
272. Krakau V. Irans Präsident als Robin Hood. Pressestimmen zur Wahl des neuen iranischen Präsidenten Mahmud Ahmadinedschad // Zeit. 2005. Juni 27. URL: <https://www.zeit.de/2005/26/iranpressestimmen/komplettansicht> (Last accessed: 10.12.2018).
273. Kramer M. Hamas, Hezbollah and Iran the challenges for Israel and the West // The Sydney Papers. 2016. Vol. 18. № 3–4. P. 19–27.
274. Kumaraswamy P. R. Israel confronts Iran Rationales, responses and fallouts // Institute for Defense Studies and Analyses. New Delhi, 2012. № 8: IDSA Monograph Series. 74 p.
275. Larijani Says Iran Ready for Peaceful Nuclear Cooperation with Egypt // Mehr News. 2007. URL: www.mehrnews.com/en/NewsPrint.aspx?NewsID=614017 (Last accessed: 24.12.2018).

276. Larrabee F. S., Nader A. Turkish-Iranian relations in a changing Middle East. Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2013. 62 p.

277. Laub Z., Robinson K. What Is the Status of the Iran Nuclear Agreement? // Council on Foreign Relations. URL: <https://www.cfr.org/backgrounder/what-status-iran-nuclear-agreement> (Last accessed: 10.12.2019).

278. Lebanon president says U.S. pullout from iran deal will hurt middle east // The Jerusalem Post. 2018. URL: <https://www.jpost.com/Middle-East/Lebanon-president-says-US-pullout-from-Iran-deal-will-hurt-Middle-East-562638> (Last accessed: 02.12.2019).

279. Levin D. Iran, Hamas and Palestinian Islamic Jihad // United States Institute of Peace. 2018. URL: <https://iranprimer.usip.org/blog/2018/jul/09/iran-hamas-and-palestinian-islamic-jihad> (Last accessed: 10.11.2019).

280. Liu J., Wu L. Key Issues in China-Iran Relations // Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia). 2010. Vol 4. № 1. P. 40–57.

281. Lund A. What Does the Iran Deal Mean for Syria? // Carnegie Middle East Center. 2015. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/60707> (Last accessed: 29.11.2019).

282. Ma A. The Omani Backdoor: Europe's decline and the growing importance of regional ties. Cambridge: Harvard International Review, 2014. Vol. 35 (4). P. 7–8.

283. Mahmoud P. What Does Iran Really Think of China? // The Diplomat. 2018. URL: <https://thediplomat.com/2018/11/what-does-iran-really-think-of-china> (Last accessed: 05.02.2019).

284. Maltz J. Polls show Israelis strongly oppose Iran nuclear deal // HAARETZ. URL: <https://www.haaretz.com/israel-news/.premium-1.670835> (Last accessed: 10.12.2018).

285. Mearsheimer J. Nuclear-Armed Iran Would bring 'Stability' but Risks // PBS. URL: <https://www.pbs.org/newshour/show/nuclear-armed-iran-would-bring-stability-but-risks> (Last accessed: 22.12.2018).

286. Michael R. Pompeo Intensified Sanctions on Iran // U.S. Department of State. URL: <https://www.state.gov/intensified-sanctions-on-iran> (Last accessed: 23.12.2019).

287. Modalities of application of Agency safeguards in the Middle East, Thirty-third regular session Item 8 of the provisional agenda (GC(XXXIII)/871 // International Atomic Energy Agency. URL: https://www.iaea.org/About/Policy/GC/GC33/GC33Documents/English/gc33-887_en.pdf (Last accessed: 28.09.2019).

288. Mohseni P. Iran and the Arab World after the Nuclear Deal. Cambridge: Harvard Kennedy School, 2015. 86 p.

289. Monshipouri M., Zamyar A. Re-evaluating Iran-Egypt Relations: A Look at the Evolving Geopolitical Context // INSIGHT. 2017. Vol. 19. № 2. P. 215–229.

290. Mousavian S. H. How Iran Sees Its Standoff With the United States // Foreign Affairs. 2019. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/iran/2019-07-12/how-iran-sees-its-standoff-united-states> (Last accessed: 27.12.2019).

291. Mousavian S. H. The Iranian Nuclear Crisis: A Memoir. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 2012. 612 p.

292. Muttaqien M., AL Madani A. The Relationship between the Islamic Republic Of Iran and the Palestinian Hamas Movement and Its Impact on the Palestinian Issue // International Journal of Social Sciences. 2015. № 4 (2). P. 56–66.

293. Nader I. Syria-Iran Relations (2000–2014) International Journal of Humanities and Social Science // International Journal of Humanities and Social Science. 2014. Vol. 4. № 12. P. 80–88

294. Nikitin M. D., Kerr P. K., Feickert A. Syria's Chemical Weapons: Issues for Congress. Washington: Congressional research service, 2013. 33 p.

295. No Uranium Enrichment Permissible For Iran Says Bolton // Space war. 2006. March 06. URL: http://www.spacewar.com/reports/No_Uranium_Enrichment_Permissible_For_Iran_Says_Bolton.html (Last accessed: 10.12.2017).

296. Official election results – How Lebanon's next parliament will look" // Daily Star. 2018. URL: <http://www.dailystar.com.lb/News/Lebanon->

Elections/2018/May-09/448707-interior-ministry-releases-numbers-of-votes-for-new-mp.ashx PDF (Last accessed: 20.11.2019).

297. Ostovar A. The U.S. and Iran Are Marching Toward War // Foreign Affairs. 2019. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/iran/2019-06-28/us-and-iran-are-marching-toward-war> (Last accessed: 19.12.2019).

298. Özcan N. A., Özdamar Ö. Uneasy Neighbors: Turkish-Iranian Relations Since the 1979 Islamic Revolution // Middle East Policy Council. 2010. Vol. XVII. № 3. P. 101–117.

299. Özdamar Ö. Turkish-Iranian Relations after the Framework Agreement. Oslo: NUPI, 2015. 4 p.

300. Perabo B. A Chronology of Iran's Nuclear Program // Eye on Supply. 1992. № 5. P. 45–46.

301. Perkovich G., Hibbs M., Acton J. M., Dalton T. Parsing the Iran Deal // Carnegie Endowment for International Peace. 2015. URL: <http://carnegieendowment.org/2015/08/06/parsing-iran-deal/iec5#5> (Last accessed: 18.04.2018).

302. Pfeffer A. Analysis From Doomsday to Delay: 5 Scenarios Ahead of Trump's Decision on the Iran Nuclear Deal // Haaretz. 2018. May 08. URL: <https://www.haaretz.com/israel-news/iran-israel-and-trump-5-scenarios-ahead-of-the-iran-nuclear-deal-1.6067089> (Last accessed: 03.10.2019).

303. Phillips C. The Battle For Syria: International Rivalry In The New Middle East. Connecticut, New Haven: Yale University Press, 2016. 320 p.

304. Pieper M. M. Turkish Foreign Policy toward the Iranian Nuclear Programme: In Search of a New Middle East Order after the Arab Spring and the Syrian Civil War // Alternatives Turkish Journal Of International Relations. 2013. № 12 (3). P. 181–192.

305. Qatar Energy Data, Statistics and Analysis – Oil, Gas, Electricity, Coal // U.S. Energy Information Administration. 2006. URL: <https://web.archive.org/web/20070326021601/http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/Qatar/pdf.pdf> (Last accessed: 06.03.2019).

306. Rauchhaus R. Evaluating the Nuclear Peace Hypothesis: A Quantitative Approach // Journal of Conflict Resolution. 2009. Vol. 53 № 2 (April). P. 258–277.

307. Rayburn J. Iraq After America: strongmen, sectarians, resistance. Stanford: Hoover Institution Press Publication, 2014. 322 p.

308. Resolution 1696 (2006) Adopted by the Security Council at its 5500th meeting, on 31 July 2006 // UN Security Council. URL: [https://undocs.org/S/RES/1696\(2006\)](https://undocs.org/S/RES/1696(2006)) (Last accessed: 22.04.2018).

309. Resolution 1737 (2006) Adopted by the Security Council at its 5612th meeting, on 23 December 2006 // UN Security Council. URL: [https://undocs.org/S/RES/1737\(2006\)](https://undocs.org/S/RES/1737(2006)) (Last accessed: 05.05.2018).

310. Resolution 1747 (2007) Adopted by the Security Council at its 5647th meeting on 24 March 2007 // UN Security Council. URL: [https://undocs.org/S/RES/1747\(2007\)](https://undocs.org/S/RES/1747(2007)) (Last accessed: 07.04.2018).

311. Resolution 1803 (2008) Adopted by the Security Council at its 5848th meeting, on 3 March 2008 // UN Security Council. URL: [https://undocs.org/S/RES/1803\(2008\)](https://undocs.org/S/RES/1803(2008)) (Last accessed: 07.04.2018).

312. Resolution 1835 (2008) Adopted by the Security Council at its 5984th meeting, on 27 September 2008 // UN Security Council. URL: [https://undocs.org/S/RES/1835\(2008\)](https://undocs.org/S/RES/1835(2008)) (Last accessed: 04.04.2018).

313. Resolution 1887 (2009) Adopted by the Security Council at its 6191st meeting, on 24 September 2009 // UN Security Council. URL: [https://undocs.org/S/RES/1887\(2009\)](https://undocs.org/S/RES/1887(2009)) (Last accessed: 04.04.2018).

314. Resolution 1929 (2010) Adopted by the Security Council at its 6335th meeting, on 9 June 2010 // UN Security Council URL: [https://undocs.org/S/RES/1929\(2010\)](https://undocs.org/S/RES/1929(2010)) (Last accessed: 04.04.2018).

315. Resolution 2231 (2015) Adopted by the Security Council at its 7488th meeting, on 20 July 2015 // UN Security Council. URL: [http://undocs.org/S/RES/2231\(2015\)](http://undocs.org/S/RES/2231(2015)) (Last accessed: 04.04.2018).

316. Rezaei F. Egypt Can't Make Up Its Mind about Iran's Nuclear Program // ASMEA. 2016. URL: <http://www.asmeascholars.org/resources/egypt-cant-make-up-its-mind-about-irans-nuclear-program> (Last accessed: 22.02.2019).

317. Rome H. Why Iran Waits // Foreign Affairs. 2019. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/iran/2019-01-10/why-iran-waits> (Last accessed: 20.12.2019).

318. Rubin B. M. Paved with good intentions: The American Experience and Iran. New York: Oxford University Press, 1980. P. 124–157.

319. Rühle H. Der Iran, die Bombe und das religiöse Recht zu lügen // Welt. 28.03.2012. URL: <https://www.welt.de/politik/ausland/article106129819/Der-Iran-die-Bombe-und-das-religioese-Recht-zu-luegen.html> (Last accessed: 03.02.2018).

320. Sadjadpour K. Iran: Reality, Options, and Consequences // U.S. Government Printing Office, 2009. P. 110–127.

321. Sadjadpour K. The Battle of Dubai The United Arab Emirates and the U.S.-Iran Cold War // Carnegie Endowment for International Peace. 2011. 41 p.

322. Sagan S. D., Waltz K. N. The Spread of Nuclear Weapons: a Debate Renewed. New York: W. W. Norton & Company, 2002. 288 p.

323. Salamé G. The Middle East: Elusive Security, Indefinable Region // Security Dialogue. 1994. Vol. 25 (1). P. 17–35.

324. Sanger D. E. Saudi Arabia Promises to Match Iran in Nuclear Capability // New York Times. 2015. URL: http://www.nytimes.com/2015/05/14/world/middleeast/saudi-arabia-promises-to-match-iran-in-nuclear-capability.html?_r=0 (Last accessed: 27.09.2019).

325. Saudi Arabia and Iran – The Escalation in Tensions. Oxford: A Drum Cussac Global View, 2016. 16 p.

326. Scott S. V., Zachariadis M. The Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication (SWIFT). New York: The CUNY Graduate Center, 2014. 163 p.

327. Security Council Imposes Additional Sanctions on Iran, Voting 12 in Favour to 2 Against, with 1 Abstention // United Nations Security Council. 2010. URL: <https://www.un.org/press/en/2010/sc9948.doc.htm> (Last accessed: 12.04.2018).

328. Security, Reform, and Peace: The Three Pillars of U.S. Strategy in the Middle East / The Presidential Study Group // Washington Institute Near East Policy. 2005. February 22. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/security-reform-and-peace-the-three-pillars-of-u.s.-strategy-in-the-mi> (Last accessed: 05.05.2018).

329. Serjoe K. A. The Americans Cannot Be Trusted. How Iran Is Reacting to Trump's Decision to Quit // Nuclear Deal Time. 2018. URL: <http://time.com/5270821/iran-nuclear-deal-trump-ayatollah-khameini-hassan-rouhani> (Last accessed: 10.09.2019).

330. Shah A. Where does Oman and Iran's pipeline leave Saudi Arabia? / Gulf State Analytics Monthly Monitor. 2015. 28 p.

331. Soage A. B. What is really behind the Saudi-Iranian cold war? / Instituto Español de Estudios Estratégicos. 2017. № 71. 15 p.

332. Speech by Prime Minister Benjamin Netanyahu to the UN General Assembly's General Debate // Israel Ministry of Foreign Affairs. 2012. URL: <http://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2012/Pages/PM-Netanyahu-addresses-UN-27-Sep-2012.aspx#> (Last accessed: 09.12.2018).

333. Starr B., Hansler J. Three rockets hit US Embassy compound in Baghdad, US official says // CNN. URL: <https://edition.cnn.com/2020/01/26/politics/rocket-hits-us-embassy-compound-baghdad/index.html> (Last accessed: 30.01.2020).

334. Statute of the International Atomic Energy Agency Adopted in New York, United States of America on 26 October 1956 // International Atomic Energy Agency. URL: <https://www.iaea.org/about/statute#a1-20> (Last accessed: 11.04.2018).

335. Stetter S. Naher und Mittlerer Osten // Regionen und Regionalismus in den Internationalen Beziehungen / hrsg. Simon Koschut. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH, 2017. S. 93–112.

336. Tabassum Z. Iran could reach key point for nuclear bomb by mid-2014: U.S. experts // Reuters. 2009. January 14. URL: <https://www.reuters.com/article/us-nuclear-iran-report/iran-could-reach-key-point-for-nuclear-bomb-by-mid-2014-u-s-experts-idUSBRE90D0NV20130114> (Last accessed: 28.07.2018).

337. Tabatabai A. M. Iran's National Security Debate Implications for Future U.S.-Iran Negotiations. USA RAND Corporation, 2019. 32 p.

338. Tajbakhsh K. Getting Real About Iran // Foreign Affairs. 2019. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/iran/2019-03-19/getting-real-about-iran> (Last accessed: 20.11.2019).

339. Tertrais B. Trump's Trap: Europe, Iran, and the Future of the Nuclear Deal / Al Jazeera Centre for Studies. 2018. 12 p.

340. The OPEC Annual Statistical Bulletin: International government publication: / A. M. Fantini, M. Quinn. 52nd ed. Vienna: Organization of the Petroleum Exporting Countries, Statistics Unit, 2017. 145 p.

341. The Qatar Crisis / M. Lynch. Rome: The Project on Middle East Political Science, 2017. 73 p.

342. Traboulsi F. A History of Modern Lebanon. London: Pluto Press, 2007. 306 p.

343. Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons: Signed at Washington, London, and Moscow July 1, 1968 // UNGA. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/240/63/IMG/NR024063.pdf?OpenElement> (Last accessed: 02.04.2017).

344. U.S. – Iran Roadmap // The Washington Post. 2003. May 4. URL: https://www.washingtonpost.com/wp-srv/world/documents/us_iran_1roadmap.pdf (Last accessed: 12.08.2018).

345. U.S. Department of Energy. (2012, January 4). The Strait of Hormuz is the world's most important oil transit chokepoint. Retrieved December 5, 2015, from U.S. Department of Energy // U.S. Energy Information Administration. URL: <http://www.eia.gov/todayinenergy/detail.cfm?id=4430> (Last accessed: 10.02.2019).

346. UAE Support US President's Decision to Withdraw from Iranian Nuclear Agreement // Embassy of the United Arab Emirates. URL: <https://www.uae-embassy.org/news-media/uae-support-us-president%E2%80%99s-decision-withdraw-iranian-nuclear-agreement> (Last accessed: 10.09.2019).

347. Ulrichsen K. C. Walking the tightrope: Kuwait, Iran relations in the aftermath of the Abdali affair // Gulf States Analytics. 2017. URL: <https://gulfstateanalytics.com/walking-the-tightrope-kuwait-iran-relations-in-the-aftermath-of-the-abdali-affair> (Last accessed: 03.02.2019).

348. United States to Leave the Iran Deal // The Council on Foreign Relations (CFR). 2018. May 08. URL: <https://www.cfr.org/news-releases/united-states-leave-iran-deal> (Last accessed: 10.02.2019).

349. US dollar completely ditched in trade between Iran & Iraq – official // RT. 2018. URL: <https://www.rt.com/business/437446-iran-iraq-us-dollar-ditched> (Last accessed: 09.12.2019).

350. Vakil S. Iran and the GCC Hedging, Pragmatism and Opportunism. London: Chatham House; Royal Institute of International Affairs, 2018. 17 p.

351. Verification and monitoring in the Islamic Republic of Iran in light of United Nations Security Council resolution 2231 (2015) (GOV/2019/11) // IAEA. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/19/03/gov2019-10.pdf> (Last accessed: 05.08.2018).

352. Verification and monitoring in the Islamic Republic of Iran in light of United Nations Security Council resolution 2231 (2015) GOV/INF/2019/9 // International Atomic Energy Agency. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/19/07/govinf2019-9.pdf> (Last accessed: 10.11.2019).

353. Vick K. Energy, Iran Spur Turkey's Revival of Nuclear Plans // The Washington Post. 2006. URL: <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/03/06/AR2006030601513.html?noredirect=on> (Last accessed: 11.12.2018).

354. Walt S. M. 1987. The Origins of Alliances. New York: Cornell University Press, 1990. 335 p.

355. Waltz K. N. Structural Realism after the Cold War // *International Security*. 2000. Vol. 25. № 1. P. 5–41.

356. Waltz K. N. The Origins of War in the Neorealist Theory // *The Journal of the Interdisciplinary History*. 1988. Vol. 18. № 4 (Spring): The Origin and Prevention of Major Wars. P. 615–628.

357. Waltz K. N. The Spread of Nuclear Weapons: More May Be Better. *Adelphi Papers* 171. London: International Institute for Strategic Studies, 1981. 32 p.

358. Waltz K. N. Why Iran should Get the Bomb. Nuclear Balancing Would Mean Stability // *Foreign Affairs*. 2012. July / August. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/iran/2012-06-15/why-iran-should-get-bomb> (Last accessed: 10.12.2018).

359. Waltz K. *Theory of International Politics*. Addison-Wesley, 1979. 251 p.

360. Warrick J., Kessler G. Iran's Nuclear Program Speeds Ahead; «Startling» Progress at Complex Poses Challenge to Bush Administration at Delicate Time // *The Washington Post*. 2003. March 10. URL: <https://www.highbeam.com/doc/1P2-238299.html> (Last accessed: 22.02.2018).

361. Wege C. A. Hizbollah-Syrian Intelligence Affairs: A Marriage of Convenience // *Journal of Strategic Security*. 2011. № 3. P. 1–14.

362. Wehrey F. *Saudi-Iranian Relations Since the Fall of Saddam: Rivalry, Cooperation and Implications for U.S. Policy*. Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2008. 130 p.

363. White J. Iran and Hizballah: Significance of the Francop Interception // *Washington Institute Near East Policy*. 2009. November 12. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/iran-and-hizballah-significance-of-the-francop-interception> (Last accessed: 09.05.2018).

364. World reacts to US withdrawal from Iran nuclear deal // *Anadolu Agency*. 2018. URL: <https://www.aa.com.tr/en/politics/world-reacts-to-us-withdrawal-from-iran-nuclear-deal/1140043> (Last accessed: 06.06.2019).

365. Yellinek R. A Reappraisal of China-Iran Ties After US JCPOA Withdrawal // *China Brief*. 2018. Vol. 18. № 14. P. 1–16.

366. Yıldız H. Иран не хочет мира в Йемене // Anadolu Agency. 2019. URL: <https://www.aa.com.tr/ru> (Last accessed: 10.12.2019).
367. Zavada Y. Features of the formation of Iran's nuclear program from 1950s to 2000s // International Relations Review. Olsztyn, Poland, 2020. Vol. 3. № 1. P. 20–37.
368. Zavada Y. Iran's nuclear program in the context of neorealism theory // Гуманітарні візії. 2019. Vol. 5. № 1. С. 25–29.
369. Zavada Y. Iran's regional security policy // Транскордонне співробітництво та спільний європейський простір: теорія, практика і нові можливості: матеріали IV Укр.-пол. наук. форуму (м. Львів, 7–8 черв., 2018 р.). Львів, 2018. С. 253–258.
370. Zavada Y. Place and role of the Islamic Republic of Iran in the region of the Middle // Гуманітарні візії. 2018. Vol. 4. № 1. С. 1–6.
371. Zavada Y. The role of the Sultanate of Oman in resolving iran's nuclear problem // Colloquium-journal. Ukraine, 2019. № 24 (48). P. 28–30.
372. Zavada Y. Turkey's position to iran's nuclear program // Evropský politický a právní diskurz. Czech Republic, 2019. Vol. 6. № 6. S. 17–21.
373. تهديد متقابل ايران و بحرين به تعطيل سفارتخانه يكديگر (Угроза между Ираном и Бахрейном закрыть посольство друг друга) // BBC News. 2011. URL: http://www.bbc.com/persian/iran/2011/04/110421_123_bahrain_embassy_confiscation.shtml (Last accessed: 14.09.2018).
374. صحيفة: السعودية أبدت موافقتها على نزع الحصانة عن صالح وتقديم دعم عسكري في الحرب (Посол аль-Джубейр: мы координировали действия с союзниками во главе с Америкой) // Аль-Арабия. 26.03.2015. URL: <http://bit.ly/20CVp4b> (Last accessed: 22.02.2018).
375. مولفه های سیاست ایران در قبال یمن (Компоненты политики Ирана в отношении Йемена) // IRNA. 2015. URL: <http://www.irna.ir/fa/News/81649912> (Last accessed: 10.08.2018).

ДОДАТКИ

Додаток А

Рис. А.1. Ядерні об'єкти Ірану⁴

⁴ Henderson S. Nuclear Iran a glossary/ S. Henderson, O. Heinonen. – Washington: The Washington Institute for Near East Policy & Harvard University's Belfer Center for Science and International Affairs, 2015. - 54 p.

Систематизація держав Близького Сходу за критерієм їхньої налаштованості⁵ до ядерної програми ІРІ (ЯП ІРІ)⁶

Назва країни	Загальна налаштованість до ЯП ІРІ	Ставлення до розвитку військової складової ЯП ІРІ
Бахрейн	-	-
Єгипет	+	-
Ємен	+	+
Йорданія	+	-
Ізраїль	-	-
Ірак	+	+
Катар	+	-
Кувейт	-	-
Ліван	+	+
ОАЕ	+	-
Оман	+	-
Саудівська Аравія	-	-
Сирія	+	+
Туреччина	+	-

⁵ Пимітка. «+» – позитивна; «-» – негативна.

⁶ Власне опрацювання автора

Таблиця В.1

**Сценарії врегулювання кризових явищ безпеки,
спричинених ядерною програмою ІРІ ⁷**

№	Сценарій	Умови втілення	Наслідки реалізації
1	2	3	4
1.	Компромісний	<ul style="list-style-type: none"> - перемога на президентських виборах у США (2020 р.) кандидата, лояльно налаштованого щодо ІРІ; - усвідомлення перспектив розвитку зовнішніх зв'язків з державами ЄС з боку лідерів ІРІ; 	<ul style="list-style-type: none"> - перегляд положень СВПД; - знаття економічних санкцій США з Ірану; - відкриття ринків для експорту товарів, послуг та технологій; - припинення Тегераном самостійних дій в ядерній сфері; - здійснення інвестицій в ЯП ІРІ країнами підписантками СВПД; - збереження влади аятолли в Ірані;
2.	Силовий	<ul style="list-style-type: none"> - вихід ІРІ з СВПД; - відкрите збагачення ІРІ збройного урану; - зміна політичного клімату в ІРІ на користь консервативних антизахідних груп; 	<ul style="list-style-type: none"> - ІРІ отримує ядерну зброю; - інтервенція в Іран противників ІЯП; - втягнення в конфлікт регіональних держав, організацій проксі-сил та позарегіональних акторів; - зростання цін на нафту; - посилення інфляції в Ірані; - масові демонстрації та акції протесту в Ірані;

⁷ Власне опрацювання автора

1	2	3	4
3.	Підписання альтернативної угоди	<ul style="list-style-type: none"> - РФ, ФРН, Франція, Велика Британія, КНР та ІРІ залишаються учасниками СВПД; - дотримання єдиної позиції держав-учасниць СВПД та спільна робота над новим проектом ядерної угоди без участі США; 	<ul style="list-style-type: none"> - свобода дій США щодо ядерної програми ІРІ; - впровадження санкцій США щодо інших учасників СВПД; - введення жорсткіших санкцій та обмежень для Ірану; - бойкот ІРІ та іншими підписантами договору рішення США; - поновлення ІРІ досліджень в ядерній сфері; - багатостороння співпраця з державами Сходу, зокрема країнами учасниками ядерної угоди КНР та РФ з метою економічного розвитку сторін.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ***Праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації:***

1. Завада Я. І. Ядерна програма Ірану в контексті ірано-ізраїльських відносин // Гілея: наук. вісник: зб. наук. пр. 2017. Вип. 126 (11). С. 487–491.
2. Завада Я. І. Формування ядерної програми з 1950-х років до президенства М. Ахмадінежада // Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії. 2018. № 17. С. 155–161.
3. Zavada Y. Place and role of the Islamic Republic of Iran in the region of the Middle // Гуманітарні візії. 2018. Vol. 4. № 1. С. 1–6.
4. Завада Я. І. Взаємовідносини Ірану та Саудівської Аравії в контексті регіональної безпеки // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. пр. 2018. № 4 (40). С. 37–42.
5. Завада Я. И., Рослонь Д. Т. «Катаро-иранские отношения в контексте ядерной программы ИРИ» // Журнал социально-политических и экономических исследований. The Caucasus & globalization. Тібілісі, 2018. № 27. С. 4–6.
6. Zavada Y. Iran's nuclear program in the context of neorealism theory // Гуманітарні візії. 2019. Vol. 5. № 1. С. 25–29.
7. Zavada Y. The role of the Sultanate of Oman in resolving iran's nuclear problem // Colloquium-journal. Ukraine, 2019. № 24 (48). P. 28–30.
8. Zavada Y. Turkey's position to iran's nuclear program // Evropský politický a právní diskurz. Czech Republic, 2019. Vol. 6. № 6. S. 17–21.
9. Zavada Y. Features of the formation of Iran's nuclear program from 1950s to 2000s // International Relations Review. Olsztyn, Poland, 2020. Vol. 3. № 1. P. 20–37.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

10. Завада Я. Ізраїльський фактор у взаємовідносинах Ірану та міжнародної спільноти // Сучасні тенденції міжнародних відносин: політика, економіка, право: матеріали VII щорічної Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 7 берез., 2017 р.). Львів, 2017. С. 38–42.

11. Завада Я. Угода «P5+1» та її вплив на безпеку в Перській затоці // Безпекові виклики у геополітиці XXI століття: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 24 листоп., 2017 р.). Львів, 2017. С. 29–33.

12. Завада Я. Релігійний фактор у зовнішній політиці Ісламської Республіки Іран // Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19–20 січ., 2018 р.). Одеса, 2018. С. 82–87.

13. Завада Я. Чинники, які впливають на зовнішню політику Ісламської Республіки Іран на Близькому Сході // Актуальні проблеми міжнародних відносин та зовнішня політика: матеріали V Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 29 берез., 2018 р.). Львів, 2018. С. 84–87.

14. Zavada Y. Iran's regional security policy // Транскордонне співробітництво та спільний європейський простір: теорія, практика і нові можливості: матеріали IV Укр.-пол. наук. форуму (м. Львів, 7–8 черв., 2018 р.). Львів, 2018. С. 253–258.

15. Завада Я. Позиція Арабської Республіки Єгипет щодо розвитку ядерної програми Ісламської Республіки Іран // Актуальні проблеми міжнародних відносин та зовнішня політика: VI Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 28 берез., 2019 р.). Львів, 2019. С. 102–105.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ МАТЕРІАЛІВ ДИСЕРТАЦІЇ

1. VII щорічна міжнародна науково-практична конференція “Сучасні тенденції міжнародних відносин: політика, економіка, право” (м. Львів, 7 берез., 2017 р., заочна форма участі).

2. Міжнародна науково-практична конференція “Безпекові виклики у геополітиці XXI століття” (м. Львів, 24 листоп., 2017 р., очна форма участі).
3. Міжнародна науково-практична конференція “Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку” (м. Одеса, 19–20 січ., 2018 р., заочна форма участі).
4. V Всеукраїнська науково-практична конференція “Актуальні проблеми міжнародних відносин та зовнішня політика” (м. Львів, 29 берез., 2018 р., очна форма участі).
5. IV Українсько-польський науковий форум “Транскордонне співробітництво та спільний європейський простір : теорія, практика і нові можливості” (м. Львів, 7–8 черв., 2018 р., очна форма участі).
6. VI Всеукраїнська науково-практична конференція “Актуальні проблеми міжнародних відносин та зовнішня політика” (м. Львів, 28 берез., 2019 р., очна форма участі).